

**A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG FOGALOMKÖRE
ÉS VIZSGÁLATA ALFÖLDI PÉLDÁKON**

Doktori (PhD) értekezés

Kovács András Donát

Debreceni Egyetem
Természettudományi Doktori Tanács
Földtudományok Doktori Iskola
Debrecen, 2008

1. BEVEZETÉS

Földünk összetett környezeti rendszer, melynek megőrzésében és fenntartásában az emberiségnek rendkívül nagy felelőssége, döntő szerepe van. A doktori értekezés témája – e társadalmi felelősség és szerepvállalás egyik legfontosabb tényezője – a környezeti tudatosság.

Mint ahogyan azt számos szerző megállapította; a jelenlegi társadalmi tevékenységek kedvezőtlenül hatnak bolygónkra (ALLABY 1996; BOSSELMANN, K 1999; BRIGHT 2002; BROWN 1981; BUDAY-SÁNTHA A. 2002; BULLA M. 2000; FODOR 2001; GIDDENS, A. 2000/a, 2000/b; GORE 2006; KERÉNYI 1995, 2003A; LÁNG 2003A; MEA 2005; MEYER – TURNER 1994; POUNDS 2003; RAKONCZAI 2003; VIDA 2000). Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságának történelmi jelentőségű beszámolója már több mint két évtizeddel ezelőtt utalt rá, hogy a „környezeti válság” eljutott arra a pontra, amikor mindenképpen újra kell gondolni a bennünket körülvevő világról és a fejlődésről alkotott elképzeléseket (BRUNDTLAND, G. H. ET AL. 1987).

Ma már olyan komoly problémákkal szembesülünk, mint a globális felmelegedés, a sztratoszférikus ózonritkulás, a világtengerek és édesvizek elszennyeződése, a termőtalajok degradációja, vagy mint a földi élőhelyek visszaszorulása, az élővilág diverzitásának rohamosan csökkenése. Ezzel párhuzamosan az ember által lakott terek – a településkörnyezeti rendszerek – környezeti gondjai is egyre súlyosabbá válnak. A településeken, legfőképp a nagyvárosi térségekben, számos speciális konfliktussal – mint a hulladékok és a szennyezőanyagok elhelyezésének megoldatlansága, vagy mint a közlekedés és a belőle származó káros környezet-egészségügyi hatások – küzdenek (WORLDWATCH INSTITUTE: STATE OF THE WORLD 1994-2007; NAGY I. 2008).

A kedvezőtlen folyamatok megállításához, a dinamikus egyensúlyi állapotok visszaállításához és fenntartásához, a társadalom részéről nagy változásokra van szükség. E változásokban az emberek tudása, szemlélete meghatározó, hiszen a környezet védelmére szerveződő tevékenységek is alapvetően az adott társadalom kulturális-mentális viszonyaitól függően szerveződnek meg (BERÉNYI I. 1992; DOBSON, A. 1995; ILLICH, I. 1973; GIDDENS, A. 1990; GYULAI I. 2007).

Amint azt sokan, különböző indokok alapján, de szükségesnek vélik: globális környezeti paradigmaváltásnak kell bekövetkeznie (CALLICOTT, J. B. 1979; DASMANN, R. F. 1975; DUNLAP, R. B. – VAN LIERE, K. D. 1978; COOPERRIDER, D. L. – PASMORE, W. A. 1991; FODOR I. 2001; HUBER, J. 1989; KERÉNYI A. 2003/a; LÁNG I. 1980; LORENZ, K. 1991; LOVELOCK, J. 1990; MILLS. C. W. 1967; MUNASINGE, M 1992; PALMER, C. 1998; PECCEI, A. 1984; RYAN, J. C. 1991; SCHUMACHER, E.F. 1973; VIDA G. 2004; ZSOLNAI L. 2001). Vagyis „önmérséklő, környezettudatos életmódra kell váltanunk a korábbi végtelen növekedést feltételező szemléletről” (VIDA G. 2003). A korábbi, alapvetően gazdasági megfontolású gondolkodási módok és tevékenységi rendszerek ugyanis – amelyek következtében a jelenleg tapasztalható válság létrejött – minden bizonnyal alkalmatlanok a problémák felszámolására (FODOR I. 2001). Ezért egy olyan új szellemi vezérelv kialakítása szükséges, mely mind a társadalmi, mind az egyéni célokat és érdekeket a környezet megóvásának irányába képes terelni.

Meggyőződésem, hogy az ember és környezetének megfelelő kapcsolatát (lényegében az emberiség hosszú távú jövőjét) a környezetközpontú gondolkodás és magatartás – a környezeti értékek tudatos megóvására törekvő szemlélet- jog és cselekvésrendszer együttese – fogja meghatározni. A megfelelő „ember-környezet viszony” kialakításához ezért – egyetértve *Kerényi Attila* és *Fodor István* nézetével – úgy vélem: a társadalmi igények kielégítésének mindenütt és mindenkor összhangban kell lennie a környezeti rendszerek adottságaival, eltartó képességével. A társadalmi közösségeknek tehát környezettudatos szempontok alapján kell berendezkedniük (FODOR I. 2001; KERÉNYI A. 1995, 2003a).

A felelősséggel kapcsolatban, korábban már többször kifejtették, hogy az eltérő társadalmi helyzetben lévő, különféle szerepköröket betöltő személyek döntései és életmód formái más-más hatással lehetnek a környezetre (ALBERT J. – FARKAS J. 1997; SZIRMAI V. 1999). Ez azonban nem azt jelenti, hogy volnának olyan emberek, akiknek nem feltétlen szükséges részt vállalniuk a környezet védelmében. A környezeti rendszerek hatásmechanizmusai ugyanis igen összetettek. Vagyis a lokális folyamatoknak globális vetületeik is vannak, ugyanakkor a földi méretű eseményeknek is nagy hatása van a helyi szintekre. Ezért rendkívül fontos, hogy a társadalmak tagjai külön-külön és együttesen is felismerjék, hogy amit tesznek, azt nem csak otthonukban, településeiken teszik, de az adott tájakon, régiókban, kontinenseken, sőt lényegében az egész bolygón is. Az egyének, a kisebb közösségek és a helyi társadalmak környezetvédelemmel kapcsolatos feladatai – ebben a felfogásban – egyszerre

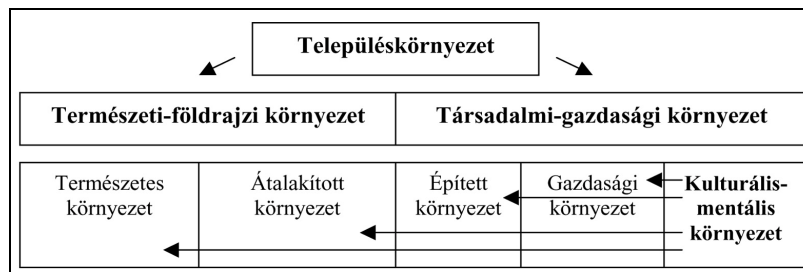
kapcsolódnak a közvetlenül befolyásolható lokális és a közvetetten befolyásolható globális terekhez.

Általánosságban tehát elmondható; az emberiségnek igen nagy felelőssége és szerepe van az általa okozott problémák mérséklésében és továbbiak kiküszöbölésében. Azonban ugyanúgy az sem kétséges, hogy az egyes térségek, települések lakosságának is számos konkrét környezettel kapcsolatos feladata (kötelessége és nem csak joga) van. A felelősség mindenkire vonatkozik, nem hárítható át kizárólag a társadalmi vezetőkre, politikusokra, vagy a tudósokra (LÁSZLÓ E. 2001). A konfliktusok felszámolására, az értékek megőrzésére irányuló törekvéseknek nemcsak a nemzetközi egyezményekben, országos törvényekben, tudományos elvekben kell megjelenniük, hanem a lokális társadalmi közösségek és egyének szemléletében, cselekvéseiben is. Környezettudatos társadalmak ugyanis csak akkor alakulhatnak ki, ha az adott nemzetek tagjai valamennyien a fenntarthatóság jegyében szervezik meg tevékenységeiket és rendezik be életüket. Az egyéni és közösségi vállalásoknak tehát össze kell fonódnia, hiszen a környezet védelme minden egyes ember érdeke és feladata.

2. CÉLKITŰZÉSEK

2.1. Kiindulópontok, feltételezések

A környezeti tudatosságot – *Enyedi György* településkörnyezeti kategória-értelmezése és felosztása nyomán – a „kulturális-mentális településkörnyezeti alrendszer” elemének tekintetem (ENYEDI GY. 2000). Az általa leírt modellből kiindulva feltételeztem, hogy a környezeti tudatosságnak nagy hatása van minden egyes településkörnyezeti alrendszerre. Vagyis a települések és térségeik megújulásában az érintett lokális közösségek környezeti ismeretei, szemlélete, valamint az azon alapuló konkrét tevékenységek meghatározóak lehetnek (1. ábra).

1. ábra. A településkörnyezeti rendszer sémája
(Forrás: Enyedi Gy. (2000) kategóriái nyomán)

Egyes szerzők szerint; a környezettudatos tevékenységek megszervezése különösen azokban a térségekben sürgető, ahol a tájak és településkörnyezeti rendszerek fenntarthatósága egyedül komplex, környezeti-gazdasági-társadalmi programokkal, illetőleg a környezetvédelem más ágazatokba való integrálásával érhető el (PALMER, C. 1998; TAYLOR, P. W. 1989). Ilyen térségeknek tekinthetők a kutatásba vont hazai mintaterületek; a kiválasztott Tisza menti településsáv és a nemzeti parkok által érintett alföldi települések is. Úgy véltem, ezeknek a hazai vidéki térségeknek a fenntarthatósága, a kedvező életfeltételeket nyújtó, alföldi települések megteremtése is csak környezeti szempontok mentén berendezkedő, környezettudatos helyi társadalmi közösségekben – hosszú távon gondolkodó emberek által – képzelhető el. Éppen ezért tartottam fontosnak a lakosság és az egyes szakmai, döntéshozói csoportok környezeti szemléletének, felelősségérzetének és cselekvési hajlandóságának megismerését, a környezeti tudatosság bizonyos lokális tényezőinek feltárását.

Feltételezhetően a vizsgált alföldi térségek tájegységeinek és településeinek környezeti megújulása és fenntarthatósága – csakúgy, mint bárhol másutt a világon – a környezeti tudatosság függvénye. Vagyis az érintett társadalom meglévő ismereteire és szubjektív értékítéletére alapuló környezettudatos elvek, konkrét döntések és tettek, a felelősségteljes gondolkodás és cselekvés jelentősen javíthat az ország ezen kevésbé fejlett térségeinek helyzetén is. A megfelelő szemlélet és magatartás válaszlehetőség lehet azokra a szerteágazó problémákra, amelyek megakadályozzák, vagy lassítják az alföldi vidéki térségek társadalmi-gazdasági fejlődését.

A Tisza menti falvak és kisvárosok polgárainak településkörnyezeti kérdésekről alkotott véleményét, illetve a nemzeti parki igazgatóságok, a települési önkormányzatok, valamint az adott térségekkel foglalkozó avatott szakemberek környezeti kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait, a környezettudatosság mérvadó jegyeinek tekintetem. A vizsgálatok során azt reméltem, hogy mindezek feltárásával megismerhetővé válhat a településeken tapasztalható problémák kulturális-mentális háttere.

A témával foglalkozó hazai kutatások szerint; a magyarok környezeti értékrendje bizonyos szempontból kiforrott, a távlatos gondolkodás alapjai már megjelentek (HAVAS P. 1995; VARGA A. 1997; MAGYAR GALLUP INTÉZET 2004). A vizsgált alföldi területek viszonylagos elmaradottságát, kedvezőtlen komplex mutatóit tekintve feltételeztem, hogy az érintett térségek társadalmának környezettudatossága elmarad az országos (nem is beszélve az európai) átlagtól. Ezért megpróbáltam feltárni azon tényezőket, amelyek e feltételezést alátámasztják, vagy cáfolják.

Véleményem szerint a vizsgált térségekben a lemaradást és az akadozó fejlődést kizárólag gazdasági okokkal nem lehet megmagyarázni. Az ezredfordulós évek, vidéki, alföldi konfliktusainak jelentős része ugyanis részben a megfelelő környezeti szemléletet hanyagoló, károkozó, vagy éppen passzív lakossági magatartásból, valamint a szakmai, tervezési és döntéshozói szinteken tetten érhető környezetgazdálkodási, környezetpolitikai hibákból, hiányosságokból fakadt. A korábban – az 1990-es években – lezajlott Tisza menti kutatásokat áttekintve várható volt, hogy az érintett lokális közösségek környezeti szemlélete nem megfelelő. Még a prominens személyek, a helyi vezetők sem látják át a problémákat, mindig csak a legégetőbb gondok gyors felszámolására törekszenek, hosszú távú környezetstratégiai elgondolásaik nincsenek (FAZEKAS I. 2001; SZOBOSZLAI Zs. – SZARVÁK T. 2000; VÁRI A. 2001). Tehát a kulturális-mentális társadalmi problémák megmutatkozására lehetett számítani.

Az érintett alföldi területeket – 2000 és 2008 között – vizsgálva ugyanakkor azt reméltem, hogy a környezettudatosság pozitív jegyei is meg fognak mutatkozni. Feltételezhető volt, hogy a Tisza menti mintaterületen, valamint a nemzeti parkokban tevékenykedő szakemberek körében lesznek majd olyanok, akik hosszú távú környezeti szemléletre törekszenek, jövőbeli elképzeléseik a környezettudatos szemléletű területfejlesztési elvekkel összhangban vannak. A szakértők gondolatait valamennyi kérdéskörben igen fontosnak tartom, hiszen az összegzett szakmai álláspontok utat mutathatnak a vizsgált térségek fejlődéséhez.

Végül – a Tisza menti vizsgálatok kapcsán – feltételeztem, hogy a lakosság környezettudatossága az elmúlt 7-8 évben valamelyest megváltozhatott. Ezért célszerűnek véltem a 2000-ben elvégzett vizsgálatok megismétlését, egészen új – 2007-es, 2008-as – felmérésekkel való kiegészítését és a környezettudatossággal kapcsolatos tendenciáik bemutatását.

2.2. Szerkezet és fő célok

A környezeti tudatosság – környezettudatosság, illetve a környezeti tudat – környezettudat szakkifejezések az elmúlt években igen elterjedtek a hazai szóhasználatban. Tartalmi jelentésük a magyar szakirodalomban azonban nem kellően tisztázott, ezért a dolgozatban kísérletet tettem ezen kifejezések pontos meghatározására.

Az elméleti fogalomalkotáshoz áttekintettem a környezeti rendszerelvűséggel összefüggő tudománytörténeti háttér megfelelő vonatkozásait. A szakirodalomra épülő fejezetekben, elsősorban az emberiség környezethez való viszonyának, a környezeti szemlélet történeti változásának, valamint a környezeti tudatosság többoldalú értelmezési lehetőségeinek bemutatására törekedtem.

Az értekezés tárgya, az ember-környezet viszonyt, a globális környezeti konfliktusokat taglaló és a környezeti rendszereket tanulmányozó, integráló földrajztudományi ágazatok sorában helyezhető el (*1. melléklet*). A definíciókat ezért elsősorban a földrajztudományban megfogalmazott gondolatokra, tézisekre, illetve ezt kiegészítve; környezetpszichológiai és környezetpszichológiai vonatkozású eredményekre építettem (*3. fejezet*).

A területi szintű – konkrét alföldi – kutatásokhoz célszerűnek véltem az európai és hazai környezettudatosság-vizsgálatok elveinek, módszereinek, általános eredményeinek áttekintését is (4. fejezet).

Az alföldi mintaterületeken elvégzett empirikus vizsgálatok elsősorban a környezeti tudatosság bizonyos tényezőinek feltárását – egy-egy kiválasztott társadalmi csoport által mutatott – jellegzetességeinek bemutatását célozták. Emellett, a tanulmányozott térségekre vonatkozó környezettudatos szemléletű fejlesztési célok, feladatok, és az ezekhez kapcsolódó szakmai és közösségi elvárások kiemelésére is törekedtem (5., 6., 7. fejezet).

A mintaterületek karakterisztikus környezeti problémáira, valamint az érintett lakosság és a felkeresett prominens személyiségek, szakemberek és önkormányzati döntéshozók környezettudatosságára fókuszáló empirikus vizsgálatok célja volt:

- A mintatárségek földrajzi jellemzőinek, kulcsfontosságú környezeti problémáinak, valamint az érintett települések fejlődésével, fenntarthatóságával kapcsolatos kérdések bemutatása.
- A Tisza menti mintaterület társadalmi környezettudatosságának (annak bizonyos meghatározó tényezőinek, és azok rövidtávú változásának) elemzése, kritikája.
- A nemzeti parkok területi fejlődésben betöltött szerepével, valamint a parkok által érintett alföldi települések összetett környezeti problémájával kapcsolatos, környezettudatos szemléletű szakmai vélemények, elvek feltárása.
- A vizsgált vidéki térségek jövőbeli perspektívaival kapcsolatos – szakértők által is javasolt – településfejlesztési lehetőségek összegzése, környezetorientált alternatívák körvonalazása.

A környezettudatosság alföldi példákon való vizsgálatával, a vidéki társadalom kulturális-mentális viszonyaira, a lakosság környezeti szemléletének statikus és változó tényezőinek jelentőségére és a szakmai nézőpontok fontos szerepére kívántam rámutatni. A fennálló konfliktusok bemutatásával, fel szerettem volna hívni a figyelmet a honi területfejlesztési elvek újragondolásának, újrafogalmazásának szükségességére.

Az értekezés szándéka, hogy a konkrét kutatási eredmények alapján tett javaslatok a későbbiekben segíthessék a speciális-térségi környezetgazdálkodási tervek megalapozását, valamint a települési környezeti stratégiák, programok kidolgozását. Reményeink szerint a megfogalmazottak, a jövőben támpontként szolgálhatnak az alföldi vidéki terек konfliktusainak feloldásában, a terület- és vidékfejlesztésben és a településtervezésben.

A környezettudatosságot érintő kérdések áttekintése és vizsgálata többféle, egymást kiegészítő kutatási módszer alkalmazását tette szükségessé. A környezettudatosság fogalmi megközelítéséhez, a tárgyalt földrajzi problémák, folyamatok, környezeti konfliktusok ismeretanyagának összegzéséhez és rendszerezéséhez a témához kapcsolódó nemzetközi és hazai munkák szolgáltak alapul. A témakör és a célkitűzések összetett jellege miatt, mind a feldolgozott irodalmat, mind az alkalmazott módszereket a dolgozat egymást követő – eltérő megközelítéseket igénylő – fejezeteibe építettem be. Egy teljesen különálló szakirodalmi, vagy módszertani fejezet megbontotta volna az egységek tartalmát, ezért a hivatkozásokat az értekezés szerkezetéhez igazítva a szövegben helyeztem el, az alkalmazott módszereket pedig az adott empirikus kutatásokkal együtt mutatom be.

3. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG FOGALOMKÖRE

3.1. A környezeti tudatosság történeti háttere

Az ember létezésének alapvető feltétele az eredetileg önszabályozáson alapuló természeti-környezeti rendszerek működésével – a bioszférával – való megfelelő kapcsolat fenntartása. A környezettudatos gondolkodásnak ezért bizonyos formában a történelem minden korszakában jelen kellett lennie, hiszen a külső körülményekhez való alkalmazkodás, a természeti szabályszerűségek megismerése és előrejelzése, előrelátásra és odafigyelésre, környezetük ápolására ösztönözte az adott kor embereit. A lakó- és életterek kialakítása mindig összefüggésben volt a kultúra jellegével, fejlettségével és a fokozatosan bővülő társadalmi igényekkel. *Norman J. G. Pounds* szerint környezethez fűződő viszonyunk a történelem során mindig a korra jellemző magatartásmintáktól, a világnézeti paradigmáktól – szemlélet és felfogásmódoktól – a társadalomszerkezettől, valamint az adott társadalmak technikai színvonalától függött (POUNDS, N. J. G. 2003).

A természeti környezet és az ember viszonyában nyomon követhető tendenciák mind a hétköznapi életmódban, mind a tudományos megismerésben, a lokális és globális értékrendben egyaránt kimutathatók. *Sárfalvi Béla* az „ember és környezet viszony” történeti vonulatára utalva – a környezeti tudatosság kontinuitását feltételezve – azt írja: „Történelmünk során az emberek - gazdasági tevékenységük természetét visszatükröző civilizációs közösségeket hozva létre - egyre inkább függetleníteni tudták magukat földrajzi környezetüknek kényszerítő körülményei alól. A kezdeti passzív alkalmazkodásba (ismereteiknek, eszközeiknek bővülésével párhuzamosan) egyre több aktívabb vonás vegyült, s ez az aktív alkalmazkodás a tudatos hasznosítás vonásait öltötte föl.” (SÁRFALVI B. 1994)

A mai krízis létrejöttének okait keresve, egyre nyilvánvalóbb, hogy hosszú és bonyolult történelmi folyamatot kell áttekinteni, amelyben az emberek természetátalakító tevékenysége és a gazdálkodással összefüggő szemlélete határozta meg a környezet állapotát. Az egymást követő korszakokban a társadalmi fejlődés folyamatosan változtatta a környezet struktúráit. Az ember fokozatosan eltávolodott a természettől, életmódjának mesterséges körülményeinek megteremtésével pedig jelentős környezeti változásokat idézett elő (NÁNÁSI I. 1992, 1994).

3.1.1. Az emberiség környezethez való viszonya és annak változása az ipari forradalomig

Az ember kezdeti gyűjtögető életmódja nem lehetett számottevő hatással a környezetre, hiszen társadalmi berendezkedése és eszközei igen egyszerűek voltak. Az eszközhasználat tökéletesedésével, a generációról generációra bővülő és tökéletesedő tárgyai azonban már hatékonyabb beavatkozásokra tették képessé. A vadászó ember már bizonyos mértékben hatással volt környezetére, hiszen együtt vándorolt az állatsordákkal, követte azok mozgását, gondoskodott takarmány- és vízellátásukról, a vadászati technikák fejlődése révén pedig szerepet játszott egyes nagytestű állatok kihalásában is. Később bizonyos állatfajok háziasításával megváltozott az egyes fajok génállománya, de átalakult – bár ez először csak lokális jelentőséggel bírt – a túllegeltetett területek növényvilága is (KERÉNYI A. 2002, 2003a; VÉGHÉLYI J.-NÉ 2003).

A tájak és az élővilág – antropogén hatásokra bekövetkező – első radikális változását a mezőgazdasági termelés váltotta ki. A növénytermesztésre való áttéréssel lehetővé vált, hogy az ember az általa hasznosnak tartott növényeket szaporítsa és fenntartsa. Ennek viszont az eredeti növénytakaró kiirtása, regenerációjának megakadályozása volt a feltétele. A növénytermesztésre való áttéréssel a termőföld időszakonként és helyenként védtelenné vált a víz és szél pusztító hatásával szemben, és így kezdetét vette a talajok eróziós és deflációs pusztulása. A népesség növekedésével, az állandó települések létrejöttével a megművelhető föld korlátozóttá vált, aminek következtében intenzívebb hasznosításra volt szükség. Megkezdődött az öntözés, az építkezések anyagszükségletének folyamatos ellátásához pedig nagy mennyiségű fára volt szükség, amely az erdők kiirtásával járt (KERÉNYI A. 2003/a, 2003/b).

Az első társadalmak bizonyos szinten tudatosan próbáltak gazdálkodni a természeti erőforrásaikkal. A környezet megóvásának igénye egymástól függetlenül mind az indiánkultúrákban, mind a Közel-Keleten, Dél-Kelet-Ázsiában és Afrikában is megjelent. Az ókori öntözéses folyamvölgyi kultúrák például ugyan átalakították a tájat, sok szempontból mégis alkalmazkodtak az eredeti körülményekhez. Mezopotámia és Egyiptom gazdálkodásában az akkori tudományos ismeretek és vallási nézetek által kialakult környezeti szemlélet érvényesült. Például az istenkáromlással azonos súlyú vétek volt, ha valaki hulladékot szórt a folyóba. A vizeket hasonló szigorral védték Mózes egészségügyi törvényei is, melyek a hulladéknak a földbe való elását ajánlották. Környezetvédelemről ekkor még nem beszélhetünk, hiszen az ismeretek

meglehetősen hiányosak voltak, de tény például, hogy mezőgazdasági tevékenységeiket a természettel összhangba kívánták állítani. A környezeti rendszerekbe való beavatkozás nagyban befolyásolta az ókori népek sorsát. A tájak átalakítása következtében fellépő környezeti változások végül (pl. a talajok kiuzsorázása, szikesedés) az akkori társadalmi rendszerek összeomlásában is nagy szerepet játszottak (POUNDS, N. J. G. 2003).

A tudományos ismereteken alapuló, harmóniát kereső – a mai napig érvényes – környezeti filozófia alapjai az antik görög kultúrában jelentek meg. A legnevesebb görög természettudósok közül sokan állították érdeklődésük középpontjába a földrajzi környezetet (*Hérodotosz*, *Hippokratész*, *Arisztotelész*, *Theophrasztosz* stb.). A természet és az ember viszonyának lényegi kérdéseit *Arisztotelész* fejtette ki elsőként. Felfogása lényegében ma is a környezettudatosság egyik meghatározó alapköve. Vélekedése szerint az ember nem természetén kívüli lény, hanem annak szerves alkotórésze. *Arisztotelész* az embert „önorganizáló lénynek”, tekintette, mint a növényeket és az állatokat, azzal a különbséggel, hogy a társadalom tevékenysége; a „techné” révén külső célt képes „bevinni” a „természeti anyagba”, vagyis képes környezete tartós megváltoztatására. Ez a képesség azonban nem teszi az embert természetfölöttivé, vagyis a „társadalmi ember” – ha harmóniában akar élni – nem állhat szemben a „természeti emberrel” (BOGNÁR L. 2000).

Az *Arisztotelész* utáni korszak gondolkodóinak (epikureusok, sztoikusok) érdeklődése eltávolodott a természeti folyamatok vizsgálatától és főként etikai kérdésekkel foglalkoztak. Valójában azonban ők is természettisztelők voltak és bölcséletük rokon vonásokat mutatott az ókori távol-keleti tanokéval, melyekben a környezethez való alkalmazkodás, a környezetért vállalt felelősség és a társadalmi kötelességek elsősorban vallásos megvilágításban kaptak helyet. A legjelentősebb keleti eszmerendszerek közül, az egyén és a világ kapcsolatáról a kínai univerzalizmus önállóan tekintett vallásfilozófiái – az i.e. VI. században létrejött taoizmus és a konfucianizmus – elmélkednek a legtöbbet. Mindkét tan hangsúlyozza a természet törvényeivel való összhang és ember-környezet viszony harmónia megteremtésének lényegi szerepét.

A környezeti tudatosság bizonyos elvei tehát már évezredekkel ezelőtt jelen voltak, a környezet megóvása azonban többnyire már akkoriban is egy-egy társadalmi-gazdasági érdek függvényében szerveződött. A dinamikus környezeti egyensúly megbomlása először többnyire csak lokálisan volt észlelhető, így a beavatkozások

jelentéktelennek, kockázatmentesnek tűntek. A majdani lehetséges káros következményektől a párhuzamosan jelentkező szükségletek terelték el a figyelmet egészen napjainkig (ALBERT J. 1995).

Az ember tehát már több ezer évvel ezelőtt megkezdte a természeti környezet átalakítását. Fokozatosan nőtt a roncsolt tájak kiterjedése és megjelentek a településkörnyezeti problémák is. Az évmilliók alatt kialakult dinamikus egyensúlyi állapot megőrzésének esélye az első nagy népesség-koncentrációjú településeken és az azokat ellátó mezőgazdasági övezetekben már a kezdetektől fogva csekély volt. Megmutatkoztak a ma is gondot okozó nagyvárosi konfliktusok; a hulladékgazdálkodás, a közlekedés az ivóvíz biztosítása, stb. A görög városállamokban például jól kiépített csatornahálózat működött, de a hulladék elszállításáról már nem gondoskodtak. Rómában a Tiberisbe vezető csatornák elszennyezték a folyót, melynek vize ihatatlanná vált. A birodalom hanyatlásakor a város elnéptelenedésében a csatornahálózat tönkremenetele és a folyó elmocsarasodása miatt fellépő járványok és malária nagyban közrejátszottak. *Dasmann* szerint épp ezek a városi, egészségügyi és higiéniai kérdések váltották ki a környezetvédelem első tudatos lépéseit (DASMANN, R. F. 1975). Ezek a lépések azonban kevésnek bizonyultak, környezettudatos társadalmi célkitűzések lényegében még nem léteztek.

A napjainkig tartó környezetterhelések, a nagy területekre kiterjedő földműveléssel – a közlekedés, az építkezések, a fűtés, valamint a fegyver- és szerszámkészítés óriási mennyiségű faszükségletét kielégítő – erdőirtásokkal, illetve a bányászattal és a fémekből készült eszközök elterjedésével kezdődtek. A termelés és a fogyasztás fokozódásával, a kereskedelem fellendülésével már az ókorban visszafordíthatatlanul káros környezeti folyamatok indultak el (ALLABY, M. 1996; KERÉNYI A. 2003/a, 2003/b).

A középkorban a társadalmak térigénye tovább bővült, és ez fokozta a korábban megindult negatív változásokat. Európában a megművelhetetlenek hitt földek is színhelyei lettek a termelésnek. A gazdálkodók birtokba vették a nagy kiterjedésű erdőket, mocsarakat, lápokot, s ezeket nem tekintették többé a civilizált világ ellentétének. Megkezdődtek tehát az előzőeknél is jóval nagyobb volumenű erdőirtások és a szűzföld feltörések.

A fokozatosan növekvő népességnek – mely igényeit az újonnan felfedezett területekre is kiterjesztette – a korábnál jóval nagyobb fogyasztói szükségletei alakultak ki. Környezetvédelem ekkor még nem létezett, de néhány esetben megpróbálták kiküszöbölni a káros hatásokat.¹

„Az ember a természet ura” jelszó hangoztatásával végzett tevékenységek sorra szüntették meg a természeti állapotokat. Európában a XVIII. századtól egyre nagyobb területeken alakították át az eredeti ökoszisztémákat kultúrtájakká, a bányászat és az ipar fejlődésével jelentős tájsebek keletkeztek (MEYER, W.B. – TURNER, B.L. 1994; CSORBA P. 1995). Az XIX. sz. második felétől nyilvánvalóvá váltak az ökológiai egyensúly megbomlásának jelei. A környezetvédelem kezdeti védekező intézkedései nem tudták ellensúlyozni a problémákat. Minden esetre egyes ipari körzetekben ekkor kezdték mérni a szennyezéseket, bizonyos egészségvédelmi óvintézkedéseket vezettek be, sőt védett természeti területeket hoztak létre.

3.1.2. A környezeti szemlélet változása a XIX. századtól a globális környezeti konfliktusok kialakulásáig

Az emberiség lényegében már az ipari forradalom korszakát megelőzően fokozatosan letért a természethez való alkalmazkodás útjáról, de a „legdrámaibb” változások az ipari forradalmat követő két évszázadban lezajló gazdasági-társadalmi átalakulással együtt következtek be. Bár bizonyos környezettudatos gondolatok már korábban is jelen voltak a társadalmi gondolkodásban, ezek a XX. sz. végéig nem vethettek gátat a gazdasági és pénz- központú világszemléletnek és a termelés óriási volumenű fejlődésének. A drasztikus környezetelakítás a XIX. században, már komoly problémákat eredményezett.² Az ipari- és nagyvárosok levegőjét magas szennyezőanyag-koncentráció jellemezte (füst, por, kén és nitrogénvegyületek), a szmog miatt csökkent a napfényes órák száma, hatalmas mennyiségű ipari és kommunális

¹ 1543-ban a sziléziai Bunzlau városában pl. megépült az első szennyvíztisztító telep. Az intézkedések sok esetben csak a kiváltságosok érdekeit szolgálták. Félteve az udvari arisztokrácia egészségét I. Edward angol király a XIV. században betiltotta a kőszén égetését Londonban. (HÁNCSP. 1995).

² A levegő és a vizek nagyobb mértékű elszennyeződése az ipari forradalommal kezdődött. Angliában igen aggasztó volt a helyzet *William Budd* 1859-ben így írt Londonról és a Temzéről: "A történelemben először fordul elő, hogy csaknem 3 millió ember hulladéka hever és rothad a tűző nap alatt, mint egy óriási, nyitott kloáka, itt közöttünk... Pár hete a Parlament bizottsági termében a levegőt csak úgy lehetett elviselni, ha a szolgálk klórmeszes vízzel mosták meg az ablakokat, és ugyanezt fecskendezték szét a teremben is... A *The Times* nap mint nap, hétről hétre kapja olvasói leveleit, tele siránkozásokkal, baljóslatokkal, vagy éppen javaslatokkal a megoldásra..." Akkoriban megoldást ugyan nem találtak, a baljóslatok viszont beváltak: 1866-ban és 1872-ben kolera tizedelte meg London lakosságát.

szennyvíz került a városok vizeibe, talajába, s mindezek káros egészségügyi következményekkel jártak (angolkór, tüdőrák, fertőzések stb.) (DASMANN, R. F.1975).³

Ezek a kezdetben lokálisan jelentkező hatások később globálissá váltak. A természet- és társadalomtudósok számos új, negatív összefüggésre mutattak rá, de a konfliktusokat elemző vizsgálatokra és azok következtetéseire – az adott politikai-gazdasági konjunkturális viszonyok közepette – sem a közvélemény sem döntéshozók nem figyeltek fel. A környezetvédelem a gazdasági kapacitások maximális kihasználását preferáló közgazdasági elméletek térhódításával sokáig teljesen alárendelt volt.

A XX. századi technológiai fejlődés – a nagyarányú népességnövekedéssel és a fogyasztói társadalmak kialakulásával együtt – már meghaladta a földi környezeti rendszerek pufferkapacitását. A növekvő emberi igények magukkal hozták a természetes egyensúly megbomlását, az energiakészletek maximális kihasználását, a tömegtermelés fokozását, a kereskedelem és a közlekedés soha nem látott növekedését.

A második világháború utáni gazdasági fellendülés katasztrofális környezeti következményekkel járt. A hidegháborús évtizedek gyors iparosítása ugrásszerűen növelte a levegő, a vizek és a talajok szennyezését. Megjelentek a nukleáris energia felhasználásából fakadó veszélyek, számos városi és ipari körzetben pedig szinte elviselhetetlenné vált az élet. Ugyan elsősorban a legszembetűnőbb települési problémák voltak azok, amelyek ráirányították a figyelmet a környezeti kérdések fontosságára, valójában azonban az egész glóbusz veszélybe került (*1. táblázat*).

³ Walesben – ahol az első levegőszennyezettségi vizsgálatokat 1870-ben végezték az 1800-as évek második felében az átlagéletkor 43 év volt, a városokban csupán 28 év (DASMANN, R. F. 1975).

1.táblázat. A XX. században globálissá váló kedvezőtlen környezeti folyamatok

Alapproblémák <ul style="list-style-type: none">- A népességnövekedés (fokozott népességkoncentráció, urbanizáció)- A túlzott termelés és fogyasztás
Fő környezeti változások <ul style="list-style-type: none">- A légköri szennyezettség – üvegházhatás, ózonprobléma, savas esők, szmog- Klímaváltozás és összetett következményei a légkörben, óceánokban, kontinenseken (pl. jégsapkák olvadása, szélsőséges időjárási események, El Nino)- Világtengerek vizének elszennyeződése- Édesvizek szennyeződése, ivóvízbázisok csökkenése- Talajok degradációja, termőterületek állapotának romlása- Az átalakított és épített (mesterséges-művi) környezet arányának emelkedése- Az evolúciós körülmények megváltozása, élőhelyek beszűkülése, fajok kipusztulása- Az energia- és nyersanyagforrások kimerülése
Egyéb súlyos környezetterhelő tényezők <ul style="list-style-type: none">- Óriási léptékű erdőirtások- A bányászat, az ipar és az agrártermelés környezetterhelése- A hulladékok és szennyezőanyagok elhelyezése- A közlekedés környezetterhelése- A nukleáris energiaszektor környezetterhelése- Az elektromágneses hullámok, hang- és egyéb rezgések természetes mértéket meghaladó terjedése- A környezetkárosító tömegturizmus- Az antropogén eredetű természeti katasztrófák

(Forrás: Worldwatch Institute jelentések felhasználásával saját összeállítás)

A problémákra és az azonnali cselekvésre, az 1960-as évektől egyre többen felhívták a figyelmet. Elsőként a *Római Klub* – kutatókból, szakmai képviselőkből, politikusokból álló szervezete – tűzte ki célként, hogy időről időre felhívja a nemzetközi szervezetek, a nemzeti kormányok felelős képviselőinek és a közvélemény figyelmét a környezet és vele együtt az emberiség veszélyeztetett helyzetére. Az 1968-ban alakult tudományos és közéleti csoport *Aurelio Peccei* vezetésével, elsőként emelte ki a globális környezeti tudatosság szerepét és annak pilléreit – a holisztikus szemléletet és a hosszú távú tudatos cselekvést. Kezdeményezésükre átfogó vizsgálatok indultak a népesség- és gazdasági növekedéssel kapcsolatos konfliktusok feltárására. Munkájuk hatására egyre többekben megfogalmazódott, hogy ha a negatív tendenciák továbbra is érvényesülnek, biztosra vehető, hogy a nyersanyagtartalékok kimerülhetnek, a világgazdaság

összeroppan és a környezeti-társadalmi-gazdasági válságok sorozatában, maga az emberi élet is veszélybe kerül. Tevékenységük rendkívül nagy hatást gyakorolt a tudományos és közgondolkodásra, és megteremtette a környezeti szempontú gondolkodás nemzetközi műhelyeit, ezzel a mai környezeti tudatosság ismereti és szemléleti oldalának alapjait. A tudományos körök mellett, világ közvéleményére nagy hatással volt *Rachel Carson* 1962-ben megjelent; *Néma tavasz* című könyve is, mely közérthetően irányította rá a figyelmet az egyre súlyosbodó környezeti terhelésekre. 1969-ben, ezt a „felhívást” tovább erősítette az akkori ENSZ főtitkár beszéde is: – „Az emberiség történelme során most első ízben vagyunk tanúi egy olyan világméretű válság kibontakozásának, amely mind a fejlett, mind a fejlődő országokat érinti, az ember környezetének válságáról van szó.” (U THANT 1969)

Az egyre súlyosbodó gondok a tudósokat új módszerek kidolgozására ösztönözték. A Római Klub megbízásából a Massachusetts Institute of Technology kutatói megalkották az első – célkitűzésében és módszereiben új rendszerszemléletű – a környezettudatosság szempontjából úttörő munkának számító, meghatározó alapművet; „A növekedés határai” (*The Limits of Growth* 1972) című jövőkutatást.⁴ *Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers és William W. Behrens* elemezték először modern analitikai módszerekkel, hogy hosszú távon mi határozza meg a világ népességében és gazdaságában bekövetkező változásokat. Modellszámításaik elsősorban globális tendenciákat, a világ népességének növekedését, a termelést és a környezetben bekövetkező változásokat prognosztizálták. Vizsgálataik legfőbb kérdése a növekedés fenntarthatósága volt, s a következményeket rendszerdinamikai, matematikai alapokon mutatták be.

Aggodalmairól akkoriban számos neves kutató adott hangot. A Nobel díjas *Konrad Lorenz* pl. úgy fogalmazott: „Amikor az emberiség a környezetet elvakult módon pusztítja, ökológiai összeomlással fenyegeti önmagát. Amikor ezt majd gazdaságilag is megérzi, valószínűleg felismeri hibáját, de megeshet, hogy akkor már késő lesz.” (LORENZ, K. 1973) A globális környezeti problémákról az 1970-es években – a tudományos szaktekintélyek mellett – egyre több politikus, közéleti személyiség, vallási vezető is állást foglalt, mely igen nagy hatással volt a közvéleményre. *II. János Pál* pápa – *Redemptio hominis enciklikájában* – így írt: „Az ember egyre gyorsabban

⁴ 2004-ben megjelent a *Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers J.* által átdolgozott kiadás „A növekedés határai – harminc év múltán” címmel, melyben a szerzők áttekintették harminc év globális fejlődési tendenciáit, összefoglalták az új ismereteket, és újfent irányt mutattak a konfliktusok felszámolásához.

meríti ki a föld gazdagságát és erőit, szennyezi a környezetét, így mára a saját maga által teremtett feszültségek szolgájjává vált.” (II. JÁNOS PÁL 1979).

A 80-as évek fordulópontot jelentett. A ma már elfogadhatatlannak tartott „fenntartható növekedés” elvéből és más, közgazdaságtani terminusok alapján, ezekben az években egy fontos kifejezés jelent meg a nemzetközi szakirodalomban: a "fenntartható fejlődés" (sustainable development).⁵ E fogalom, melynek három pillére a környezetvédelem, a gazdaság és a társadalom, a környezeti szemlélet gondolati mérföldkővé vált. Széleskörű ismertségét *Lester R. Brown* a fenntartható társadalom kialakításával foglalkozó műve váltotta ki 1981-ben. Brown elveiben összekapcsolta a népesség növekedését a természeti erőforrások hasznosításával. Javaslatára szerint ez úgy lehetséges, hogy a gazdasági fejlődés ütemét a természeti környezet tűrőképességének határán belül kell stabilizálni. A környezettel foglalkozó kutatócsoportok legtöbbje ekkor még egyetértett a fenntartható növekedés elvével.

A nemzetközi összefogás jegyében 1987-ben, az ENSZ égisze alatt sor került a Környezet és Fejlődés Világbizottság – más néven Brundtland Bizottság – megalakulására.⁶ Ez a bizottság készítette el a "Közös jövőnk" (*Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. - „Brundtland jelentés”) című történelmi jelentőségű beszámolót, melyben felhívták a figyelmet a globális prioritások átcsoportosítására (BRUNDTLAND, G. H. ET AL. 1987). A jelentés szerzői először használták koncepcionálisan a fenntartható fejlődés fogalmát, továbbá hangsúlyozták annak három – egymással szorosan összefüggő feltételét a környezeti, gazdasági és társadalmi fejlődést. A modern értelemben vett környezettudatosság gyökerei erre az időszakra vezethetők vissza. A fenntartható fejlődés fogalma, a jövő generációk igényeinek kielégítésére tett utalásával megteremtette a mai környezetszemléletű értékrendek, ugyanakkor a komplex környezeti tervezés alapjait is.

A környezettudatos nemzetközi elvek megjelenése azonban még nem gátolta a környezeti károk további növekedését. Az emberi mozgástér kibővülésével és a technológiai fejlődéssel összefüggően, nem csak az anyagfelhasználás vált

⁵ A „megfelelő technológia (appropriate technology)”, az „önmagára támaszkodó fejlődés” (self-reliant development)”, és a „harmonikus fejlődés” (harmonious development) voltak azok a kifejezések, amelyeket közgazdászok és szociológusok kezdtek el használni műveikbe, többek közt: *Merton, R.K. – Bassand, M.* (SZTOMPKA, P. 1996)

⁶ Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságát *Gro Harlem Brundtland* norvég miniszterelnöknő vezette, az ő neve fémjelzi a 1987-es jelentést.

variábilisabbá, de a társadalmi tevékenységek is sokoldalúbbá váltak, kiterjedtek. A hetvenes évek gazdasági konjunktúrája még háttérbe szorította a várható következmények alaposabb feltárását, de a fellendülésnek ebben az időszakában már egyre gyakrabban történtek utalások a természetes erőforrások túlzott kiaknázására, a pazarló fogyasztásra, a növekvő világgazdasági egyenlőtlenségekre és a „civilizációs betegségekre”. A 80-es években már látható volt, hogy az egyes országokban elért jólét csak úgy tartható fenn, illetőleg a fejlődő országok számára a jólét csak akkor elérhető, ha a környezet megőrzésére nagyobb gondot fordítanak. Körvonalazódott, hogy a közös felelősség tudatában – valamennyi hosszú távú emberi érdeket szem előtt tartva – megoldást kell találni a globális környezeti problémákra.

A kilencvenes évektől, a fenntartható fejlődéssel kapcsolatosan sok eltérő vélemény fogalmazódott meg. A viták még nem zárultak le, de sokan ma már úgy vélték, hogy a fenntartható fejlődés megvalósíthatatlan. A fenntarthatóság egy adott környezeti állapot megőrzését, míg a fejlődés jelentős átalakításokat kíván meg, ezért a két fogalom összeegyeztethetetlen. *Herman E. Daly* szerint „a fenntartható fejlődés a folytonos szociális jólét elérése, anélkül, hogy az ökológiai eltartó-képességet meghaladó módon növekednénk” azonban „a világgazdaságban a szegénység és a környezet pusztulása növekedéssel nem számolható fel, ill. nem állítható meg. Vagyis a fenntartható növekedés lehetetlen.” A fenntartható fejlődésnek ugyanis csak akkor van értelme a gazdaságban, ha alatta „növekedés nélküli fejlődést” értünk (*DALY, H. E.* 1993, 1996, 1999). A szakirodalom – eme ellentmondás kikerülése végett – ma egyre inkább a fenntarthatóság önállóan használható fogalmát preferálja. Japánban 2002-ben, az Inter-Academy-Panel konferencián a fenntarthatóság, mint tudomány is (Sustainable Science) helyet kapott.

A fenntarthatósággal kapcsolatos nézetek a mai társadalmak környezeti tudatosságát alapvetően meghatározzák. A mai „modern” környezettudatosságot megtestesítő irányvonalak közül kiemelkedik a XX. sz. végén az *environmentalizmus* és az *ökologizmus*. *Andrew Dobson* kategóriái alapján, mindkét eszme a fenntartható társadalom létrehozását és a környezeti problémák megoldását tűzi ki célul, de stratégiájuk eltérő.

Az environmentalizmus követői szerint a tudomány és a technológia segítségével a környezeti problémákat meg lehet oldani anélkül, hogy a termelés és a fogyasztás rendszerén változtatni kelljen. Ezzel szemben az ökológizmus képviselői azzal érvelnek,

hogy a környezeti problémák megoldása – az „ökológiai lábnyom”⁷ csökkentése – alapvető politikai, gazdasági és társadalmi változásokat igényelnek, s ennek érdekében határt kell szabni a gazdasági termelésnek, és csökkenteni kell a fogyasztást is. Ehhez az emberek tudatában, értékrendjében és életstílusában kell alapvető változást elérni (DOBSON, A. 1995).

3.2. Napjaink környezettudatosságának meghatározó tényezői

3.2.1. A környezeti rendszerelvűség

A földi környezet minőségét – beleértve az élővilág és az emberiség életfeltételeit is – a természeti és a társadalmi-gazdasági rendszerek sajátos törvényszerűségei, folyamatai és a közöttük lezajló kölcsönhatások határozzák meg. Az ökológiai-természeti, társadalmi-kulturális és gazdasági-technológiai dimenziók együttes vizsgálata – a környezeti konfliktusok komplex megközelítése – széleskörű térbeli tudást igényel. A társadalmi termelésből és fogyasztásból – valamint azok kedvezőtlen következményeiből – fakadó problémák megértése és elemzése is jórészt átfogó földrajzi ismereteket követel. Sőt a földrajztudomány, a földi rendszerekkel kapcsolatos átfogó ismeretei és analitikus szemlélete révén – más tudományágak kapcsolódó szakterületeivel karöltve – a környezeti problémák megoldásában is nagy szerepet játszhat. Következésképp a geográfiát, a mai modern értelemben vett környezetvédelem – lényegében a környezettudatos társadalmi tevékenységek – egyik megalapozó tudományának tekinthetjük. Ezért szükségesnek tartom a – környezeti tudatosság fogalmi megközelítésében támpontot jelentő – geográfiai-tudománytörténeti vonatkozások bemutatását. (Természetesen a településkörnyezeti rendszerek tanulmányozásában nyilvánvalóan más tudomány- és műveltségterületek (történelem, ökológia, közgazdaságtan, szociológia) is nélkülözhetetlenek.)

⁷ A kifejezés - „ecological footprint” Rees, W. és Wackernagel, M. (1996) kanadai ökológusoktól származik. Az ökológiai lábnyom a fogyasztás sokféle kategóriájából tevődik össze, lényegében egy ember vagy egy adott terület népességének a természetre gyakorolt hatását hektárban kifejező mutatószám. Értéke kiszámítható egyes egyénekre, társadalmi csoportokra, régiókra, országokra vagy vállalkozásokra is. (Magyarországon az ökológiai lábnyom átlagos értéke 3.1 hektár/fő.) Az ökológiai lábnyom-elemzések inkább tekintendőek jelzésértékűnek, mint a fenntarthatóság pontos mérőszámának. Az ökológiai lábnyom elsődleges célja emiatt leginkább a takarékoság tudatosítása.

A különböző környezeti rendszerek egymásra gyakorolt hatása a XIX századtól kezdődően a geográfusok figyelmének középpontjába került. Az első jelentős környezet-elméleti művek közül kiemelkedik *Alexander Humboldt* fő szintetizáló kötetsorozata, a "Kosmos". A XIX. sz. első felében, az egyre bővülő földrajzi ismeretanyag alapján *Humboldt* fejtette ki először, hogy a földi jelenségeket és folyamatokat ok-okozati összefüggések és kölcsönhatások kapcsolják össze, s bolygónk valamennyi szférája organikus egészet alkot.

A rendszerfelfogású elemzések között jelentős volt *Vidal de LA Blache* teóriája. *Blache* a környezetét átalakító, „alkotó” embert, a természet-társadalom törvényszerűségeinek viszonyrendszerében a középpontba helyezte. A legfőbb, döntő szerepet a társadalom szubjektív akaratának tulajdonította, még akkor is, ha az emberi autonómia hangsúlyozása gyakorta a természet rovására történik. Az ember tehát véleménye szerint a legfőbb földrajzi tényező, aki környezete átalakításával párhuzamosan változik, tudása bővül, átalakító képessége fejlődik (BERÉNYI I. 1992). *Blache* álláspontját egyoldalúsága miatt sokan vitatták és cáfolták. Kétségtelen azonban, hogy az ember középpontba helyezésével megalapozta az „ember-környezet viszony” tanulmányozásának egyik fő kiindulópontját és felhívta a figyelmet az emberi tényezők kiemelkedő szerepére.⁸

A XX. században a rendszerközi összefüggések tanulmányozása elsősorban a funkcionális emberföldrajzban és a humánökológiában (human ecology) – a földrajzi és szociológiai gondolkodást egyesítő kutatásokban bontakozott ki. *Bobek* (1948-ban) a teret már funkcionális szerkezetként értelmezte, *Demangeon* (1947-ben), *Ruppert* és *Schaffer* (1969-ben) az emberi közösségek és a földrajzi környezet kölcsönhatásait vizsgálták.

Eközben – a környezeti rendszerek elvi megközelítésének fő lépcsőfokait tekintve – a magyar geográfiában is megszülettek azok a gondolatok, amelyek a mai modern környezetfelfogáshoz vezettek. Jelentős lépés volt a táj és a környezet fogalmának szétválása, másrészt a környezet tárgyának középpontba kerülése. Voltak kutatók, akik a földrajzot egyenesen a környezet (miliő) tudományának nevezték. „A földrajz tárgya a földfelszín vagy annak kisebb-nagyobb részén a jelenségek közt

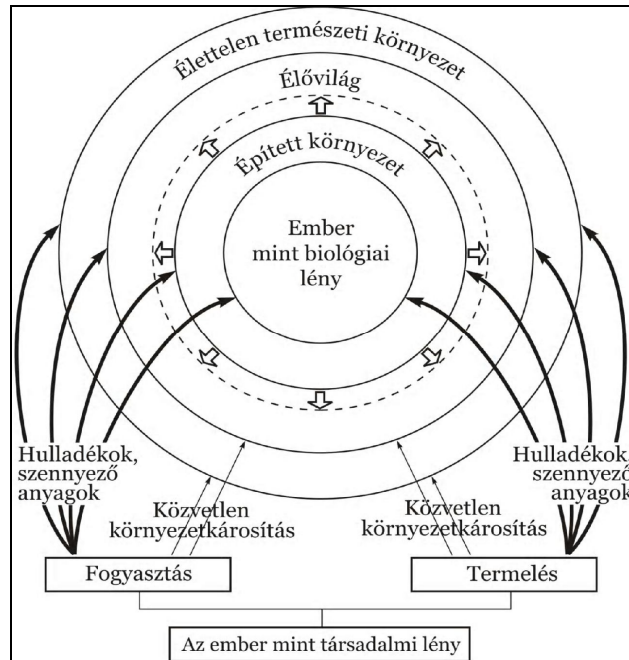
⁸ Később a magyar geográfia jeles képviselői közül is csatlakoztak ezekhez a gondolatkörökhöz „A földrajzban sincsen dualitás, az ember mindinkább mint a földfelszín életének ...jelentőségében növekvő faktora áll szemeink előtt”- (TELEKI P. 1917).

fennálló kapcsolat.... E kapcsolatok nyomán keletkezik valami, ami semmiféle más tudománynak nem tárgya: a környezet (milió), a táj, a vidék, az országrész, az ország, a kontinens...” (KOGUTOWICZ K. 1939) *Dékány István* (1922), már az „ember pánglobálissá bővülő akcióteréről” mint földrajzi környezetről beszélt, a globális környezetet pedig megkülönböztette a közvetlen helyi (lokális) környezettől (DÉKÁNY I. 1922). *Marosi Sándor* a környezetet olyan tércategóriáknak tekintette, amely minden esetben feltételezettséget fejez ki, és viszonylatot tételez fel. „Grammatikai hasonlattal élve – birtok egy olyan viszonyban, amelyben a birtokos valamilyen élő, aktív szervezet” (MAROSI S. 1981). Ilyen szervezet lehet valamely emberi közösség egy adott településen, az országban, vagy maga az emberiség a Földön. *Pécsi Márton* a környezetet négy alrendszerre – a természeti környezetet, az átalakított természeti környezetet, a társadalmi-gazdasági, valamint a politikai-kulturális környezetet – magába foglaló, integrált nagyrendszernek tekinti (PÉCSI M. 1981, 1989). *Tóth József* a környezetet komplex társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti tértípusként értelmezi (TÓTH J. 1997). Egyes kutatók szerint a többszörösen összetett környezeti rendszerek bizonyos típusai – különösen az ember által mesterségesen kialakított és fenntartott lokális rendszerek (települések) – magukba foglalják az intézményi, ismereti, szemléleti, morális, etikai, valamint az ezekre épülő effektív cselekvési elemeket is (ENYEDI GY. 2000).

A környezeti rendszerekkel foglalkozó földrajzi kutatások mára egyértelműen beigazolták, hogy a környezeti problémák hátterében az emberi társadalom áll. Bizonyossá vált, hogy a mesterséges környezet arányának megnövekedésével párhuzamosan, hatalmas lendületet vett az anyag- és energiafelhasználás, s ezzel egyre fokozódott a környezet terhelése is. A növekvő jólét véges forrásai jelentős mértékben megfogyatkoztak, néhány meghatározó erőforrás közül az emberiség jelenleg az utolsó tartalékait meríti ki.

A környezeti rendszerekben felmerülő problémák megoldásában – lényegében a környezeti tudatosság fogalmának megközelítésében – a *Kerényi Attila* által kidolgozott konfliktus-elemző és értelmező „környezeti alaprobléma” modellt tekinthetjük az egyik fő kiindulópontnak. *Kerényi* felfogása szerint a környezeti alaproblémát a georendszerek, harmonikus működését megváltoztató – a dinamikus környezeti egyensúlyt felborító – társadalmi szükségletek váltják ki. Egyrészt a megnövekedett termelés, az erőforrások és a természetes teret fokozott használata, a szennyezőanyagok kibocsátása, másrészt az ezekkel összefüggő fogyasztás révén. Az ember ugyan nem a

pusztítás szándékával termel és fogyaszt, de az igények kielégítése általában környezetkárosítást eredményez (KERÉNYI A. 1995) (2. ábra).

2. ábra. Az ember fontosabb társadalmi tevékenységeinek hatásai az élettelen, az élő, az épített környezetre és az emberre, mint biológiai lényre.

(Forrás: Kerényi A. 1995. 45.o.)

Ebből a modelltől indul ki *Fodor István* is. Fodor a gazdasági környezettel szemben kihangsúlyozza a kulturális környezetet és annak alrendszerét; az etika dimenzióját. Felfogása szerint az ember társadalmi aktivitása, azon belül pedig morális, szellemi, tudományos és kulturális értékítélete, a környezeti egyensúly döntő feltétele (FODOR I. 2001). E gondolatokat követve tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a környezeti konfliktusok fő megoldási kulcsa a társadalmi kulturális-mentális környezetben van.

A földrajzi megközelítésekhez hasonló álláspontot képviselnek egyes közgazdasági elgondolások is. *Ernst Friedrich Schumacher* például már az 1970-es években úgy vélte, hogy a globális környezeti krízis nem más, mint a világtársadalom szellemi válságának leképeződése (SCHUMACHER, E. F. 1973). Szerinte a környezeti

konfliktusok nem hirtelen bekövetkező katasztrófák eredményei, hanem a társadalmi berendezkedéssel és szokásokkal, a szisztematikus tevékenységekkel összefüggő életformák következményei. Ezt az álláspontot később a humánökológiai kutatások is alátámasztották. *Joseph Huber* például a környezeti válság elmélyülésének okait a modern társadalmak nagyszisztemái⁹ között megbomlott egyensúlyban vélte felfedezni. Az ember – szerinte – önállóan a természettel szemben és azzal, hogy totálisan átformálta környezetét alapvető, évmilliók alatt rögzült kötelekeztől szakadt el. Az ipari fejlődéssel kialakult társadalmi berendezkedés és szociális viszonyok, valamint az épített környezet ugyan új életmódokat tett lehetővé, de a természethez fűződő igények azonban megmaradtak. Ebből számos komoly konfliktus ered, hiszen a mai ember, mint társadalmi lény (az egyes országok gazdasági fejlettségétől és a társadalmi rétegek anyagi lehetőségeitől függően) a technika vívmányairól nem akar lemondani, (nem is tudna, hiszen az élet minden területén függ azoktól), ezért ennek rendeli alá természethez való ragaszkodását (HUBER, J. 1989).

3.2.2. *Globális veszélyek*

Az XX. századi technológiai forradalom a népességnövekedéssel és a fogyasztói társadalmak kialakulásával magával hozta a tömegtermelést, a kereskedelem és a közlekedés soha nem látott dinamizmusát, az energiakészletek maximális kihasználását. A gazdaság anyag és tégigénye és a mesterséges környezet földi-ökológiai rendszerhez viszonyított aránya a múlt század folyamán olyan méreteket öltött, hogy az ember eljutott a természeti kapacitások korlátjaihoz. Az emberi tevékenységek visszafordíthatatlan folyamatokat és károsodásokat okoztak az évmilliók alatt kialakult környezeti struktúrákban és azok funkcionális működésében. Módosultak a geokémiai ciklusok (a szén körforgása, a nitrogén és a foszforkör), aminek hatására megváltozott a légkör, a vizek és a talajok állapota. Az antropogén terhelések és az abból fakadó jelenségek – például az üvegházhatás, a klímaváltozás, a környezeti elemek savasodása, a biodiverzitás csökkenése, vagy az ártalmas anyagok akkumulációja – globális problémákat eredményeztek (LÁNG I. 1980; UNITED STATES ENVIRONMENTAL PROTECTION AGENCY - EPA 1990; KERÉNYI A.1995, 2003/a., 2003/b; BRIGHT, C. 2002).

Az 1960-as évekre tehető az az időszak, amikor az emberiség ráésmélt, hogy olyan mélyreható változások mentek végbe viszonylag rövid idő alatt, amelyeknek

⁹ *Huber* felfogása szerint három nagy környezeti rendszer létezik: „bio- tecno- és szocio-szféra”. A bio-szféra *Huber* szóhasználatában az ember természetes élettere, vagyis a természeti környezet.

következményeit nem tudja igazán felmérni, az eddigi fejlesztési stratégiákkal, eszközökkel képtelen azokat kezelni. Nem csupán arról volt már szó, hogy a környezet túlterhelése kényelmetlenségeket jelenthet a lakosság számára és a szennyezések az egészségre is károsak lehetnek, de felmerültek a gazdasági fejlődés pluszköltségei is. Egyre több kutatás mutatta ki, hogy az élővilág esélyei és lehetőségei csökkentek, egyes helyeken megszűntek, sőt hosszabb távon az emberi élet minősége és fenntarthatósága is kérdésessé vált a Földön. A növekvő kockázatok megingatták a földrajzi terek és a beléjük ágyazódó emberi élőhelyek struktúráit, sőt megnövelték a társadalom külső hatásoktól való függőségét is. Ez a függés – mely gyakran félelemmel párosult – vált a környezetvédelem és a környezettudatos gondolkodás egyik kiváltójává és mozgatóerejévé. *Jollivet és Pavé* úgy vélik, hogy a környezet iránti aggodalom a történelem során mindig ott vált fontossá, ahol a természet degradációja felerősödött. A környezetorientált törekvéseket bizonyos szempontból tehát a kockázatok váltják ki (JOLLIVET, M. – PAVÉ, A. 1992). Az aggodalom végső soron a környezettudatossághoz, a környezet védelmét célzó társadalmi tevékenységekhez vezet (2. melléklet). Az aggodalommal kapcsolatos egyéni- és a társadalom-lélektani folyamatok azok, melyek sok esetben magyarázatot adhatnak a környezeti kérdésekkel kapcsolatban fennálló sokféle és zavarbaejtő reakcióra, hiszen a társadalmak környezeti szemléletét kockázati érveken keresztül érthetjük meg (BECK, U. 1986).

3.2.2.1. A népesedés

„A világ eleget nyújt ahhoz, hogy minden ember igényeit kielégítse, de ahhoz nem, hogy minden ember csillapíthassa mohóságát.” (GANDHI M. in: Raven P. H. 2003)

Malthus, T. R. angol társadalomtudós a VIII. század végén arra a következtetésre jutott, hogy ha az emberiség létszáma mértani haladvány szerint növekszik, és ezt az anyagi javak termelése nem követi, akkor az emberiség elszegényedése elkerülhetetlen. Ez volt az első elméleti modell, amely vészjóslóan, de reálisan jelezte, hogy bolygónk eltartóképessége véges (MALTHUS, T. R. 1798).

Ma már minden jövőt modellező számítás kiindulópontja az emberiség lélekszámának növekedésével kapcsolatos tendenciák mérése. A demográfiai becslések szerint a világ népessége napjainkban megközelíti a 6,7 milliárdot. Előrejelzések szerint 2050-re nyolc-tízmilliárd közötti szint várható! Ez – ha az ember és környezete közötti kapcsolat történeti áttekintését vesszük alapul – valóban aggodalomra ad okot, hiszen a

környezetterhelést az adott területen élő népesség nagysága, életszínvonala, a társadalmi fogyasztás szerkezete és az igények által fellépő termék-előállító technológiák határozzák meg. A népességszám gyarodásával párhuzamosan az emberiség saját érdekeinek és igényeinek megfelelően teljesen átformálja és „felhasználja” földi környezetét. Az ember a Föld javait már a jelenlegi lakosságszám mellett is jóval nagyobb mértékben éli fel, mint ahogy azt képes lenne megújítani. (VESTER, F. 1982 in: Kerényi A. 1995. 81.o.).

A demográfiai változásokkal összefüggésben lévő konfliktusok fő gócpontjai a nagyvárosok. A világ lakosságának ma már több mint fele városokban él, elsősorban olyan agglomerációkban, melyeknek népsűrűsége igen magas. Az urbanizált övezetek környezeti terhelése rendkívül nagy, többségük számos speciális problémával küzd (a mesterséges környezeti elemek arányának túlsúlyából fakadó gondokkal, a víz és energiagazdálkodás, valamint a hulladékok és szennyezőanyagok elhelyezésének megoldatlanságával, a közlekedési- környezet-egészségügyi gondokkal, stb).

E gondok megoldását nagyban nehezítik a társadalmak közötti és az egyes társadalmakon belül tapasztalható óriási szociális és életszínvonalbeli eltérések. Az elmúlt évtizedekben a társadalmi polarizáció – a gazdagok és szegények közötti jövedelemkülönbség – világszerte nőtt. Ennek következményeként egyre nagyobb lett a különbség az egyes társadalmi rétegek környezeti minőséghez – megfelelő táplálékhoz, egészségi ellátáshoz, kultúrához, oktatáshoz stb. – való hozzáférési esélyeiben is. Míg egyes társadalmak túlzott igényeket támasztanak, addig mások még az alapvető szükségleteiket sem képesek kielégíteni. Az erőforrások igazságos elosztását a gazdasági versengésen túl a népesség és az egyenlőtlen népességeloszlás nagyon megnehezítik. Ráadásul a nagy lélekszámú, szegénységgel, éhezéssel, egészségügyi problémákkal sújtott országok nem képesek jól gazdálkodni környezeti értékeikkel. Hiába ismerik fel a veszélyeket, ha a lakosság élelmezése és a társadalom napi gazdasági gondjai olyan mértékűek, hogy megakadályozzák a hosszútávon hatékony megoldások keresését. A legtöbb fejlődő ország jelentősen eladósodott, ami miatt rákényszerülnek természeti tőkájuk felélésére (túllegeltetés, túlhalászat, fokozott erdőkivágások). A fokozott élelmiszerigény például a szárazföldi és a tengeri fajok populációinak nagy mértékű csökkenését okozta az elmúlt évtizedekben (*WWF - Living Planet, Report 2002*). Ezek a tényezők a természeti erőforrások további degradációjához vezetnek, ami viszont újfent

viSSZAVETI A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉST.¹⁰ A túlnépesedés ugyan sokakban aggodalmat vált ki, de úgy tűnik, ez a félelem még ma sem elég nagy takarékosagra ösztönző erő.

3.2.2.2. Ökológiai veszélyek

A környezet megváltoztatása ugyan már évezredekkel ezelőtt megkezdődött, de a drasztikus negatív beavatkozások – földtörténeti léptékben mérve – a közelmúltban következtek be. A történelmet tekintve, az ember tárgyi eszközeinek tárháza – ezzel együtt a világ átalakítására tett próbálkozásainak köre – az elmúlt két évszázadban bővült a leggyorsabban. Ebben az időszakban az emberiség – a külső és belső felszínalakító erők munkája és a biológiai evolúció ütemét jóval meghaladva – a földfelszín arculatát és az élőhelyekkel együtt az élővilágot is jelentősen megváltoztatta (MEA 2005)¹¹. A természetes tájak és életterek aránya a társadalmi térigény kibővülésével lecsökkent, a művi, fizikai környezet pedig nagymértékben kibővült (Vida G. 2000, 2003). Ennek következtében a XX. és a XXI. század fordulójára kérdésessé vált; van-e még egyáltalán természeti – ahemerob¹² környezet. A hemeróbia az emberi beavatkozások ökoszisztémára kifejtett határfokát mutatja. Ahemerobnak a zavartalan ökoszisztémákat nevezzük („Undisturbed ecological integrity”), amely megegyezik a magas ökológiai státusszal („High ecological status”) A hemeróbia, mint összetett mutató azért igen fontos, mert a megfelelő ökológiai körülmények a környezet fenntarthatóságának alapvető kritériumai (WRBKA, T. 2003).

Magának a „környezet” fogalomnak a meghatározása szempontjából is fontos, az emberi tevékenységtől mentes, érintetlenül hagyott, tisztán ahemerob tájak kérdése. Ha ugyanis elfogadjuk a tételt, miszerint nincs eredeti állapotban lévő természeti környezet (Magyarországon sem), akkor a természeti és az antropogén tényezők, valamint azok hatásai a táj - vagy bármely más környezeti tércategória – keretei között

¹⁰ A korábban elmaradottabb országok fogyasztása és bizonyos irányú fejlődése, fokozza a nyomást a környezetre. Különösen a fosszilis energiahordozók (szén, földgáz, olaj) használatának növekedése jelent gondot, melynek következménye nem pusztán a készletek drasztikus csökkenésében, de a globális klímaváltozásban és annak káros következményeiben is jelentkeznek.

¹¹ A MEA – Millennium Ecosystem Assessment (Millenniumi Ökoszisztéma Becslés) 2001-ben indult ENSZ program célja az ökoszisztémák emberi tevékenységek hatására bekövetkezett változások leírása, a változások hatásainak becslése az ember életminőségére 2050-ig.

¹² A hemeróbia fogalmát és a különböző hemeróbiaszintek megállapítására vonatkozó módszereket elsőként *Jalas* (1955) dolgozta ki, az európai tájökológiai fogalomtárba *Sukopp H.* (1969) vezette be (*Kerényi A.* 2006). A hemeróbiaszintek mérésének módszerével és az ausztriai kultúrtájak osztályozási elveinek kidolgozásával *Wrbka, T.* (2003) ért el új eredményeket.

elválaszthatatlanul összefonódnak. Ebben az esetben a természet és az átalakított természet nem minősíthetők külön környezeti alrendszereknek (PROBÁLD F. 2001).

Az ökológiai rendszereket ma számos károsodás éri, az emberi beavatkozások miatt az élővilág és az élőhelyek egyes szegmensei veszélyben vannak. A mesterségesen kialakított körülmények térbeli növekedésével a természetes életközösségek átférfalódtak, az élővilág – beleértve az embert is – bizonyos biológiai adottságai átalakultak. A növény- és állatfajok természetes vitalitása romlott (számos faj már kipusztult), a populációk, társulások és az ökoszisztémák - biomok öfenntartási képessége, genetikai tartaléka pedig folyamatosan csökken. A jelenlegi ökológiai változások közül az egyik legszembetűnőbb, hogy az élővilágban kialakuló egyedformák és értékek csak az ember által megfelelően kontrollálva őrizhetők meg.

Az evolúció kizökkent évmilliók természetes fejlődési útjáról és üteméből. „A fajok kihalásának sebessége ma ezerszer gyorsabb, mint az ember megjelenése előtt, és ha a mai ütemben folytatódik, az élet formáinak egynegyede ötven év alatt el fog tűnni.” (BUCHANAN, M. 2003). *Peter Yodzis* teszi fel a kérdést; - ellen tud-e állni a globális környezeti rendszer a mai ránehezödő emberi nyomásnak? (YODZIS P. 1988). *Vida Gábor* ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz: – Ha közös összefogással az emberiség nem állítja meg a veszélyes folyamatokat, akkor a környezet károsodása következtében az élővilágra és vele együtt az emberre is a drasztikus létszámcsökkenés veszélye vár (VIDA G. 2003, 2006). A szennyezések által okozott természeti veszteségek, a mesterséges környezeti elemek nagyarányú megjelenésével együtt már olyan mértékű globális változásokat okozhatnak, amely a bioszférában működő rendszerek összeomlását eredményezhetik, kérdésessé téve ezzel az emberi élet hosszú távú fennmaradását (RYAN, C. J. 1991). Az ökológiai félelmek tehát reálisak. Mint ahogyan azt a környezettudat-vizsgálatokból a későbbiekben látni fogjuk az emberek többsége érzékeny a természetet érintő problémákra. Ez a tény fontos támpontja lehet környezeti nézeteinknek és az ezeknek megfelelően kialakítható környezeti reformoknak.

3.2.3. Az „Új környezeti paradigma” fogalma

A környezeti kérdések mielőbbi megoldását szorgalmazó társadalmi törekvések és ezek szellemisége mára egyfajta világgéppé – környezeti paradigmává – formálódtak.

A környezeti paradigma fogalmát *Dunlap* és *Van Liere* vezették be; „Az Új Környezeti paradigma” (The New Environmental Paradigm) című tanulmányukban. Az

általuk definiált fogalom magát a környezetközponitú világnézetet jelenti. Egyszerre jelenti az ember-környezet reláció intellektuális, gondolati megközelítését és a környezet védelmének lehetséges, objektív megvalósítási céljait. E paradigma kulcsfogalmai; a fenntarthatóság, a tudatos környezetgazdálkodás, a természeti erőforrásokkal való takarékoság és az emberi felelősség- és szerepvállalás (DUNLAP, R. B., VAN LIERE, K. D. 1978).

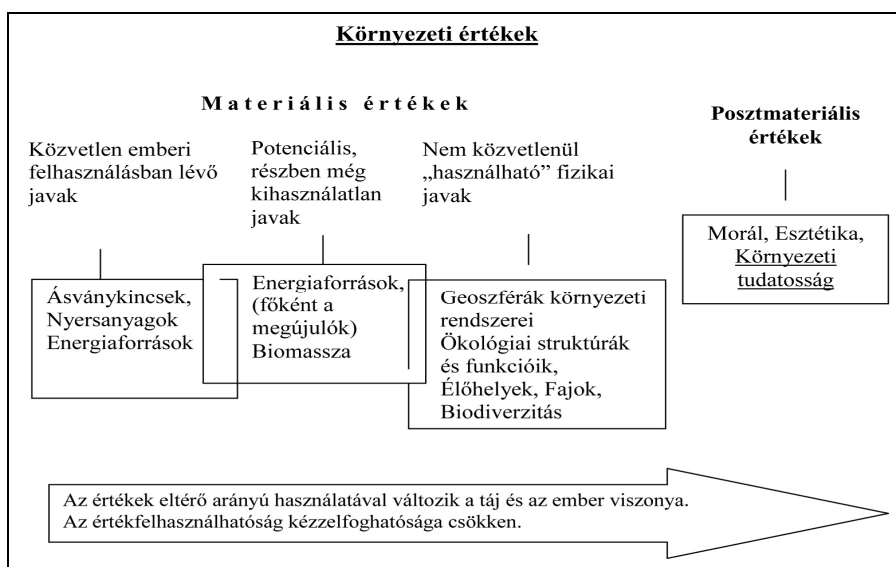
Az „Új Környezeti paradigma” alapjaiban különbözik a technológiai fejlődést hangsúlyozó „Domináns szociális paradigma” elveitől, mely szerint a növekedésnek nincsenek határai, a fejlődés irányát pedig a piacgazdaság érdekei jelölik ki. (DUNLAP, R. B. – VAN LIERE, K. D. 1978).

Mint ahogyan azt korábban kifejtettük, ma ugyan még mindig a gazdasági érdekek dominálnak, de az emberiség egy része már inkább a környezeti prioritásokat helyezi előtérbe. *Csányi Vilmos* a kialakuló új környezetorientált eszmei irányvonallal kapcsolatban a következőket jegyzi meg: Ha egy korábbi társadalmi struktúra elveszíti stabilitását és létjogosultságát, új konvenciók szabályok kezdenek kialakulni. Ez a folyamat a globális és lokális szinten tapasztalható környezeti problémák megoldására való törekvés estében is megindult (CSÁNYI V. 1999, 2001). Egyesek szerint a hagyományos közgazdasági értékrendet, az ökológiai beállítottságú ember – a „homo ecologicus” – szemlélete fogja felváltani. A gazdasági orientáltságú ember – a „homo economicus” – nem fenntartható (LENTEREN, J. 1997, LOMBORG, B. 2002).

Az új környezeti paradigma összhangba kívánja hozni a fogyasztói társadalom érdekeit, az alternatív lehetőségeket is felkínáló környezetgazdálkodással. Egyensúlyt kíván teremteni a techno-szféra, a szocio-szféra és a bioszféra között. Az új szemlélet érvényre juttatása lesz globalizálódó civilizációnk legfőbb kihívása (BOSELDMANN, K. 1999).

Sokak szerint – e szemléletváltozás kapcsán – egyes materiális környezeti értékek kevésbé lesznek majd fontosak, míg bizonyos új elemek felértékelődhetnek. Ma már számos speciális tényezőt, mint pl. az „emberléptékű lakó- és életteret”, a „környezetbarát” életformákat, a megújuló energiákra épülő termelést és a takarékos fogyasztást, a legfontosabb társadalmi értékek közé sorolják. Sőt vannak, akik egyenesen magát a környezetorientált gondolkodást és az erre épülő társadalmi cselekvést – a

környezeti tudatosságot is – környezeti értékek tekintik (MUNASINGE, M. 1992/a, 1994) (3. ábra).

3. ábra: A környezeti tudatosság, mint posztmateriális érték a környezeti értékek sorában (Forrás: Munasinghe, M. kategóriáinak felhasználásával saját szerk.)

3.2.4. A környezettudatos és az ökonomiai elvek szembenállása

„Az emberiség történelmének olyan pontjához érkeztünk, amikor választanunk kell: elviselhető módon fejlődik-e tovább a földgolyó, vagy visszafordíthatatlan, az emberi létre katasztrofális ökológiai változások irányában halad. Ennek kockázata kényszerít arra, hogy felfogjuk: nem annyira valamelyik nemzet polgárai, hanem elsősorban a Föld lakosai vagyunk. Ez pedig azt jelenti, hogy újfajta partneri kapcsolatot kell kialakítani a Föld népei között. Közös Föld-etikára van szükség, amelyben el kell tekintenünk a történelmek, kulturális örökségek és vallások különbözőségétől” (SAKAE, S. 1995).¹³

¹³ Sakae Shimizu az első fizikusok egyikeként érkezett 50 évvel ezelőtt a hirosimai robbanás színhelyére és vett részt az atombomba hatásainak fölmérésében. Mint a Kyotói Egyetem radiológia professzora, tevékeny a környezeti hatások egészségügyi, politikai és erkölcsi következményeinek elemzésében és tudatosításában.

A világ ma három összefüggő kihívással néz szembe. A nemzetközi biztonság megteremtésével, a szegénység leküzdésével és a környezeti fenntarthatósággal. A változtatásokhoz meg kell érteni az egymásra utaltságot, ki kell alakítani egy új értékrendet, mely közös felelősségvállalást biztosít a földi értékek megőrzésében. Ehhez elkötelezett nemzeti politikákra, nyilvános párbeszédre, szolidaritásra és tettekre van szükség. „A természetnek nem gazdája, hanem vendégei vagyunk” Csakis a társadalom tudatos fellépése lehet az a kiváló erő, mely egy bölcsőbb, jobb, igazságosabb, békésebb és fenntarthatóbb világhoz vezet. (GORBACSOV, M. 2004)

„Olyan globális kérdések esetén, mint a Föld megőrzése, és igazából minden probléma kezelésekor, az emberi tudat kulcsfontosságú. A külső környezet megváltozása érdekében először magunkban kell változtatni. A természeti erőforrások pusztítása a tudatlanságból, a Föld élőlényei iránt tanúsított tisztelet hiányából és a mohóságból származik. Először arra kell törekednünk, hogy ezeket a tudatállapotokat legyőzzük, ráébredjünk lényeket nem bántani, és felismerni az együttérzés szükségességét. A probléma holisztikus megközelítésére van szükség, vegyítve a szereteten és együttérzésen alapuló egyetemes felelősségérzettel.”(DALAI LÁMA 1991)

A Kiotói Fórum egyik alapítójának, a Nemzetközi Zöldkereszt elnökének és a világ egyik meghatározó vallási vezetőjének nyilatkozatai összecsengnek. Ezek a gondolatok mára már általánosan elfogadottá váltak. A tudományos kutatók, a politikai vezetők és más neves személyiségek által megfogalmazott gondolatok annak bizonyítékai, hogy az emberiség napjainkra felismerte a veszélyeket, illetve ezzel egyidejűleg a környezet védelmének jelentőségét is.

A stockholmi, riói, johannesburgi, kiotói, buenos airesi, montreali, stb. konferenciák sikeressége természetesen vitatható, hiszen az egyezményeket és a válságkezelő megállapodásokat sok ország ma sem tartja be, nem veszi komolyan. Alapjában a környezetvédelmi kongresszusok és konferenciák mégiscsak áttörést hoztak a közvélemény és a politikai szándékok befolyásolásában és megváltozásában, magának a környezetközpontú gondolkodásmód kialakulásában. Vontatottan ugyan de az energiatakarékosság, az élővilág sokféleségének védelme, a fenntarthatóság életminőséggel kapcsolatos célkitűzései központi fogalmakká váltak. A témakör fontosságát hangsúlyozó nézetek a társadalmi érdeklődés középpontjába kerültek.

A szűkebb és tágabb földrajzi terekben jelentkező környezeti konfliktusok megvitatásának, mind az akadémiai eszmecserék, a szakmai döntéshozói diskurzusok, mind a politikai viták, a média híradásai, sőt még a laikus magánbeszélgetések is színtereivé lettek. A XXI. sz. kezdetére nyilvánvalóvá vált, hogy a környezet védelme az egész emberiség közös feladata. A problémákról egyre többet tudó és azokra egyre érzékenyebben reagáló társadalmi közösségekben megjelent a környezet iránti felelősség, a cselekvési hajlandóság és a tényleges tenni akarás igénye is (4. ábra).

4. ábra. A bővülő környezeti ismeretek mentén kialakuló környezettudatos társadalom (Forrás: saját szerk.)

A kialakuló törekvések ellenére – bár egyre több globális és lokális fórum, valamint intézmény és szervezet foglalkozik a környezeti gondok feltárásával, elméleti és gyakorlati megoldásával – a problémák felszámolásának komoly akadálya van. A világ vezető politikai és gazdasági hatalmai ugyanis még mindig a „hozam-ráfordítás” (cost and benefit) elv alapján értékelik a fejlődést és a jövőt. Márpedig, ha a termelés és fogyasztás kedvezőtlen mellékhatásai továbbra is nőnek, a földi rendszerekben vissza nem fordítható károsodások következnek be, s ez végső soron magát a gazdaságot is alá fogja ásni. Ha az intenzív környezetrombolás folytatódni fog, a gondok többsége az elkövetkező generációk gazdasági berendezkedését, társadalmi jólétét rendkívül súlyosan fogja érinteni – írta ezt *Ivan Illich* már az 1970-es években (ILLICH, I. 1973, 1975). Ezt a feltételezést az azóta született átfogó környezetvédelmi tanulmányok, jövőkutatások is alátámasztják.¹⁴ Tehát a környezeti terhelések fokozódásának kiváltója

¹⁴ A globális problémákkal kapcsolatos jövőkutatások közül az egyik legújabb; az OECD 2008-ban megjelent kötete (Environmental Outlook to 2030 – Környezetvédelmi kilátások 2030-ig) amely a 2030-ig várható környezetvédelmi – és a vele összefüggő gazdasági társadalmi – trendeket jelzi előre. A kötet a legégetőbb feladatokat, a környezetpolitikai intézkedések várható hatásait is átfogóan igyekszik bemutatni.

még mindig az ökonómiai növekedést legfontosabbnak tartó uralkodó világnézet (GARDNER, G. 2001; VIDA G. 2000, 2004). A helyzet drámai, hiszen az emberiség birtokában lévő környezeti ismeretek bőségesek és elegendők, ennek ellenére a tudáson alapuló környezetszemlélet helyett még mindig a gazdasági, politikai számítások érvényesülnek (JUHÁSZ-NAGY P. 1993).

3.3. A környezettudatosság pszichológiai és szociológiai vonatkozásai

3.3.1. A környezeti tudatosság összetevői

A környezeti paradigma hátterében a problémák megoldására való törekvés áll. A konfliktusok kezelése azonban életmód-változásokkal jár, ami a társadalom és az egyes emberek részéről is nagyfokú alkalmazkodást igényel. Az alkalmazkodáshoz új ismeretekre, megújuló értékrendre és konkrét cselekvésekre is szükség van, vagyis a környezettudatosság mindhárom komponensére (MALONEY, M. P. – WARD, M. P. 1973; AJZEN, I. – FISBEIN, M. 1980; ROKEACH, M. 1983; SEARS D.O. – FREEDMAN, J. L. – PEPLAU, L. A. 1985; HINES, J. M. ET AL. 1986; WINTER G. 1987; FAZEKAS I. 2001; KOLMUSS, A. – AGYEMAN, J. 2002.) (2. táblázat).

2. táblázat. A környezeti tudatosság összetevői és az abból fakadó társadalmi megnyilvánulási szintek, dimenziók

A környezeti tudatosság pszichológiai összetevői	A környezeti tudatosság társadalmi megnyilvánulási szintjei, dimenziói az ivóvízkészletekkel kapcsolatos takarékoság példáján
Ismereti, tudati komponens „Kognitivitás”	A tudományos ismeretek szerint, a Föld jó minőségű édesvíz-tartalékai mértéktelenül kihasználtak. A vízkészletek pótlódása lassabb, mint kitermelésük. Ez nem fenntartható, következképp takarékosagra van szükség.
Érzelmi komponens „Affektivitás”	A folyók, tavak mentén élő helyi társadalmi közösségek vízhez való kulturális-mentális „kötődése” még ma is sok helyen erős.
Magatartás-tendencia komponens „Konativitás”	Az édesvíz-készletekkel való takarékoskodás – jó esetben – a nagyfogyasztók (pl. ipari, mezőgazdasági-öntözési rendszerek) vagy a lakosság köreiből is gyakorlattá válik.

(Forrás: Rokeach, M. 1983; Sears D.O. – Freedman, J. L. – Peplau, L. A. 1985. kategóriáinak felhasználásával, saját összeállítás)

Az kognitív – ismereti, tudati – komponens alatt a környezeti ismereteket értjük. Ezeknek az ismereteknek a minősége és mennyisége, az ember élete során megszerzett információk, meghatározzák az egyén gondolkodását és értékrendjét is. Általában a szélesebb körű tudás a környezeti szempontok alaposabb mérlegeléséhez vezet, ezzel környezettudatosabb magatartást eredményez.

Az affektív – érzelmi – komponens az adott személy környezeti értékrendjét a problémákra való fogékonyságát jelzi. Genetikai, pszichológiai-mentális és tanult elemekre vezethető vissza, melyek lehetnek hajlamok, másfelől pedig a elsajátított ismeretek alapján formálódó nézetek és az ezekből fakadó cselekvési tendenciák. Az egyéni adottságok általában – mint ahogyan sok más emberi tulajdonság esetében is – előrevetítik az adott személyre jellemző lehetséges magatartásformákat, attitűdöket is.¹⁵

A környezeti tudatosság konatív – „magatartás-tendencia” – összetevője a tényleges cselekvéseket foglalja magába. Ez az összetevő a kognitív és az affektív komponensek függvénye, a környezettudatos magatartásformákra azonban mégsem következtethetünk egyértelműen a tudati és érzelmi dimenziók alapján. Az értékrendek ugyanis hierarchikusan, de nem feltétlenül logikusan szerveződnek az emberek tudatában. Mivel rengeteg információ, élmény és benyomás hat az egyénre, így a környezetről alkotott mentális kép nem állandó, a problémák megítélése és a cselekvési reakciók is változhatnak. Ráadásul pl. a problémák iránti aggodalom gyakran nagyobb hatással lehet egyes tudatosnak vélt cselekvésekre, mint maga az ismeretek (WINTER, G. 1987).¹⁶

3.3.2. A környezeti tudatosság egyéni és kollektív szintje

Egyes megközelítések szerint az emberiség környezettel kapcsolatos viszonyát az egyének gondolkodásmódja és magatartása határozza meg. Ez a környezetvédelem terén azt jelenti, hogy az egyéni szinteken megjelenő tevékenységek összegződésével, kollektív környezettudatos magatartás alakulhat ki (ALBERT J. 1995). Ezt a felfogást

¹⁵ Az attitűd fogalma egyszerre jelenti a szubjektív értékítélet, az ebből fakadó értékkövetést és a jellegzetes viselkedést. *Gordon Allport* megfogalmazásában az attitűd mentálisan és magatartásunkban is megnyilvánuló, a külvilág szempontjából kedvező vagy kedvezőtlen, pozitív vagy negatív elemeket hordozó komplex emberi magatartástényező (ALLPORT, G. W. 1968).

¹⁶ A tudati összetevők és a viselkedés kapcsolatát a modern pszichológia vizsgálja. Egyes kutatók a viselkedésformákat és a mögöttük álló befolyásoló tényezőket együtt kezelik, mások a tudást, az értékeket és a cselekvéseket elválasztják az attitűdöktől, esetenként a tudati komponenshez rendelik az érzelmi komponent. (AJZEN, I. – FISBEIN, M. 1980; HINES, J. M. et al. 1986)

kritizálja *Sloterdijk*, aki szerint a jelenlegi „individualizációs” tendenciák miatt a többség inkább rövid távú, önös célok szerint cselekszik, holott a közösségi együttműködés elengedhetetlen feltétele a környezetvédelemnek is. Ha tehát abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az emberek általában azt cselekszik, amit saját maguk számára hasznosnak vélnék, szinte csak ártalmas magatartást várhatunk tőlük az együttműködő – morálisan is jogosnak vélt – környezeti magatartás helyett (SLOTERDIJK, P. 1993). Mások kizárólag a kollektív érdekek megvalósulásaként értelmezik a környezettudatosságot, pl. *Milbrath*, L. (1996); *Kilbourne* W. E. (1997); *Beckmann*, S. C. (1998); *McDonagh – Prothero* (1997).

Szirmai szerint, a környezetről alkotott véleményeket – a kulturális közeg, a társadalmi csoportok és a szubkultúrák értékrendje mellett – az egyéni szubjektivitás is befolyásolja. A legtöbben társadalmi helyzetük, gazdasági, politikai, egzisztenciális érdekeik szerint, szubjektíven „látják és értékelik” a környezeti problémákat (SZIRMAI V. 1999). Az eltérő érzékenységű hozzáállást jól illusztrálja Descartes-nak az emberi létezés természetéről megfogalmazott filozófiai alaptételének; – „Gondolkodom tehát vagyok” – mai átköltése: „szemetet dobálok, tehát vagyok”. E szarkasztikus szlogen egyaránt hordozza a környezetért még felelősséget érzők ironikus kijelentését, de a környezeti problémákkal szembeni cinizmust is. Az ökológiai károk okozta következményeket, a környezeti konfliktusokat tehát minden társadalmi csoport másként éli meg. Más és más a mikroközösségek (pl.: család, munkaközösség), a falvak-városok, a nemzet és a globális közösség környezeti tudatossága, amelyről csak gyakorlati eredmények alapján rajzolhatunk képet (GIDDENS, A. 1990. 2000/a., 2000/b.).

Scott és Willitis – az egyéni és kollektív környezeti tudatosságot elemezve – úgy vélték, hogy az egyének környezeti felelősségérzete ugyan növelhető, az osztálytársadalmi viselkedésekre azonban ennek csekély hatása van. Vagyis a társadalmi közösségi hatások dominánsak az egyéni elképzelésekkel szemben (SCOTT D. –WILLITS F. K. 1994). Ezt a megállapítást alapul véve *Stern, Dietz, Kalof, Guagnano* modellezni próbálták, hogyan jutnak el a környezeti problémákkal kapcsolatos ismeretek és vélemények az intézményi szintekről a hétköznapi reakciókig: például miként hat egy tudományos felfedezés tanulsága, a társadalom tagjainak viselkedésére, hogyan befolyásolja a lakosság döntéseit egy konfliktus következményeinek feltárása, bemutatása. Okfejtésük szerint a környezeti tudatosság alapját az az ismeret jelenti, melyet szakemberek és tudósok képesek továbbadni a társadalom szélesebb rétegeinek (STERN, P. C. – DIETZ, T. – KALOF, L. – GUAGNANO, G. 1995).

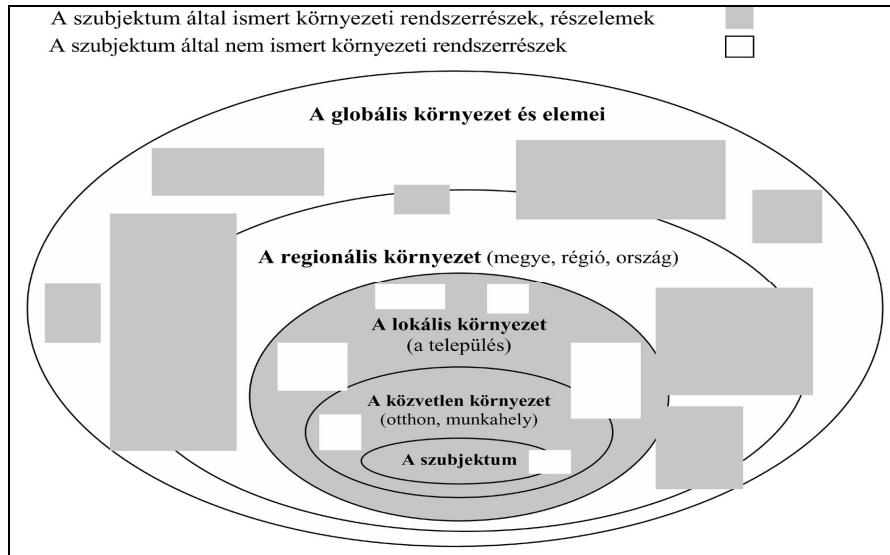
Apeldoorn szerint, a globális problémák csak akkor szűnnek meg, ha a környezet védelme – a gazdasági, a politikai és a tudományos szereplők, valamint a „hétköznapi emberek” tudatában is – alapvető célként jelenik meg. Az ezzel kapcsolatos csoportos és egyéni feladatokat, az adott közösségeknek egymással összhangban, „operacionalizáltan” kell kidolgozniuk (DAM, Y. K. VAN – APELDOORN, P. A. 1996).

A környezettel kapcsolatos tevékenységeket tehát összetett társadalmi és egyéni tényezők szabályozzák. Az egyén viselkedése bizonyos társadalmi minták alapján történik, ugyanakkor az egyéni tudás és akarat is befolyásolhatja a környezetért felelős közösségi életvitelt. Többek szerint ezért mind az egyén, mind a társadalom szintjén el kell vonatkoztatni azoktól a rutinszerű magatartási formáktól, melyek a meggyökeresedett anyag- és energiapocsékoló technológiákat szolgálják. A környezeti szellemiség lényege, hogy a pazarlást, a mindennapi életvitel mögöttes értékrendjét, indítékait felváltsák a fenntarthatóságot lehetővé tevő szokások és technológiák. Az „úgysem tehetsz semmit” kijelentés mögötti tehetetlenséget, fel kell váltania a tudatos egyéni és kollektív tenni akarásnak és áldozatkészségnek (GORE, A 1993).¹⁷

A környezettel kapcsolatos szociálpszichológiai vizsgálatok alapján vált ismertté, hogy az egyének környezeti ismeretei, valamint emocionális kötődéseik, a különböző területi szintektől is nagyban függnék (*Bell P. – Greene T. – Fisher, J. – Baum, A. 1996; Gifford, R. 2007*). Általános megfigyelés, hogy az emberek személyes lakóhelyüket, településüket ismerik a legjobban, lokális környezetükhöz érzelmileg is jobban kötődnek. Mivel az egyre bővülő területi szintek (térstruktúrák) – hierarchikusan felépülve – veszik körül a szubjektumot, így a tágabb, regionális, globális környezet elemei, a személyes tértől távolodva egyre kevésbé érzékelhetők (5. ábra).¹⁸

¹⁷ *Al Gore*: Béke Nobel-díjas környezetpolitikus (USA ex-alelnök): Mérlegen a Föld című könyvében megfogalmazott egy ún. Globális Marshall Tervet. Ebben a globális környezetvédelem kialakítására öt stratégiai pontot határozott meg: 1. világnépesség stabilizációja, 2. környezetvédelmi szempontból megfelelő technológiák gyors kifejlesztése, 3. gazdaság széleskörű megváltoztatása, a gazdasági döntések hatásainak mérhetőségének eszközével, 4. „új generációs” nemzetközi tárgyalások és megállapodások, 5. közös terv a világ lakosainak oktatására a környezettel kapcsolatos kérdésekben. 2006-ban megjelent művében, a „Kellemtelen igazság”-ban a globális felmelegedés elleni küzdelmet szorgalmazza. A könyv és a belőle készült film a környezettudatos cselekvéseket erősíti meg mind a társadalom, mind az egyén szintjén.

¹⁸ Az emberek környezetről alkotott elképzelései mentális térképek formájában ábrázolhatók. A mentális térkép a környezet egyedi projekciója, amely az egyes személyek látószögéből nézve mutatja be, hogyan érzékeli az egyén az őt körülvevő teret (DOWNS, R. M. – STEAD, D. 1977).

5. ábra. A környezeti terek, és az ismeretek csökkenése a tér bővülésével
(Forrás: saját szerk.)

Ez egyszerű oka lehet azoknak a mulasztásoknak, amikor az emberek számára nem tudatosul, hogy a lokális problémák áttételes hatásaik révén, globális szinten is gondokat okozhatnak. Csak egy egyszerű példát alapul véve: a hazai, alföldi településeken keletkező kommunális hulladékok illegális elhelyezése nagy környezeti terhelést jelent az adott térségekre. Ezek a térségek értelemszerűen azonban mindig nagyobb tájak részei is, így a kedvezőtlen hatások nem csak a települések közvetlen szomszédságában, hanem országos, de akár kárpát-medencei viszonylatban is megmutatkozhatnak. Az összefüggésekről a többségnek hiányosak az ismeretei, ennek megfelelően a megfelelő magatartási formák sem alakulnak ki.

A globális és lokális terekről alkotott ismeretek aránya azonban gyakran megváltozik. A mai, modern információközlés segítségével például tőlünk térben távol zajló eseményekről, környezeti folyamatokról, krízisekről akár több információval is rendelkezhetünk, mint közvetlen környezetünk, településünk gondjaival kapcsolatban. A média felelőssége rendkívül nagy, hiszen a tömegtájékoztatás által „felkapott” válságtényezők (klímaváltozás, természeti csapások,) elterelhetik a figyelmet az emberek szűkebb környezetének problémáiról.

3.4. A környezeti tudat, - és tudatosság fogalma

Legfontosabb fogalmainkat – a környezeti rendszereket átfogóan tanulmányozó, geográfiai elméleti alapokra építve, valamint környezetszociológiai, környezetpszichológiai eredményekre támaszkodva – a következőképpen fogalmazzuk meg.

A környezeti tudat az egyének, illetve a társadalom környezeti értékrendje, melyet a környezetről alkotott ismeretek, valamint az adott kultúra által meghatározott esztétikai és morális elvek alakítanak ki. Integrálja az ember-környezet interakció megértéséhez szükséges tudást és azt a szemléletmódot, amellyel körvonalazható Földünk – benne az emberi élet – ökológiai, gazdasági, társadalmi fenntarthatósága. A környezeti tudat egyfelől segít a környezeti károk kialakulásának megértésében, másrészt rádöbentheti az embereket a veszélyek leküzdésének fontosságára. Tudományos ismeretekre támaszkodva jelentős társadalmi szervező és problémamegoldó tényezővé válhat, vagyis a társadalom környezetről alkotott tudása, megfelelő irányú gondolkodása – elviekben – a környezet védelmére hivatott tevékenységrendszerek alapját képezik.

A környezeti tudat egyszerre jelenti a mennyiségi, folyamatosan bővíthető tudást, és a környezetben való viselkedés megtervezésének és irányításának képességét. A környezeti tudat mentén születnek és formálódnak a lokális, regionális és globális környezeti rendszerek működésében meghatározó szerepet játszó döntések is. Ezek eredménye idővel a gazdasági és épített környezetben válik láthatóvá, hatásuk pedig a természeti és a társadalmi környezetben jelenik meg.

Az egyén, illetve a társadalom tehát valójában akkor válik környezettudatossá, amikor a környezeti ismeretek, az elhatározások és döntések – a környezeti hatások belátása és az annak megfelelő viselkedés révén – konkrét cselekvésekben valósulnak meg. Ebben az értelemben, a környezettudatosság fogalma túlmutat a környezeti tudat fogalmán.

A környezettudatosság (környezeti tudatosság) a társadalom számára fontos célokat és a hosszú távú fenntarthatóságot biztosító környezeti érdekeket ötvöző gondolkodásmódok, valamint az azon alapuló magatartásformák, konkrét cselekvési rendszerek összessége. A környezettudatos tevékenységek célja, a környezeti rendszerek

dinamikus egyensúlyi állapotának megtartása, a „harmónia” megteremtése. E célok tudományosan megalapozott ismereteket, környezetbarát szemléletet és életvitelt (termelési, fogyasztási kultúrát) követelnek a társadalom minden egyes tagjától.

A környezeti tudatosságot tehát a társadalmi élet integráns részének és az ebbe foglalt környezetvédelmi tevékenységek egyik meghatározó mozgató tényezőjének tekintjük.

4. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG-VIZSGÁLATOK ÁLTALÁNOS ELVEI, MÓDSZEREI, EREDMÉNYEI

4.1. A környezeti tudatosság-vizsgálatok időszerúsége

A XX. század végére a környezeti problémák, a társadalmak figyelmének – érdeklődésének és aggodalmának – középpontjába kerültek. A negatív irányú környezeti folyamatokat érzékelve ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy az emberi beavatkozások nyomán kialakuló kedvezőtlen változások megállítása a jövő egyik legfontosabb feladata. Nemzetközi szervezetek, tudományos kutatóintézetek, politikusok, értelmiségi körök és magánemberek egyaránt egyre többet foglalkoztak a környezeti kérdésekkel. A környezetvédelem világszerte komoly üggyé vált, egyfajta mozgalommá nőtte ki magát.

A környezettudatos globális és lokális társadalmi erőfeszítések, a nemzetközi környezetvédelmi megállapodások és jogi szabályozások sajnos azonban nem hozták meg Földünk környezeti állapotának javulását.¹⁹ A súlyos környezeti terhelések összességükben továbbra sem csökkennek, sőt számos területen jelenleg is tovább nőnek. Úgy tűnik, hogy a napjainkra jellemző demográfiai trendek, domináns gazdasági célok rövid időn belül nem fognak változni. A társadalmi termelést és a fogyasztási szokásokat az emberiség nem képes és nem is akarja más irányba terelni, még a negatív környezeti statisztikák és a tudományosan is alátámasztható vészjósló jövőképek ellenére sem.

A problémák gyökereit analizálva egyszerre több tudományág képviselői is (köztük a geográfia, a szociológia és a humánökológia) felismerték és hangsúlyozták, hogy környezettudatosságra épülő, gyökeres kulturális fordulatra és civilizációs reformokra volna szükség. Ez azonban ma még elképzelhetetlen. Egyrészt, mivel a földi rendszer összetettségéből fakadóan az élet jövőjével kapcsolatos ismereteink nem kellően egzaktak, a jövő – még a tudományos előrejelzések mellett is – meglehetősen nehezen megjósolható. Másrészt a takarékosagra és elővigyázatosságra figyelmeztető környezetpolitikai javaslatok a világ politikai-gazdasági elit-csoportjai számára ma még

¹⁹ A globális környezetvédelem hatékonysága (több környezetvédelmi szegmens területén is) a földi rendszer összetettségéből fakadóan igen nehezen értékelhető, meglehetősen árnyalt kérdés. Bár összességében Földünk környezeti állapota továbbra is romlik, mégis több törekvésnek már számos jelentős hatása van. Biztatóak például az ózonvédelem terén elért nemzetközi egyezmények, bár a széndioxid kibocsátás csökkentése fokozatosan, évek, vagy akár évtizedek múltán válik csak érzékelhetővé.

elfogadhatatlanok, a globális társadalmi folyamatokat gazdasági, nem pedig környezeti megfontolású lobbierdekek vezérik.²⁰ Ebből kifolyólag a nemzetközi környezetvédelmi egyezmények többnyire eredménytelenek maradnak, és nem születnek olyan átfogó, globális jövőkép-modellek, amelyek hosszú távon az egészséges földi környezet megteremtését szolgálják.

Feltételezhetően a környezeti konfliktusok, idővel mégis társadalmi változásokat kényszerítenek majd ki. Ezekben változásokban, a környezeti szempontok előrehelyezésében, az emberek szemléletváltásának, rádöbbenésének nagy szerepe lesz. Nagyon fontos kérdés, hogy mikorra várható a teljes paradigmaváltás? A Föld jövőjét tekintve ugyanis, a világtársadalom gondolkodásában és magatartásában beálló gyökeres fordulatnak, mindenképpen a globális környezeti összeomlás előtt kell bekövetkeznie.

Lényegében e változás szükségességének felismerése kapcsán került előtérbe az emberek környezeti ismereteinek és orientációjának, környezettudatosságának kutatása, valamint az erre irányuló képzés, a környezeti nevelés és oktatás kérdése is. A környezeti tudatosság mérését és a tudatosság alapját képező társadalmi viszonyok és folyamatok vizsgálatát tehát épp a dinamikus egyensúlyban lévő környezet megőrzésének, a fenntarthatóságnak igénye tette időszervé. (E vizsgálatok igénye, a társadalom egy részéről, már egy tudatossági szintet jelez.)

4.2. Kutatási elvek és módszerek

A környezeti tudatosságot az elsők között *Michael, P. Maloney* és *Michael, P. Ward* környezetpszichológusok vizsgálták. Kérdőíves felméréseiket a los-angelesi metropoliszban, főként környezetvédelemben dolgozó szakemberek, később diákok és gyerekek körében végezték. Megállapították, hogy a környezet iránti aggodalom erősen él az emberekben és a környezettel való törődést a többség fontosnak – „a jövő egyik legfőbb feltételének” – tartja. Kifejlesztették az ún. „*ökológiai skálát*”, amellyel környezeti ismereteket, szemléletmódot, érzelmi megnyilvánulásokat és viselkedést mértek.²¹ Mutatórendszerüket környezetvédelmi csoportok tagjain, főiskolai hallgatókon

²⁰ A lobbierdekek képviselői, legtöbb esetben politikusok, gazdasági szervezetek, szakszervezetek, szövetségek, kamarák, szakmai körök, újságírók, kommunikációs szakemberek lobbierdekei. Céljuk és feladatuk, hogy megbízóik számára megtegyenek minden lépést (elvileg törvényes módon) a törvényalkotói, végrehajtói hatalom befolyásolása érdekében (*Morenth P.* 2004).

²¹ *Leeming* 1995-ben, e skála („ecology scale”) módosított verziója alapján hozta létre a „Gyerekek Környezeti Attitűdje és Tudása Skálát”, melyet azóta több tízezer fön teszteltek.

és Los Angeles lakóin tesztelték. Rámutattak, hogy a legtöbb ember – bár elvileg ugyan elkötelezi magát a környezetvédelem ügye mellett – sem a mért tudásfokokozatok, sem a magatartási jellemzők alapján nem tekinthető környezettudatosnak (MALONEY, M.P. – WARD, M.P. 1973). „Ökológiai attitűdök és tudás” (An Objective Scale for Measurement of Ecological Attitudes and Knowledge) vizsgálatuk kiindulópontot jelentett a környezettudatosság fogalmi magyarázatában is. Megkülönböztették a környezeti tudást, az emocionális érintettséget, az aktív cselekvésre való hajlamot és az aktív környezeti cselekvéseket. Ezzel egy új megközelítési alapot adtak az ember és környezet viszonyának tanulmányozásához.

A környezeti tudatosság mérésének – lényegében a ma is alkalmazott módszerek – alapját *Riley Dunlap és Kent D. Van Liere* teremtették meg. A környezeti tudatosság skálázására szolgáló általános megállapításaik, ma is széles körben ismertek (3. táblázat). *Dunlap és Van Liere* abból a feltevésből indultak ki, hogy a felnőtt korú emberek nézetei és cselekvései egy meghatározott értékészlet mentén állandó jellegűek, beállítódásuk és magatartásuk többnyire konzisztens. A környezetről alkotott egyéni elképzelések csoportosíthatók, az emberek környezeti-problémákra való fogékonysága, érzékenysége, tudáskészlete, szemlélete és viselkedési jellemzői – vagyis környezettudatossága a megfelelő módszerekkel mérhető (DUNLAP, R. B. – VAN LIERE, K. D. 1978.). Vizsgálataik során elsősorban a környezettel kapcsolatos nézőpontokat, elveket tártak fel, majd a válaszokat csoportosítva attitűd-skálát képeztek, melyet az „Új Környezeti Paradigma” vagyis a „New Environmental Paradigm” szóösszetétel kezdőbetűiből, „NEP-skálának” nevezték el. A kérdezetteket környezeti tudatosságuk alapján csoportokba rendezték, skálájuk két szélsőértékének pedig a környezettudatos és a környezettudatosságtól teljesen elzárkózó magatartást jelölték.

Módszerüket később más kutatók is tesztelték, sőt a mai kutatásokhoz is ezt használják a legtöbben. *Dunlap és Van Liere* kutatásaival egy időben mások is, pl. *Russel Weigel és Joan Weigel* is foglalkoztak a környezeti tudatosság mérésével. Weigelék „Környezet Kapcsolati Skálája” – hasonlóan a NEP-hez – több általános környezeti tudatosságra utaló tényezőt vett figyelembe. Véleményük szerint a legtöbb felnőtt korú nagyon nehezen befolyásolható környezeti kérdésekben. Az emberek környezethez való viszonya igen lassan változik. Annak ellenére, hogy jól körülírható, mit jelent a pozitív illetve a negatív környezeti viselkedés – sőt ezek hatása is ismeretes – „kevés ember él környezettudatosan” – állapították meg 30 évvel ezelőtt (WEIGEL, R. – WEIGEL, J. 1978).

3. táblázat. A globális értelemben használt környezeti tudatosság skálázására alkalmazott állítások

1. A Földön élő emberek száma közelít ahhoz az értékhez, amelynél többet a bolygó már nem képes eltartani.
2. A természeti egyensúly nagyon kényes és könnyen felborul.
3. Az emberiségnek joga van módosítani természetes környezetet.
4. Az ember uralkodhat a természet fölött.
5. A környezetbe való emberi beavatkozásnak gyakran katasztrofális következményei vannak
6. A növények és az állatok elsősorban azért élnek, hogy az ember használja őket.
7. Az egészséges gazdaság fenntartásához ki kell fejleszteni egyfajta centralizált koordinációt, ami azt jelenti, hogy az ipari növekedést kontrolláljuk.
8. Az emberiségnek harmóniában kell élnie a természettel ahhoz, hogy képes legyen a túlélésre.
9. A Földön korlátozott a férőhelyek és az erőforrások száma.
10. Az embereknek nem szükségszerűen kell a természetes környezethez alkalmazkodni, mivel alakítani tudják azt a saját szükségleteik szerint.
11. A növekedésnek megvannak a maga határai, amelyen túl az ipari társadalmak nem tudnak terjeszkedni.
12. Az emberiség pusztítja a természetet.

(Forrás: Dunlap, R. B. – Van Liere, K. D. 1978)

A környezettudatosság mérésével kapcsolatosan időközben számos elvi és módszertani kérdés merült fel. Az egyik legfontosabb felvetés, hogy vajon a környezeti tudatosság egy tényezőre/paradigmára épül-e, vagy magában foglal-e még más fogalmakat is. A 80-as években *Don Albrecht* vezetett egy szimulációs kutatást, amelynek célja az volt, hogy megvizsgálja a NEP skála megbízhatóságát. Vizsgálatai során azt állapította meg, hogy a környezeti tudatosság többdimenziós fogalom. Az elvégzett faktoranalízisek alapján három dimenziót különböztetett meg:

1. a természetet tiszteletben tartó, dinamikus egyensúlyra való törekvés;
2. a korlátozott növekedés és takarékosság;
3. az ember fölérendeltségi pozíciójának megtartása (annak igénye) a természettel szemben (ALBRECHT, D. 1982).

A környezeti tudatosság többdimenziós tulajdonságát *David Scott és Fern K. Willitis* kutatásai is megerősítették. Ők a 90-es évek elején Pennsylvania lakosainak környezetbarát magatartását vizsgálták. Megállapították, hogy a legtöbb válaszadó elviekben támogatja a környezetvédelem céltevékenységeit, azonban szemléletük nem jelent feltétlen környezetbarát magatartást. Ezzel igazolták, hogy a környezeti tudatosság összetett fogalom. Vagyis a környezeti tudatosságot egymással párhuzamos tényezők

sora határozza meg, ebből következően több, eltérő gondolkodási és cselekvési megnyilvánulási szintje, dimenziója van (SCOTT, D. – WILLITS, F. K. 1994).

A környezeti tudatosság mérésére tett kezdeti kísérletek az egyéni környezeti tudatosságára fókuszáltak, a kutatók általános problémákat elemeztek, de a vizsgálatok fontos tapasztalatokat hoztak. Maloney és Ward következtetéseiből kiindulva például, az Idaho Egyetem kutatói arra hívták fel a figyelmet, hogy a lakosság még megfelelő szakértői és lakossági kommunikáció ellenére sem képes környezetkímélő életmód betartására. R. Ben Peyton és Daniel J. Decker szerint ennek elsődleges oka, hogy az emberek szokásai, magatartási jellemzői nem ismertek és ezért nem is befolyásolhatók. Meglátásuk szerint a magatartás mélyebb értelmezése nélküli környezeti-kommunikációs és oktatási programok nem töltik be a funkciójukat, nem keltik fel az emberek érdeklődését, hiszen a célközönség értékrendjét a legtöbb program figyelmen kívül hagyja. Ahhoz, hogy a környezeti fejlesztéseket és a fenntarthatóságot fő társadalmi célként megjelölő kommunikációs stratégia sikeres legyen – akár meggyőző, akár ismeretterjesztés a jellege – fontos, hogy megértsük a célközönség gondolatvilágát és magatartását (PEYTON, R.B. – DECKER, D. J. 1987).

Peytonékhoz hasonló gondolatokat vetett fel *Russel E. Train* is.²² Kiindulópontja szerint a környezeti jogalkotáshoz képet kell nyerni a társadalom környezeti tudatosságáról, mivel csak a gondolati és cselekvési szinteket ismerve lehet az emberek környezeti magatartását pozitív irányba terelni. Ehhez ki kell bővíteni a környezeti tudáskészletet, és meg kell változtatni a társadalom környezeti értékítéletét. Ez a folyamat nyilvánvalóan sok nehézséggel jár, de így jóval inkább elfogadtatók lesznek a környezettel kapcsolatos törvényi szabályozások, és kevésbé lesznek érezhetőek a jogi korlátozások – vélte Train. A környezeti tudatosság minden demokráciában kardinális kérdés, mivel csak „megfelelő tudásháttérrel rendelkező embereket lehet bevonni az ésszerű döntéshozás folyamatába”. Ez különösen igaz a környezeti kérdések esetében. A tudatformálás eredményessége és pozitív hatásai pedig elsőként a hatékony társadalmi párbeszédben mérhetők le, ahol a környezeti kérdésekről tárgyaló szakértői és döntő felek felkészültebbek, a lakosság pedig jobban informált (TRAIN, R. E. 1993).

²² *Russel Errol Train* az Egyesült Államok Környezetvédelmi Ügynöksége (U.S. Environmental Protection Agency) egyik vezető környezetpolitikusa volt a 70-as években. Nevéhez számos, komoly környezetstratégiai döntés előkészítése fűződik az USA-ban.

A környezettudatosság emberi tényezőinek vizsgálata mindvégig szoros kapcsolatban állt a pszichológiában alkalmazott attitűdkutatásokkal. Ma a környezettel kapcsolatos emberi beállítódások, megnyilvánulások és magatartások elemzése a pszichológia egyik fő érdeklődési területét képezik. A környezeti attitűdök jelenleg a társadalmi élet, az emberi kultúra legfontosabb összetevői – vélik a környezetpszichológusok. A „környezeti attitűdök” („environmental attitude”) fogalma alatt pedig az egyéni észleléseken, szubjektív véleményeken és társadalmi értékrendeken alapuló, jellegzetes környezeti mentalitást és viselkedést értik. A környezeti attitűdkutatások elsősorban az egyének pszichológiai tulajdonságaira koncentrálnak, míg az elmúlt évek legtöbb környezettudatosság vizsgálata – lényegében a pszichológiai vizsgálatokból kiindulva, azoktól mégis eltérően – a társadalom, illetve bizonyos csoportok környezeti tudatosságára fókuszált.

Az általános jellegű környezettudatosság vizsgálatokat különböző méretű – főként lokális, vagy országos szintről vett mintákon – egyes országokban már évek óta rendszeresen készítik. Ezek a vizsgálatok a következő kérdésekre koncentrálnak:

- Melyek a lakosság legfőbb környezeti aggodalmai?
- Mely társadalmi tevékenységeket tartják az emberek a leginkább környezetkárosítóknak?
- Melyek a lakosság legfőbb környezeti igényei és elképzelései?
- Kitől várja a lakosság a környezet- és természetvédelmi problémák megoldását?
- Mit tennének az emberek a környezet állapotának megóvása érdekében?

A kutatások egy része közoktatási és kommunikációs programok megalapozására szolgál. Az Amerika Egyesült Államokban például, a társadalom pozitív irányú környezeti tudatformálását megcélzó – kormányzati szinten kidolgozott – kommunikációs programokat országos környezettudatosság-vizsgálatok előzik meg.

4.3. A környezeti tudatosságot középpontba helyező nemzetközi és hazai vizsgálatok és azok főbb eredményei

Ma a világ fejlettebb országainak politikájában – a gazdasági fejlődés és a szociális jólét biztosítása mellett – jelentős szerepet kap a környezet állapotának megőrzése, javítása. E kapcsán – bár a környezetvédelem társadalmi alapjainak vizsgálatára fordítható költségvetési keretek nagyon változatos képet mutatnak – nagyon fontossá vált a fenntarthatóság társadalmi feltételeinek kutatása. Az egyéni és a közös

társadalmi felelősség elveit elemző, valamint a társadalom különböző rétegeinek környezettel kapcsolatos véleményét, környezettudatosságát feltáró kutatások az Amerikai Egyesült Államokban, majd az Európai Unió országaiban terjedtek el. Ennek fő kiváltó oka, hogy a fejlettebb országok urbanizált övezeteiben – amelyek a környezeti átalakulás legújabb szakaszába léptek – a klasszikus (hulladékkezelés, a levegő- és zajszennyezés, energiagazdálkodás, biodiverzitás, vízgazdálkodás) problémakörökön túl, speciális kérdések merültek fel. Az új feladatok között van a környezeti imázs megteremtése, a környezeti problémákra orientálódó településtervezés, a települések és térségek közötti környezeti együttműködések, partnerkapcsolatok és kommunikáció kialakítása, de ilyen típusú feladat a komplex szemléletű környezettudatos helyi nevelési gyakorlatok és oktatás kialakítása is.

A környezettudatosság mérésének és monitorozásának ma már több helyen elfogadott statisztikai metodikája van. Azok a mutatók és módszerek, amelyek a környezeti relációkat – az ember környezet iránti felelőssége, aggodalmi, érdeklődése, motivációi stb. – kimutathatóvá és mérhetővé tették, az elmúlt évtizedben világszerte elfogadottá váltak.

4.3.1. Az Európai Unióban készült nemzetközi környezettudatosság-vizsgálatokról

A környezettel kapcsolatos komplex konfliktusok valamennyi európai országban a figyelem középpontjába kerültek. A lakosságot érintő és érdeklő legfontosabb napi kérdések sorában a környezeti problémák iránti érzékenység ma már vetekszik az alapvető munka- és létbiztonságra vonatkozó aggodalmakkal.

Az első környezeti tudatossággal foglalkozó átfogó nemzetközi kutatás az Európai Közösség megbízásából, az Európai Koordinációs Bizottság INRA - (EUROPE) szervezésében zajlott le 1995-ben. E vizsgálat célja az volt, hogy az akkori tagállamok környezetpolitikai szereplői képet kapjanak a lakosság általános környezeti tudásáról, aggodalmairól és szerepvállalási készségéről. A feltett kérdésekre 1995-ben 15 ország, több mint 16 ezer lakosa válaszolt. A mintaképzés alapegysége a NUTS II régióbeosztás, volt. Az interjúkkal kiegészített kérdőíves felmérésnek az alapját, az *Eurobarometer* nemzetközi közvélemény-kutató intézet által összeállított „Az európaiak és a környezet 1992-ben” című kérdőíves felmérése jelentette, így a kapott eredmények a korábbi

Eurobarometeres környezeti tudatvizsgálattal összevethetők voltak.²³ A kutatás – fő tanulságként – rámutatott arra, hogy a lakosság több mint 80%-a szerint a környezeti problémák igen sürgetőek, melyeknek nagyobbik része a lakosság széles körében aggodalmat vált ki (Eurobarometer 37. 1992; Eurobarometer 43.1. 1995) (4. táblázat).

4. táblázat. Az európai lakosság fő környezeti aggodalmai az 1990-es években

Aggodalmakat kiváltó tényezők	Az adott tényezőt megjelölők %-os megoszlása a teljes mintán belül
Nukleáris és radioaktív szennyezés	50
Ipar okozta katasztrófhelyzetek	45
Légszennyezés	44
Természeti katasztrófák	43
Az ivóvíz elszennyeződése	43
Tengerek és tengerpartok szennyeződése	42
Folyók és tavak szennyeződése	42
Az őserdők visszaszorulása	41
Az ózonréteg pusztulása	39
Klímaváltozás	39
Kemikáliák használata	38
Állat és növényfajok eltűnése	37
Ipari hulladékok	37
Agrárszennyezés	31
Génkezelt organizmusok használata	30
Savas esők	29
Kommunális és városi hulladékgyűjtés	22
Városi problémák (közlekedés, zöld felületek)	21
Környezetbarát viselkedést korlátozó tényezők	18
Zaj	18
Turizmus káros hatásai	17

(Forrás: Europeans and the Environment in 1995 INRA EUROPE)

A vizsgálat szerint az akkori közösségi államok polgárainak többsége egyformán fontos társadalmi tevékenységnek tekinti a környezetvédelmet és a gazdaságot. A kérdezettek közel 70%-a a mindennapi életben bizonyos áldozatokra is hajlandó a környezet érdekében, bár törekvéseik hatása – úgy vélik – nagyban másoktól függ (5. táblázat).

²³ A vizsgálatok lebonyolításában, a kapott válaszok kiértékelésében és feldolgozásában az Eurobarometer munkatársai mellett, az adott országok közvélemény-kutató intézetei is részt vettek, az adatbázis ma a Kölni Egyetem archívumában található.

5. táblázat. „Hatok-e én személy szerint a környezetre?” kérdésre adott válaszok %-os megoszlása országos bontásban és a teljes mintán belül.

EU 15-ök	B	DK	D	GR	I	E	F	IRL	L	NL	P	UK	F	S	A	Össz
Töreksem rá és van hatása	11	15	19	5	6	8	12	9	24	21	9	6	24	22	17	12
Töreksem rá, de a hatás másoktól függ	72	74	64	74	66	51	72	59	63	68	53	64	63	63	61	65
Nem töreksem rá (mert mások sem)	6	6	10	8	9	22	6	10	6	4	16	10	4	6	12	10
Nem tudom mit kellene	7	3	4	10	9	12	6	11	5	4	11	13	5	6	3	8
Nem érdekel	1	0	0	1	1	1	1	2	0	1	2	1	1	0	2	1
Egyáltalán	2	1	1	1	4	3	2	3	1	1	2	3	1	1	2	2
Nem tudom	2	1	2	1	3	3	1	7	0	1	8	2	2	1	3	2

(Forrás: Europeans and the Environment in 1995 INRA EUROPE)

2002-ben az Eurobarometer egy újabb, a korábbiakhoz hasonló közvéleménykutatást végzett az EU 15 tagállamában. Az eredmények egyértelműen az aggodalmak növekedését mutatták. A lakosság félelme különösen a természeti katasztrófák és a vízszennyezések vonatkozásában nőtt. A vizsgálat szerint, környezeti kérdésekben továbbra is Finnország, Dánia és Luxemburg lakossága a legtájékozottabb. Azokban az országokban pedig – pl. Svédországban és Finnországban – ahol a lakosság többsége úgy érzi, hogy egyénileg is képes változtatni a környezet kedvezőtlen állapotán, a civil környezeti mozgalmak érdekérvényesítése valóban igen eredményes (Eurobarometer 58.0. 2002).

A kérdőívek kiértékeléséből kiderült, hogy a legtöbb EU lakos a környezetvédő és tudományos szervezetektől, intézményektől várja a környezeti gondok megoldását, a közösségi, nemzetállami és önkormányzati politikákat erre kevésbé tartják képesnek. A kérdezettek háromnegyede szerint a média nem alkalmas a tudatosság szintjének növelésére, mivel a különböző médiafelületek általában csak konfliktusokról ejtenek szót, a megoldási lehetőségekről pedig csak alig-alig. Az egyéni környezeti tudatosságot értékelő kérdések alapján a vizsgálat szerint úgy tűnik, hogy a környezeti érzékenységet a neveltetés, a családi, iskolai közeg, a közvetlenül átélt tapasztalatok alakítják ki. Ezek természetesen a mindenkori társadalmi értékrendektől függenek.

A környezeti problémák iránti egyéni fogékonyság több szintű. Például az ökológiai kérdések iránti szenzibilitás magas szintjéből nem következik egyértelműen, hogy azzal párhuzamosan az egyes emberek vásárlási kedve a környezetet kevésbé terhelő és veszélyeztető termékek iránt mutat. Egy Németországban végzett kutatás is megerősíti a marketing-szakemberek azon feltételezését, miszerint az emberek ökológiai beállítottsága és környezettudatossága csak részben tükröződik vissza a környezetbarát termékek iránt megmutatkozó konkrét vásárlási szokásaikban. Pusztán a környezeti jellemzők miatt senki nem vásárol. A termék egyéb alaptulajdonságai (ár, minőség) még a környezettudatos vásárló számára is mérvadó szempontok, hiszen nem minden, magát pozitív környezeti szemléletűnek minősítő állampolgár hajlandó/képes vásárlásai (fogyasztása) során is környezetbarát magatartást tanúsítani.²⁴ Az ilyen és ehhez hasonló megfigyelések igazolják, hogy a környezettudatosságot feltáró és elemző kutatások vélhetően nem csak a környezetpolitikai, de a kereskedelmi elvek kidolgozásában is irányadóak lehetnek.

4.3.2. A hazai empirikus kutatások eredményei

Az Európai Unió környezetpolitikai dokumentumok egyik kiemelt célja a lakossági döntések irányítása és befolyásolása. A környezeti szabályozás egyre inkább a háztartások, vagyis a gazdálkodás mikroszintjén is be szeretne avatkozni a fogyasztói szokásokba és döntésekbe. A nemzetközi tapasztalatok ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy a lakosság energiafelhasználása, termékválasztásai, vagy épp szelektív hulladékgyűjtése jelentősen segítheti az energiapolitikai intézkedéseket, ezzel az államok környezetgazdálkodását is. Az ökocimkés termékek, az alternatív energiával működő háztartási infrastrukturális rendszerek, eszközök és gépek, az önkormányzatilag támogatott hulladékgyűjtés mind-mind a lakosság környezettudatosságára épülnek. De vajon mennyire partner a hazai lakosság az ilyen jellegű környezetpolitikai célkitűzésekben, egyáltalán mennyire környezettudatos a magyar ember?

Az észak-amerikai és nyugat-európai gyakorlattal ellentétben a lakosság környezeti szemléletének megismerésére irányuló kutatásokat Magyarországon elhanyagolták. A közvélemény-kutatásokban a politikai, aktuális közéleti eseményeket középpontba állító kutatások domináltak. Az eddigi – környezeti tudatosságot tárgyaló

²⁴ „Környezettudat Németországban 2002” Umweltbewusstsein in Deutschland 2002 (www.empirische-paedagogik.de) A vásárlási szokásokkal és hajlandóságokkal kapcsolatos németországi mérések a környezettudatosság többdimenziós tulajdonságát igazolták.

survey (kérdőíves adatfelvétellel alátámasztott) – kutatások elsősorban egy-egy konfliktusterületet feszegettek, így a hazai környezettudatosság finom-struktúrájával kevesen foglalkoztak.

A környezeti problémakörök megítélését taglaló vizsgálatokat Magyarországon a *Gallup International* alapozta meg. A *Riley Dunlap* által vezetett 1992-es "*The Health of the Planet Survey*" nemzetközileg reprezentatív közvélemény-kutatás a környezeti attitűdöket, valamint a bűnözés, a megélhetés, az éhezés és a hajléktalanság megítélését mérte fel és hasonlította össze 22 európai országban, többek között hazánkban is. A *Magyar Gallup Intézet* 1994-ben, „Zöldülő Magyarország” *Környezeti attitűdők 1994 őszén* címmel, Fischer György irányításával megismételte ezt a vizsgálatot. Ez – a már csak a magyarok körében végzett elemzés – kissé árnyaltabbá tette az 1992-ben kapott eredményeket, de lényegében hasonló képet adott a magyar lakosság környezettudatáról. Egyértelműen kiderült, hogy a környezeti problémakör – más társadalmi kérdéskörökkel összehasonlítva – Magyarországon is a jelentősebbek között szerepel. Ezt a megállapítást más vizsgálatok is alátámasztották, mint pl. *Mészáros József*; „*Vélemények a környezetről*”, című munkája 1996-ban.

Az 1990-es évektől több olyan közvélemény-kutatásokon alapuló eredmény született, amelyek szerint a magyar lakosságot érintő legfontosabb napi ügyek között a környezeti problémák is hangsúlyt kapnak. Az ökológiai érzékenység, a környezeti biztonságra vonatkozó aggodalmak felerősödtek, az állampolgárok környezeti kérdésekben egyre inkább állást akartak foglalni. A társadalom rádöbrent, hogy a központilag irányított környezeti politikák és szakértői döntések mellett, környezeti kérdésekben a civil lakossági vélemények is mérvadók, sőt a lakosságnak vétőjoga lehet.

Az országos felmérések mellett számos környezeti és társadalmi konfliktus feltárása kapcsán több esettanulmány is tárgyalta a környezeti tudatosság lokális jellemzőit (*Fischer Gy. 1994; Kerekes S. – Kindler J. 1994; Juhász J., 1993; Vári A. et al. 1997; Szirmai V. 1999; Pataki Gy. 1999; Rozgonyi, T., Tamás, P., Tamási P., Vári, A. 2000; Lányi A. 2001; Szanyi Á. 2004*) a környezeti érzékenységet (*Havas P. 1995; Varga A. 1997; Havas P. – Cziboly Á. 2000*), illetve a környezeti ügyek döntéshozatalainak elméleti alapjait (*Vári A. 1996; Füzesi Zs. – Tistyán L. 1998; Zsolnai L. 2001; Boda Zs. 2004*).

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezettudományi Intézetének munkatársai, a felnőtt magyarok és a középiskolai korosztályok (13-18 évesek) környezeti problémákról alkotott véleményét és igényeit vizsgálták (Valkó L. 2003). A felnőtt lakosság körében folytatott közvélemény-kutatások eredményeivel összehasonlítva, ezek a vizsgálatok rámutattak, hogy az iskolai korosztály véleménye a környezeti problémákat és az azok iránti felelősséget érintő kérdésekben a felnőtt korosztályokétól eltérő. További jelentős megfigyelés, hogy a fakultatív környezetismereti képzésben részesülőkre, az általánosnál jóval tudatosabb környezetbarát szemlélet és ezzel együtt „környezetkonform magatartás” jellemző.

A BKE vizsgálatok tapasztalatait erősítette meg a *Hulladék Munkaszövetség* (HUMUSZ) felmérése. E szerint a környezeti problémák iránti érdeklődés a középiskolások és felsőoktatásban részt vevők körében nőtt, a fiatalabb generációk pedig egyre környezettudatosabbak. A magasabb iskolai végzettségűek körében szignifikánsan nagyobb a környezeti problémákra való érzékenység. Például a diplomások jóval nagyobb hajlandóságot mutatnak a háztartási szemét szelektív gyűjtésére (www.humus.hu). A *GfK Piackutató Intézet* szerint a lakosság többsége ugyan érdeklődő, összességében azonban a magyar átlagnépesség nem igazán környezettudatos (www.gfk.hu).

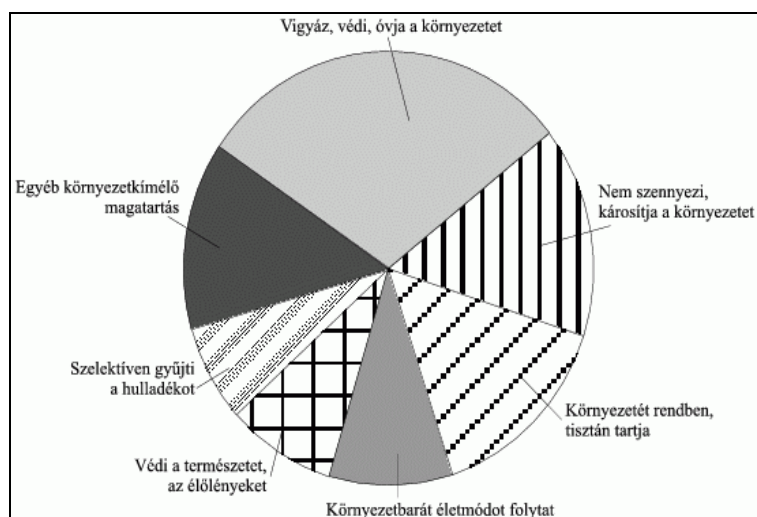
A közelmúlt évek egyik legalaposabb kutatása a „*Cognitive-WWF Ökobarométer 2004*” című projekt volt. Ez elsősorban arra kereste a választ, hogy a magyar lakosság milyen környezettudatossággal lépett be az Európai Unióba (www.cognitive.hu/documents/sajto20040608.pdf). A kérdéseket a 15 éves és idősebb magyar lakosság számára fogalmazták meg. Ezek alapján a lakosság 20%-a katasztrofálisnak, 50%-a súlyosnak ítélte a hazai és a globális környezet állapotát, alig akadtak olyanok, akik szerint minden rendben van. A környezetkárosító emberi tevékenységek megítélése alapján, az elemzők a hazai lakosságot négy csoportra osztották: közönyösek (30%), atomfélők (29%), fogyasztási cikk fóbiasok (24%), aggódók (17%).

Ugyanebben az évben a *Magyar Gallup Intézet* több mint 1000 fős országos reprezentatív mintán, személyes megkérdezéssel közvélemény-kutatást végzett, a 18 éves és annál idősebb lakosság körében. Főként a környezetvédelmet, az energiafelhasználást és a velük kapcsolatos adópolitikát érintő néhány alapvető kérdésben (www.gallup.hu). A kutatást végzők legfőbb kritikai észrevétele az

állampolgárok környezeti aktivitásával hozható összefüggésbe. Megállapították, hogy a lakosság túlnyomó része ugyan hajlandó lenne egy bizonyos fokú (még ha nem is túl nagy) áldozatra, ugyanakkor sokan másoktól várnak megoldást. A kérdezetteknek csak egy kisebb csoportja gondolja, hogy a környezet- és természetvédelmi problémák megoldásában az egyes embereknek épp akkora felelőssége van, mint az önkormányzatoknak, a környezetvédelmi szervezeteknek és a kormánzatnak. A lakosság szerint az államnak a környezetet erősen terhelő tevékenységeket fokozottabban kellene adóztatni, valamint szigorúbban kellene fellépni a legnagyobb környezetszennyezőkkel szemben, akik „nem fizetik meg az általuk okozott károkat”. A többség úgy véli, hogy a túlzott anyag- és energiafelhasználás fokozott adóztatása révén csökkenteni kellene a lakosság személyi jövedelemadó- és járulékkerheit, sőt a kérdezettek 70%-a elutasítja a felvetést, hogy több adót fizessen, még ha a többletet az állam a környezet állapotának javítására fordítaná is. Úgy véljük, hogy a Gallup által – a környezeti-adó- és többlet-árfizetési hajlandóságon keresztül – lemért környezettudatosság jól tükrözi az ország gazdasági helyzetét és a magyar lakosság szemléletét.

Az elmúlt évek környezettudatossággal kapcsolatos hazai vizsgálatainak eredményei azt mutatják, hogy a környezeti problémák közül több – elsősorban a szennyezések hatásai, az élelmiszerbiztonság és a fogyasztási pazarlás – a társadalmi érdeklődés homlokterében áll (HUNYADY GY. 2000; SZÉKELY M. 2003; VALKÓ L. 2003). Az összehasonlító elemzések szerint a magyar lakosság többsége úgy véli, hogy lehetőség van arra, hogy az egyén is hozzájáruljon a világméretű gondok enyhítéséhez, vagyis a többség személyes cselekvésre alkalmas lehetőségeket lát a környezet védelmében (6. ábra).

Az ország lakosságának többsége tisztában van számos emberi tevékenység környezetkárosító hatásával, és ennek leküzdése érdekében cselekedni is hajlandó. Sajnos azonban sok komoly probléma valódi súlyát továbbra sem érzékeli (pl: kommunális hulladékok, közlekedési ártalmak). Az is bizonyos, hogy sokkal inkább motiválhatók a pénzbeli hozzájárulást nem igénylő cselekedetek iránt, mint az iránt, ha valamiért a jelenleginél többet kellene fizetni (pl: szelektív hulladékgyűjtés).

6. ábra. A környezetkímélő egyéni cselekvési lehetőségek említési gyakoriságai
(Forrás: Székely M. 2001)

Össességében a magyarok környezeti szemlélete nem tér el a nemzetközi trendektől. A környezetbarát fogyasztás, a környezeti felelősség, a fizetési hajlandóság és a környezeti kérdésekben való szerepvállalások aránya más európai országokban tapasztaltakéhoz hasonló. A többség környezeti kérdésekben többé-kevésbé aktivizálható, ugyanakkor egy jelentős réteg továbbra teljes passzivitást mutat.

A Magyarországon tapasztalható környezeti tudatosságra mindenképp hatott (sajnos nem elég átütően) a környezeti konfliktusokat elemző hazai tudományos kutatások sora és az ezekről beszámoló, bővülő szakirodalom. Számos különböző szakterületen tevékenykedő magyar kutató egyre határozottabban foglalt állást a globális és lokális környezeti problémák leküzdését szorgalmazó kérdésekben.

A tudományos kutatásoknak köszönhetően – és ebben a különböző földrajzi vizsgálatoknak igen nagy szerepe volt – az egész Kárpát-medence vonatkozásában felértékelődtek a környezeti értékek. A környezeti terhelések csökkentésére egyre több kormányzati és civil kezdeményezés indult el. A környezeti ismeretek, a környezetvédelmi törvények és jogi szabályozók nagymértékben kibővültek, sőt a magyar nyelvben is megjelent a „környezeti demokrácia” fogalma (KALAS GY. 2004).

A környezettudatosságot hazánkban korábban főként a környezetszociológia vizsgálta. Napjainkban azonban több tudományterület, így a geográfia egyes szakágai is egyre fokozottabban foglalkoznak a környezeti szemlélet és az erre épülő tevékenységek kérdéskörével. Az elmúlt években egyes régiók helyi közösségeinek környezeti tudásával, orientációjával, tudatosságával kapcsolatban több földrajzi megközelítésű tanulmány született (többek között: *Dávid L. et. al. 2003; Dávid L. 2003; Kerényi A. – Szabó Gy – Fazekas I – Diebel A. 2000; Kerényi A. - Fazekas I.- Szabó Gy. 2001; Fazekas I. 2001; Kovács A. D. 1999; 2003, Szoboszlai Zs. – Szarvák T. 2000).*

A dolgozat következő fejezetei – a környezettudatosság-vizsgálatok nemzetközi és hazai trendjeit követő, ezzel együtt a területi kutatásokhoz és vidékfejlesztésekhez is kapcsolódó – két empirikus kutatást mutatnak be.

5. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG VIZSGÁLATA A TISZA MENTÉN

5.1. Az empirikus vizsgálat közvetlen előzménye, elvi kérdései

A Tisza-vidék – a környezeti konfliktusok ellenére – ma is kontinensünk egyik legértékesebb természeti adottságú folyó menti övezete. Ökológiai korridor-rendszere élőhely típusokban és tájsorozatokban jelenik meg. Magát a folyót és környezetét, azonban nemcsak mint organikus természeti rendszert, de mint települési környezeti struktúrát kell felfognunk, amelynek földrajzi megjelenése, táji értékei az egész Kárpát-medencében egyedülállóak.²⁵

Sajnálatos módon, az elmúlt évtized egyik legsúlyosabb hazai (európai) környezeti katasztrófája épp ebben a térségben történt. 2000 februárjában, az ausztrál-román közös érdekeltségű Aurul S.A. bányászati-ipari részvénytársaság Nagybányán működő üzeméből, százezer köbméter (nem megfelelően elkülönített és kezelt) cianid tartalmú zagy került a Lápos patakon keresztül a Szamosba, majd a Tiszába. A folyó felső szakaszán mért igen magas (32,6 milligramm/liter) cianid-koncentráció rendkívüli mértékű, hirtelen halpusztulást okozott. A mérgező anyag a táplálékláncba bekerülve veszélybe sodorta az egész ökológiai folyosót, a folyó élővilágát, sőt közvetetten magát a lakosságot is. A felelőtlenégből fakadó hatalmas kár – mellyel az egész ország szembesülhetett – több dologra ráirányította a figyelmet. Egyrészt a nemzetközi környezetvédelmi szerződések elkerülhetetlenségére, a joghézagokra, a szigorúbb kötelezettségekre, másrészt a folyó mentén élők kiszolgáltatottságára, a Tisza-vidék többszörösen összetett környezeti problémáira és nem utolsósorban a környezeti felelősségérzet fontosságára is.

Az eseményeket követően, számos kérdés merült fel a környezettudatossággal kapcsolatban is:

- A Tisza menti települések közvetlen környezetében lezajló események, vajon ráébresztették-e a helyi társadalmakat a környezeti veszélyekre?

²⁵ A Tisza hazánk második leghosszabb folyója, magyarországi szakasza 596 km. A folyó teljes vízgyűjtőterülete 157186 km², amelyből megközelítőleg 47000km² esik hazánk területére. Vízügyi rendszere és a jelenlegi Tisza-vidék középtájai (Felső, Középső és Alsó-Tisza-vidék) – a Pannon-tenger medencéjének fokozatos feltöltődésével, a vízfolyások térhódításával – több százezer év alatt alakultak ki (MAROSI S. – SOMOGYI S. 1990; FÉLEGYHÁZI E. – LÓKI J. – SZABÓ J. 2003).

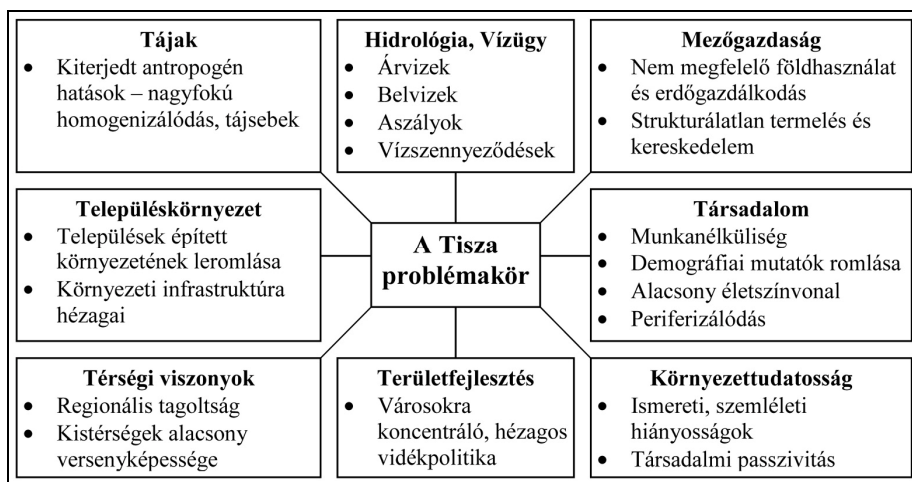
- Egyáltalán az érintett térségben élők, tisztában vannak-e saját „lokalitásuk” – településük és annak közvetlen környezetének – legfőbb problémáival?
- Mennyire tudatosulnak a településkörnyezeti konfliktusok az egyéneken, hogyan vélekednek az emberek a környezeti kérdésekről, képesek-e környezettudatosan, előrelátóan gondolkodni és cselekedni?
- A történetek – a konkrét védekezési munkákon túl – vajon mozgósították-e a lakosságot és a prominens személyeket környezeti ügyek terén?
- Hogyan látják a környezetvédelemben érintett szakemberek az adott térségek környezeti jellemzőit, általános és specifikus problémáit, hogyan értékelik „felülről” a helyi közösségek környezettudatosságát? Milyen megoldási lehetőségeket látnak?
- Megjelenik-e, szerepet kap-e a környezettudatosság a települések mindennapi életében, akár a lakosság oldaláról, akár az önkormányzatok döntéseiben, vagy a helyi környezetvédelmi programokban?
- Milyen mértékben vesznek részt a helyi közösségek a problémák leküzdésében?
- Meghaladja-e az aktív (aktivizálható) társadalom aránya a passzív egyének számát, akik egyáltalán nem hajlandók tenni a környezetért?
- A térség társadalma újra tudja-e gondolni kapcsolatrendszerét a folyóval, számolva a környezet értékeivel, a lehetőségekkel, de a nyilvánvaló veszélyekkel és kockázatokkal is?

5.2. A Tisza menti vizsgálatok kiindulópontjai, lépései

Úgy véltem, hogy a fentebbiekben felsorolt elvi kérdésekre csak akkor kaphatunk megfelelő válaszokat, ha feltárjuk a lakosság és az egyes szakmai, döntéshozó csoportok környezeti szemléletének, felelősségérzetének és cselekvési hajlandóságának, környezeti tudatosságának bizonyos tényezőit. Ezért – a folyó környezetének megújulásával kapcsolatos, korábbi kutatások mellett, amelyek felölelik szinte valamennyi tudományos megközelítési lehetőséget – rendkívül időszerű és fontos feladatnak tartottam az érintett társadalom környezettel kapcsolatos tudati és magatartásbeli “vetületeinek” tanulmányozását és bemutatását.

Mivel a Tisza-vidék problémái mára rendkívül összetetté váltak, ennek megfelelően a konfliktustényezők feltárása és vizsgálata több megközelítési, kutatási irányt igényel (7. ábra). A Tisza-vidék fenntarthatóságának, táji rehabilitációjának, településkörnyezeti fejlesztéseinek, vízügyi és agrár-környezetgazdálkodási

szabályozhatóságának számos fontos társadalmi tényezője is van (Kovács A. D. 2004). Ezek közé soroltam a környezetvédelmi tevékenységeket meghatározó humán tényezők egyikét – a településkörnyezeti rendszerek kulturális-mentális elemét – a térség társadalmának környezettudatosságát is.

7. ábra. A Tisza menti térségekre jellemző általános problémák
(Forrás: saját szerkesztés)

Mértékadó kiindulópontként fogalmaztam meg; hogy a területfejlesztéssel, környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenységek a társadalom részéről nagyfokú tudatosságot igényelnek. Vagyis a Tisza menti településkörnyezeti rendszerek fenntarthatósága – a környezetvédelemmel foglalkozó szakembergárda magas színvonalú tervező és szervező munkája mellett – a lakosság környezeti szemléletének, tudásának, felelősségérzetének és környezetvédelmi tevékenységekben való aktív szerepvállalásának függvénye. Ennek kapcsán (a későbbi interjúk során) több szakember is úgy fogalmazott: – Bár a vizsgált folyó menti térség bizonyos tekintetben tehetetlen és kiszolgáltatott a környezeti ügyek terén, (pl. a felvízi szennyezések esetében) mégis kétségtelen, hogy a települések fenntarthatóságában, a helyi környezetpolitikának és az ott élőknek rendkívül nagy felelőssége van. A térség sorsát alapjában véve tehát a környezeti érdekekért kiálló vezetők, a célokat érvényesíteni tudó prominens személyek szakmai felkészültsége, elhivatottsága, valamint a környezeti ügyekben részt vállaló helyi lakosság határozza meg.

Környezeti tudatosság-vizsgálataink során (a történeti háttér, a főbb környezeti és társadalmi viszonyok, konfliktusok áttekintését követően) a kiválasztott települések lakosságának környezeti ismereteit, értékítéletét, problémákkal szembeni érzékenységét, a folyó menti térhez fűződő – sajátos értékeket hordozó, kulturális-mentális – viszonyát, kötődését és aggodalmait tártuk fel. Mindezt, némely fontos településkörnyezeti kérdés esetében – a mintaterület környezeti viszonyainak értékelése és a helyi közösségek környezettudatossága kapcsán – kiegészítettük a környezetvédelmi ügyekkel foglalkozó szakemberek, prominens személyek nyilatkozataival, állásfoglalásaival. A lakosság és szakértők részéről megfogalmazott véleményeket és megállapításokat, a vizsgált Tisza menti területekre jellemző kulturális-mentális közeg – a társadalmi településkörnyezeti alrendszer – mérvadó jegyeinek tekintettük.

Mintaterületként a Szolnoktól délre eső, Csongrádig terjedő folyószakaszon, a parttól számított 5 km-es távolságon belül lévő települések sávját, jórészt a Tiszaugot választottuk ki. Ezzel egy olyan jellegzetes településcsoportot kívántunk új szempontok szerint feltárni, amelynek problémái nagyjából az egész Tisza-vidékre jellemzők, amely mintaterületen egyszerre jelennek meg az általános – vidékiséggel kapcsolatos – rurális gondok és az összetett, ugyanakkor sok tekintetben specifikus folyamattal kapcsolatos környezeti konfliktusok.

A Tisza menti környezettudatosság vizsgálat az alábbi fő célirányok mentén valósult meg:

- Célul tűzttem ki az érintett társadalom környezettudatosságára jellemző legfontosabb tényezők feltárását. A kiválasztott mintaterület környezeti problémáit szem előtt tartva, elemezni próbáltam a helyiek lakó- és tágabb környezetére vonatkozó ismereteit, környezeti problémákkal szembeni érzékenységét, aggodalmait, valamint feltételezett aktivizálhatóságának mozgatóerőit (pl. helyi identitás).
- Fel kívántam tárni a térség környezeti állapotáról, problémáiról alkotott szakmai véleményeket (a települések környezetvédelmi programokban megjelenő célokat is tanulmányozva).
- Képet szerettem volna kapni azokról a környezettudatos szakmai elképzelésekről, amelyek az adott települések javára válhatnak.
- A lakossági véleményeket és a térség környezeti kérdéseivel foglalkozó szakértők állásfoglalásait rögzítve, szerettem volna kiemelni a térség

társadalmára jellemző pozitív és negatív környezettudatossági elemeket, tényezőket.

- A településkörnyezeti folyamatok összefüggéseit elemezve – a különböző vizsgálati periódusokban kapott eredményeket összehasonlítva – szerettem volna rámutatni a környezettudatosság bizonyos tendenciáira, egyes elemeinek rövid távú időbeli változására, valamint az ezekkel párhuzamos környezeti-társadalmi-gazdasági jelenségekre.

A kutatási irányokhoz kapcsolódóan a következő feladatokat végeztem el:

- Átfogóan tanulmányoztam a térség földrajzi jellemzőit.
- Áttekintettem azokat az általános, Tisza mentén jelentkező környezeti kérdéseket, amelyek a mintaterület problémáit is meghatározzák.
- Elkészítettem a kiválasztott települések egyedi adatbázisait.
- A környezeti tudatosságra koncentrálna – a 2000-től 2008-ig tartó időszakban – több kérdőíves, és interjú jellegű felmérést végeztem az adott települések lakosságának körében (*lakossági kérdőívézések 2000, lakossági kérdőívézések, interjúk 2007, 2008*) (3., 4. melléklet).

E vizsgálatok fő kérdéscsoportjai a következők voltak:

- Mit tud az érintett lakosság a tágabb (globális, országos) és szűkebb (lakóhelyi) környezetéről, annak legfőbb problémáiról?
- Melyek a lakosság legfőbb környezeti aggodalmai? Mely társadalmi tevékenységeket tartják az emberek a leginkább környezetkárosítóknak?
- Melyek a lakosság legfőbb környezeti igényei és elképzelései?
- Mit tennének az emberek a környezet állapotának megóvása érdekében?
- Ezt követően 2008-ban, 27 db interjút készítettem a mintaterületet jól ismerő szakemberek körében (a szolnoki Közép-Tiszai Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség munkatársai, valamint a helyi környezeti kérdésekben kompetens szakértők megszólaltatásával) (*szakember interjúk 2008*).

A szakemberekkel történt interjúk fő kérdéscsoportjai a következők voltak:

- Hogyan értékeli a térség környezeti állapotát? Mik a fő problémák?
- Milyen változások történtek az elmúlt évtizedben?
- Milyen kulturális-mentális tendenciák érzékelhetők? Mi jellemzi a települések társadalmának környezeti szemléletét, tudatosságát?

- Milyen környezettudatos szemléletű fejlesztési lehetőségei vannak az önkormányzatoknak?
 - Miben látják a környezetvédelem és helyi társadalom szerepének kapcsolódási pontjait?
 - Milyen környezeti változások várhatók a jövőben?
- A kérdésekre kapott válaszokat feldolgoztam. Az elemzések, megállapítások és összegzések alapvetően az összetett kérdéseket tartalmazó lakossági kérdőívekre adott válaszok (538 db) és a strukturált szakember interjúk (27 db) alapján készültek el.

5.3. A Tisza-vidék összetett környezeti problémáinak rövid, történeti – földrajzi háttere

Az Alföldön középszakasz jelleggel meanderező Tisza, a XIX. századi szabályozások előtt rendkívül kanyargós folyó volt. Áradásai idején nagy területek kerültek víz alá, melynek következtében lakosságának élet- és vagyonbiztonsága kiszámíthatatlan volt. A gyakran ismétlődő és hónapokig tartó árvizek sok esetben lehetetlenné tették a mezőgazdasági termelést, megbénították a közlekedést és lelassították a kulturális haladást (BORSY Z. 1993; SOMOGYI S. 2000; BELUSZKY P. 2001). A folyót övező térségek nagyobb része a XVII. század végén szabadult fel a török uralom alól, így e területek újratelepítése és a gazdasági élet újjászervezése a XVIII. század legfőbb feladatává vált. A folyószabályozás hatalmas munkái a XIX. század derekán, Széchenyi István ösztönzésére, Vásárhelyi Pál vízmérnök tervei alapján kezdődtek meg. Ennek során több mint 100 kanyarulatot vágtak át, aminek eredményeként a Tisza 400 km-rel lett rövidebb. Az árvizek veszélye lecsökkent, így a folyó mentén lehetővé vált a mezőgazdasági termelés bővítése és a közlekedés is. Az Európában páratlan méretű vállalkozás eredményeként az ország sokkal nagyobb területet nyert, mint egész Hollandia ármentesített területe (FRISNYÁK S. 1990, 2001).

A Tisza folyó kiterjedt vízrendszere, hajózó útja, térségének relatíve fejlett települései, átkelő helyei révén, sokáig meghatározó fejlődési és térszerkezeti tengelye volt az Alföldnek. A XX. században a folyó környezete és térszerkezeti helyzete azonban megváltozott. A Tisza-vidék – jelentősebb városait és turisztikai csomópontjait kivéve – mára elvesztette jelentőségét. A térség nagy része a lassan modernizálódó és átalakuló alföldi gazdasági és települési térszerkezetben perifériára került. Az érintett

folyó menti övezet gazdasági fejlődése megállt, a mezőgazdasági termelés több helyen visszaesett, ezáltal a települések eltartó képessége lecsökkent, még az egyébként alacsony alföldi átlagtól is fokozatosan elmaradt. Az elmúlt század, vízgyűjtőn bekövetkezett társadalmi-gazdasági, területhasználati beavatkozásai és a korábbi vízrendezések által létrehozott rendszerek egyre korlátozottabb működőképessége nyomán a Tisza-vidék egyre veszélyeztetettebb területté, mind ökológiai, mind társadalmi szempontból károsodott, leromlott státuszú, működésében zavart környezeti rendszerré vált (ALFÖLDI R. – SCHWEITZER F. 2003). Mindeközben a helyi társadalmaknak megszűnt a folyóval való - a korábbi évszázadok során kialakult és a szerves és organikus - „együttélése” is (BELUSZKY P. 1996; CSATÁRI B. ET AL. 2001, 2002; SOMOGYI S. 2003).

5.4. A mintaterület településkörnyezeti viszonyai és azok változása az 1990-es évek közepétől napjainkig

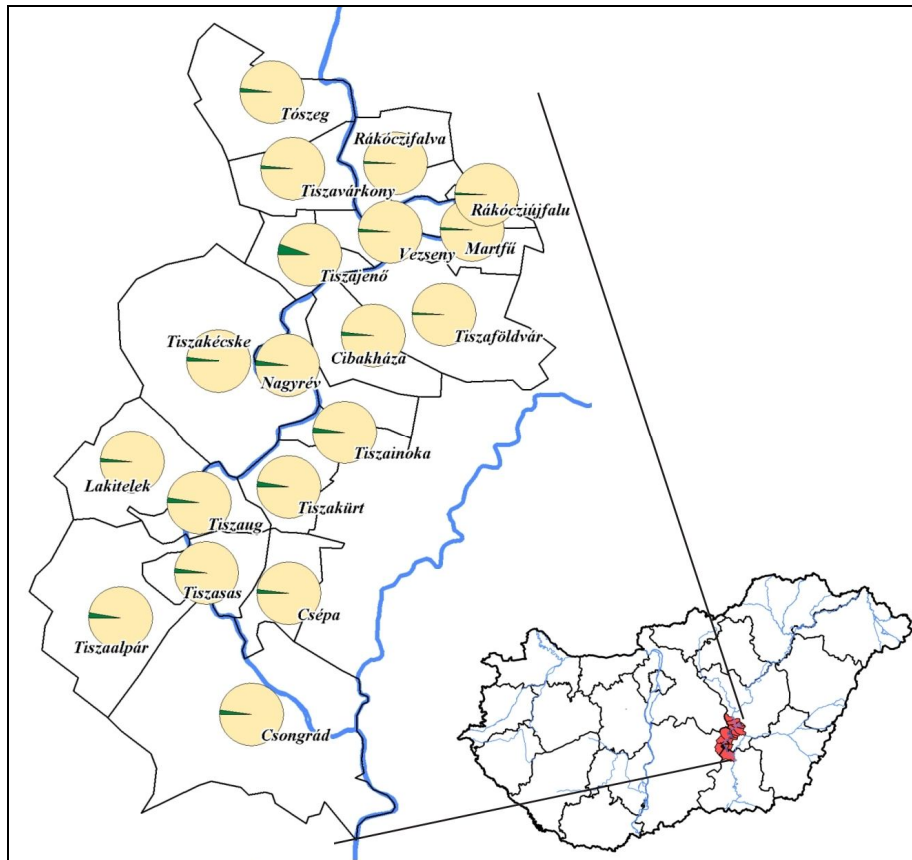
5.4.1. Az átalakított természeti-környezet jellemzői és legfőbb problémái

A vizsgálati terület a Közép- és Alsó-Tisza-vidék találkozásánál fekszik. Az ezredfordulóra ezen a területen az élőhelyek változatossága jelentősen lecsökkent, a „tájképi homogenitás” vált meghatározóvá (MEZŐSI G. 2000, GALLÉ L. 2000, BELLON T. 2000). A térségben a „természetességi arány” vagyis a „Becsült Élőhely Tőke” aránya rendkívül alacsony (8. ábra).²⁶ A kedvezőtlen folyamatok közé sorolható a szántóterületek egy részének parlaggá válása, az allergén gyomnövények elszaporodása, az erdők tarvágása, a felhagyott kavics- és homokhányók rendezetlensége, valamint a rekultiválatlan hulladéktelepek környékének elszennyeződése. A negatív tényezőket ma már némileg ellensúlyozza, hogy a térségben több védett; NATURA 2000 és a Nemzeti Ökológiai Hálózatba tartozó zónát jelöltek ki (9. és 10. ábra lásd 63-64. old.).

A környezetvédelmi hatóságok szakemberei szerint, a mintaterület általános táji állapota az elmúlt években lassan javulni kezdett. Ez leginkább az EU csatlakozással bevezetett intézkedéseknek (szigorodó szabályozások) ugyanakkor a „környezetbarát” gazdálkodási formákat támogató pályázati lehetőségeknek tudható be (szakember interjúk 2008). Az érintett településekhez tartozó területek, tájak – a környezet-

²⁶ A természeti-tőke értékeket az adott települések határára összesítve, a területen fellelhető növényzet állapota, a vegetáció természetessége alapján (hektárban) fejezik ki (Magyarország Élőhely-térképezésének Adatbázisa – META 2008). A mintaterületi településekre vetítve ez mindössze néhány százalék.

szempontú területhasználati módok elterjedésével – tájökölógiai szempontból várhatóan stabilabbá válhatnak (szakember interjúk 2008).

8. ábra: A vizsgált települések és természetességi súlyértékük.
 (A kördiagramokon belül zöldre színezett cikkek mutatják a települések területéhez viszonyított „Becsült Élőhely Tőke” arányát.)
 (Forrás: MÉTA ÖKBI adatok felhasználásával saját szerk.)

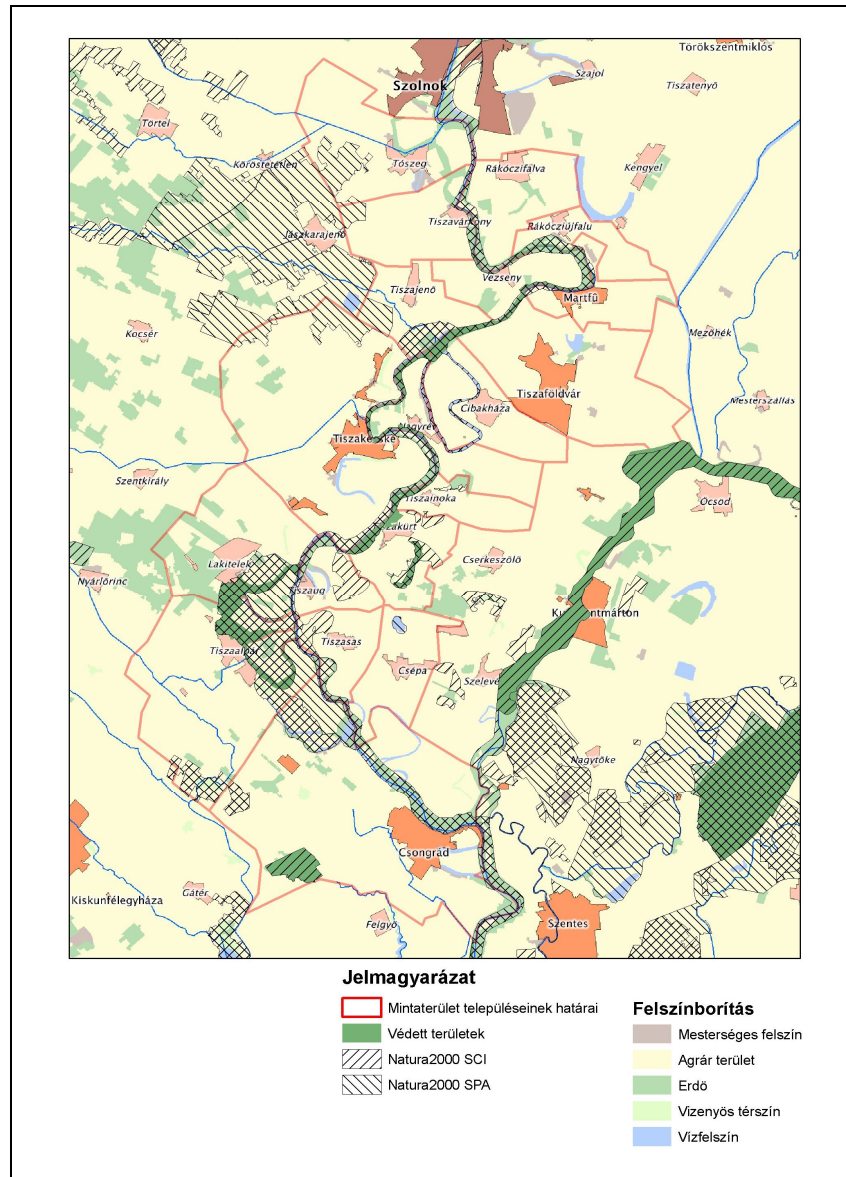
Az érintett településsávon jelenleg is igen komoly gondot jelentenek az árvizek. Mivel a védvonalak egy része nem felel meg a korszerű árvízvédelmi előírásoknak, az áradásokkal igen komoly természeti, társadalmi és gazdasági károk keletkezhetnek. Az elmúlt évtizedekben – legutóbb a 2006-os árvíz során – a folyó több esetben átszakította az árvízvédelmi töltéseket, veszélybe sodorta a településeket. A védvonalakon 2006

áprilisában több ezer katona, önkéntes, katasztrófavédelmi és vízügyi szakember dolgozott. Tiszasasról, Szelevényről és Cséparól összesen 2076 embernek kellett elhagynia otthonát, de Csongrád is kritikus helyzetbe került.

Az áradások mellett általában minden évben nagy a belvízkockázat is. A veszélyeztetett területek aránya közel 60 %-ra nőtt, mivel a vízelvezető rendszerek teljesítő képessége - állapotuk nagyfokú romlása miatt - az eredetileg elvárt szint töredékére csökkent. Ezzel egy időben gondot okoz a talajvízszint-süllyedés, mely részben a vízkészletek túlzott használatának, másrészt a csapadékszegény, száraz időszakoknak a következménye. A szakemberek többsége úgy véli, hogy a vízgazdálkodás, a vízkormányzás és az árvízvédekezés továbbra is kardinális kérdések (nem csak a mintaterületen, de az egész Tisza mentén). Ezzel összefüggésben; „az öntözés modernizációja és a térség gazdasági versenyképességét erősítő idegenforgalom alapjainak megteremtése volna az elkövetkező időszak legfontosabb feladata” – vélték az interjúk során.

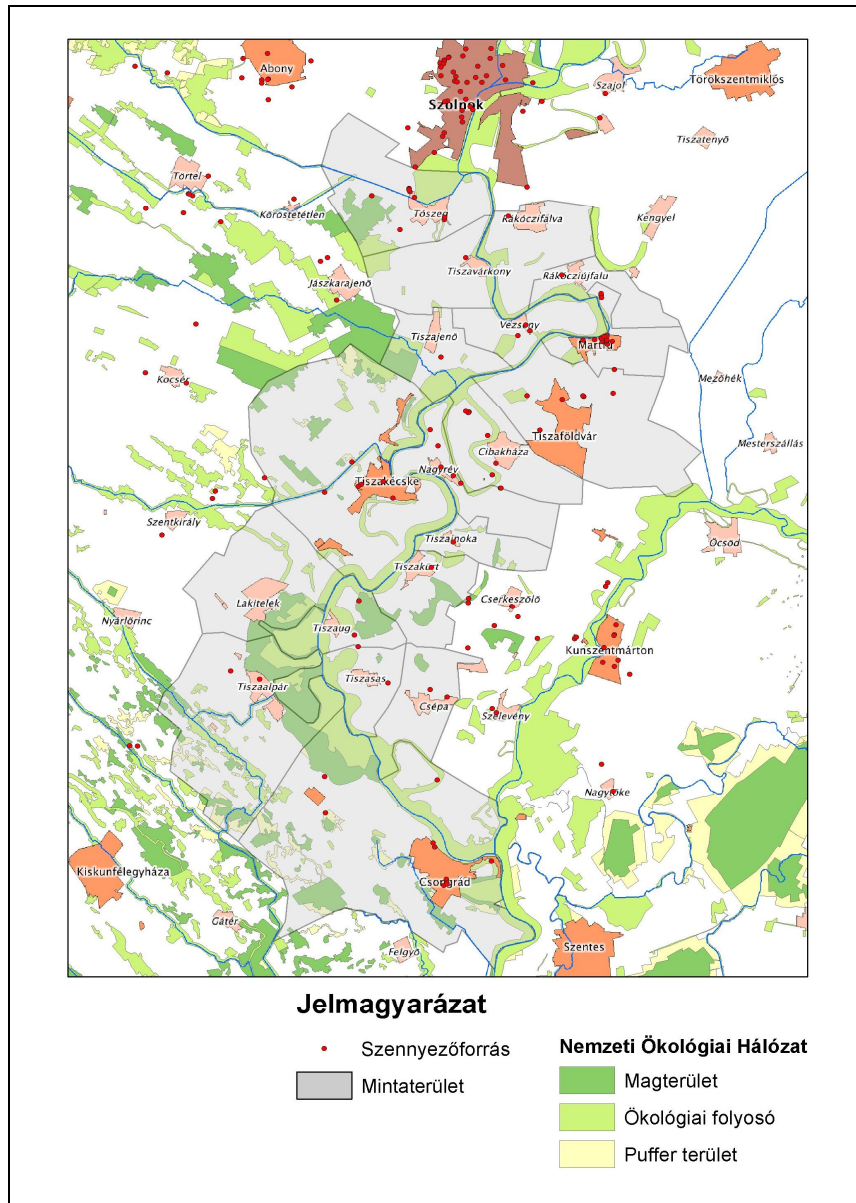
Sokak szerint a jelenlegi természeti-környezeti viszonyok sokkal kezelhetőbbek lehetnének, ha megfelelően biztosítva volna a környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi felügyelőségek működésének és feladatellátásának finanszírozása. Az állami költségvetés a minimálisan szükséges forrásokat is csak részben adja meg, a fejlesztési munkák pénzügyi fedezete nem éri el az Európai Unió műszaki normatívák alapján meghatározott értéket. „Sajnálatos módon a Vásárhelyi terv továbbfejlesztésével (VTT) kapcsolatos remények is szertefoszlottak.” „A VTT, mint komplex vízgazdálkodási és vidékfejlesztési program a tervek engedélyeztetésénél megrekedt, lényegi céljait tekintve kudarcba fulladt” (szakember interjúk 2008)²⁷.

²⁷ A „Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése” című kormányzati stratégia részben a megelőző kutatásokból kiindulva – a térség problémájának megoldását és válaszlehetőségeit elsősorban a vízgazdálkodásban keresve, komplex és összehangolt területfejlesztési feladatokat is megfogalmazott. Megvalósulásával – elviekben – nemcsak az árvízi biztonság nő, hanem az érintett térség gazdasági-társadalmi mutatói is jelentősen javulnának (Kovács A. D. (2006). Sajnálatos módon a VTT-re vonatkozó 2004. évi LXVII. törvény legfontosabb – a beruházásokra vonatkozó konkretizált – bekezdéseit (pl. hol és mikorra épüljenek meg a vésztározók, a védművek) a 2007. évi CXLIX törvény módosításaival bizonytalan időre elodázták.

9. ábra: A vizsgált mintaterület felszínborítása, tájhasználat és védett természeti területei

(Forrás: geo.kvvm.hu/tir_hu gis server adabázis felhasználásával saját szerk.)

10. ábra: A Nemzeti Ökológiai Hálózat és a környezeti veszélyforrások területi elhelyezkedése a mintaterületen. (A szennyezőforrások listája a 6. mellékletben.)
(Forrás: geo.kvvm.hu/tir_hu gis server adabázis felhasználásával saját szerk.)

5.4.2. A térség környezetvédelmének infrastrukturális háttere

A vizsgált térség infrastruktúrája – a települések csatornázottsága, a szennyvíztisztítás és a hulladékgazdálkodás terén – az 1990-es évek végén, országos viszonylatban is meglehetősen elmaradott volt (*KöM* 2002; JOLÁNKAI G, ET AL. 2003; ZSUGA K. 2003). Az üzemelő hulladéklerakók közül sok engedély nélkül működött, de az engedéllyel működők közül is csak egy-kettő felelt meg az előírásoknak. A legtöbb telep alkalmatlan volt további hulladékok befogadására, sokuk tájökológiai és környezetegészségügyi szempontból kedvezőtlen helyen feküdt (KERÉNYI A. 2000). A nem megfelelően működő, elavult lerakók mellett a kis kapacitású korszerűtlen szennyvíztisztítók is erősen szennyezték a térség talajait, vizeit.

Az elmúlt évtizedben számos infrastrukturális beruházás történt, a csatornázottság kiépítése, a hulladék- és a szennyvízkezelés megoldása érdekében, az érintett kisvárosok és községek jelentős lépéseket tettek (6. táblázat) (5. melléklet).²⁸ Ezzel együtt sok helyen igyekeztek javítani a belterületi közutak, a közterek, zöldfelületek állapotán is (KSH; KTVKTVF).

A térség általános környezeti mutatóinak (levegő, víz, talajszennyezés állapotjelzői) pozitív változását – a felsorolt infrastrukturális beruházások mellett – sokan az ipar recessziójával, illetve a környezeti irányítási rendszerek (KIR, ISO 14001) európai normákhoz való igazításával hozzák összefüggésbe. A szennyvízprogramoknak köszönhetően például csökkent a vizek szennyezésének mértéke és gyakorisága. Martfűn – a térség „ipari városában” – a legkorszerűbb technológiákat vezették be, az itteni gyárak és maga a település országos viszonylatban ma már élen jár szennyvízkezelés és hulladékgazdálkodás terén. Tény, hogy az áttekintett években a folyó vízminősége az adott szakaszon valóban sokat javult (bár ez a felsőbb szakaszokon történő változásoknak is köszönhető). A Tisza Szolnoktól délre eső szakasza 2000-ben még a legtöbb szennyezési komponens alapján szennyezettnek minősült, (IV. osztály) míg a legfrissebb 2007-es évre vonatkozó értékelések szerint jó és tűrhető minősítést kapott (II.-III. osztály) (KTVKTVF 2008).

²⁸ Csongrádon 2003-tól már III. tisztítási fokozattal (nem csak mechanikailag) tisztítják az elvezetett szennyvizet. (KSH TSTAR TAAH114) A csatornázási programba újonnan bekerült települések közül Rákóczi falva, Rákócziújfalva, Csépa és Tiszásas szintén a III. tisztítási fokozattal tisztított szennyvizet vezet el. (KSH TSTAR TAAH114). Tószegen 2005-ben még tisztítás nélkül vezették el a szennyvizet, 2006-ban áttértek a biológiai tisztításra. Tiszajenőn, Tiszavárkonyban és Vezenyben viszont még 2006-ban tisztítás nélkül vezették el a szennyvizet (KSH TSTAR TAAH117).

6. táblázat. A közüzemi szennyvízcsatorna-hálózat hosszának változása (km-ben)

	1996	2001	2006
Cibakháza	8	8,7	9,7
Csépa	0	0	16,9
Csongrád	19,7	19,8	75,3
Lakitelek ²⁹	0	0	0
Martfű	46,3	46,4	46,4
Nagyrév	0	0	0
Rákóczi falva	0	0	32,0
Rákócziújfalú	0	0	11,5
Tiszaalpár	0	0	0
Tiszaöldvár ³⁰	20,6	31,2	39,7
Tiszainoka	0	0	0
Tiszajenő	0	0	10,7
Tiszaécske ³¹	13	13	11
Tiszakürt	0	0	0
Tiszasas	0	0	11,9
Tiszaug	0	0	0
Tiszavárkony	0	0	16,3
Tószeg	0	0	26,0
Vezeny	0	0	8,8

(Forrás: KSH és helyi önkormányzatok adatai alapján összeállította a szerző)

Sajnálatos módon több településen továbbra sem sikerült az infrastruktúrát kibővíteni, modernizálni, egyes falvakban az utcaképe rendezettsége, épületállománya, (egyes központi településrészek kivételével) tovább romlott. A térségi hulladékgazdálkodási rendszer kialakításával a hulladékok gyűjtése és szállítása valóban korszerűsödött, de a tárolással, újrahasznosítással kapcsolatban ma is számos gond merül fel, sőt az illegális lerakók kérdése is túlnyomórészt megoldatlan maradt. A térség nagy részének felszín alatti ivóvízbázisai ma is veszélyeztetettek, a talajok szennyezettek (KTvKTVF 2008).³² A vizsgált területen ma is 80-nál több olyan objektum van, amelyet

²⁹ Lakitelken 2007-ben jelentős csatornázási munkálatok fejeződtek be, a település célja a teljeskörű bekötöttség.

³⁰ Tiszaöldváron 2008 elején új szennyvíztisztítót adtak át.

³¹ Tiszaécskén 2003-2004-ben jelentős csatornázási beruházások történtek (ezzel együtt a kiépített utak stabilizálása is megtörtént, a burkolt utak aránya is nőtt. A nyomottvizes csatornaelvezetési technológiáról gravitációs technológiára tértek át. Az átkötések folyamatosak, 2008 elején a nyomottvizes rendszer 12 km, a gravitációs rendszer 18 km hosszú volt. A táblázatban az eredeti – hibás – KSH adat szerepel 11km.

³² A Közép-Tisza-vidéki Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség környezetállapot értékelései alapján.

a környezetvédelmi hatóságok jelenleg is szennyezőforrásként tartanak számon (8. ábra, 6. melléklet).

Összességében azonban mégis elmondható, hogy az 1990-es évek végére jellemző, meglehetősen rossz környezeti mutatók és általános környezeti viszonyok, az elmúlt tíz évben (1998-2007 között) javulni kezdtek.

5.4.3. A települések társadalmi környezete

Jelenleg a mintaterületen található települések összlakossága meghaladja a 85000 főt. Az 1990-es évek közepétől 2005-ig az állandó lakosság szám lényegében nem csökkent. A természetes szaporodás az országos átlagnál alacsonyabb, azonban a településekre való beköltözések száma viszonylag magas (a statisztikákban sok helyen a roma bevándorló családok, és azok magasabb természetes szaporodási aránya mutatkozik meg). A népesség néhány település kivételével mérsékelten előregedő. A munkanélküliség terén javulás tapasztalható, 1996 és 2005 között, a regisztrált munkanélküliek aránya több településen jelentősen csökkent.

A térség gazdasági viszonyait jól reprezentáló adat; az 1000 főre jutó működő vállalkozások száma. Az 1996 és 2004 közötti időszakban a vállalkozások száma az adott településkörben kismértékben nőtt (az országos növekedési átlagot csak a korábban rendkívül kevés vállalkozási telephellyel rendelkező falvak produkálták). Ugyanebben a periódusban, a legtöbb érintett településen, az egy lakosra vetített személyi jövedelemadó alapot képező belföldi jövedelemváltozások átlag felettié voltak. Egyes fontos mutatók tehát javultak. (A statisztikai átlagértékek azonban nem mutatják a nagy társadalmi életszínvonalbeli különbségeket!) Az országon belüli regionális fejlettségi viszonyokat tekintve, ezek a települések a periférikus helyzetből ugyan kimozdultak, a lakosság egy része azonban ma is igen rossz körülmények között, szinte kilátástalan helyzetben él (7.1.-7.7. mellékletek).

5.4.4. A kulturális-mentális környezet – a helyi társadalmak környezettudatossága szakértői vélemények tükrében

A térség környezetvédelmében aktívan tevékenykedő szakemberek meglátása szerint az elmaradott társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó anyagi és kulturális szegénység miatt a környezeti problémákat érdektelenség övezi, „a lakosság magatartása

sokszor egyáltalán nem környezettudatos”. Erre példa, hogy a szemétszállítási díjak növekedése miatt, ma is igen sok hulladékot (pl. építési törmelék, vegyes háztartási hulladékot) helyeznek el a települések határában lévő illegális, vagy felhagyott szeméttelpeken (*szakember interjúk* 2008).

Ezzel szemben jelentős eredmény, hogy a válogatott hulladékgyűjtésre a legtöbb településen ma már van lehetőség, s ezt a lakosság örömmel fogadta. A helyiek körében láthatóan egyre közkedveltebbé válik a szelektív gyűjtési mód. Ez a környezettudatos magatartás elterjedését mutatja (más kérdés, hogy az elszállítás nem minden esetben történik szakszerűen). A szakemberek egyöntetű véleménye, hogy a településeken élők környezettudatossága fokozható lenne, ha a társadalmi-gazdasági feltételek javulnának. A Tisza vidék környezeti problémái ugyanis szoros összefüggésben állnak a helyi társadalmi-gazdasági konfliktusokkal, ezért „a települések fejlesztése során valamennyi környezeti és társadalmi tényezőt figyelembe kell venni” (*szakember interjúk* 2008).

Sokak szerint a lakossági mulasztásoknál még nagyobb baj, hogy a környezeti kérdések terén az önkormányzatok is felkészületlenek, nem mutatnak kellő aktivitást. A térség környezetvédelmi ügyeiben jártas szakértők úgy vélik: – amellett, hogy az önkormányzatok kármegelőző, helyreállító „környezetfejlesztő” beruházási lehetőségei igen szűkösek – a települési környezetvédelem alacsony hatékonyságának egyik fő kiinduló oka sokszor nem a forráshiány. A településeken tapasztalható szakmai felkészületlenség, a pályázati tétlenség, a kistérségi, települési környezetpolitika elmaradottsága legalább olyan súlyos hátráltató tényező.

A környezetvédelmi hatóságok képviselői úgy látják, hogy a települések önkormányzatai (egy-két kivétellel; pl. Lakitelek, Martfű, Tiszakécske) a környezeti problémákat elhanyagolják. A helyi vezetők környezeti ismerete hézagos, aktivitásuk egy-egy időszakra korlátozódik (kampányszerű), vagy csupán eseti. Ezt tükrözi az a tény is, hogy a településeken nincsenek funkcionáló helyi környezetvédelmi programok, de a meglévőkben is csak elvi síkon jelennek meg a lehetséges megoldások. A településeken nem csak a lakosság, hanem a vezetők részéről is előfordul az illetékes környezetvédelmi hatóságokkal szembeni elutasítás. Sőt ami ennél is aggasztóbb, a helyi környezetvédelemben is megjelent a korrupció. „Egyes helyi hivatalok szeméttel hunynak a hulladékelszállításban érdekelt magáncégek szabálytalanságai felett, és nem vesznek

tudomást törvényben előírt kötelezettségeikről, például az illegális személtelakók megszüntetéséről, azok rekultiválásáról” (*szakember interjúk* 2008).

A társadalmi problémákat, a környezeti tudattal kapcsolatba hozó korábbi területi kutatások hasonló tapasztalatokról számoltak be. Az ezredfordulón született felmérések azt mutatták, hogy az önkormányzati tisztségviselők környezetvédelmi-szakmai tapasztalatának hiánya a lakosság tájékozatlansága a települési környezetpolitika elmaradottságának és a környezetvédelem alacsony hatékonyságának egyik fő okozója lehet. Az 1990-es évek végén Tisza menti települések vezetőinek, prominens személyeinek környezeti ismerete általában hiányos, a lakosság környezeti érzékenysége esetleges volt. A környezeti infrastruktúra fejlesztések a lakosság környezeti ügyekbe való bevonása sokszor nem anyagi erőforrások, mindinkább a lokális környezettudatosság hiányában maradtak el (KERÉNYI A. et al. 2000; FAZEKAS I. – SZABÓ GY. 2000 – DIEBEL A. – SZABÓ GY. 2000; VÁRI A. 2001).

A 2000 óta eltelt időszakban a folyót övező térségekre több környezeti stratégia is készült, de a konkrét fejlesztési programok kidolgozottsága ma sem nem teljes.³³ A tájhasználat problémái – amely összefüggésben vannak a vízkárokkal, az ökológiai értékek degradációjával, a talajok, a mezőgazdasági területek romlásával és az erdőgazdálkodási gondokkal – egyelőre, legalábbis térségi szinten, megoldatlanok maradtak. Sok terv csak probléma-specifikus megoldásokat kínál (pl: vízügyi tervek). A dokumentumok hiányosságai miatt több település környezetgazdálkodási tervét – közöttük Tiszakécske 2005-2010-ig szóló környezetvédelmi programját – már évek óta nem fogadja el az illetékes hatóság.

A kisebb települések „programjait” az elmúlt években a megyei környezetvédelmi programokba integrálták. A részprogramokat áttekintve elmondható,

³³ A Tisza-vidék fejlesztésére, az elmúlt évtizedben több jelentős kutatási program, pályázati projekt és politikai szándék irányult. Ezek közé tartozik például a – lényegében környezettudatos szemléletű vidékfejlesztési koncepciónak is tekinthető – *Tisza program 2001, amely* tudományos munka, az alföldi egyetemi tanszékek (DE, SZE, SZIE), kutatóhelyek és intézmények (MTA RKK ATI, Tisza Szövetség) szakembereinek szoros, műhelyközi együttműködésével jött létre. A K+F (kutatás-fejlesztési) program fő célja volt, hogy interdiszciplináris szemlélettel meghatározza azokat a környezet- és természetvédelmi, vízügyi, agrárgazdálkodási, idegenforgalmi, terület- és vidékfejlesztési célokat, tervezési ajánlásokat, amelyek alapul szolgálhatnak a Tisza menti kistérségek összehangolt fejlesztéséhez (Kovács A. D. – Gaborjáné V. K., Csatári B., Kiss A. 2001). Hasonlóan komoly széleskörű tudományos kutatásokra épült a *Tisza River Project 2002-2004*, mely nemzetközi viszonylatban is rendkívüli alaposággal tárta fel a folyó menti környezeti rendszer fenntarthatóságának specifikus kérdéseit és területfejlesztési vonatkozásait. A legújabb – mintaterületet is érintő – tudományos kezdeményezés, az MTA, a BME, a BCE és a SZÖVET együttműködésében 2008 márciusában elindult; „Tiszai Alföld jövőkép (TÁJ-KÉP) – 2008-2009 program.

hogy sok tekintetben környezettudatos szemléletűek, azonban a településkörnyezeti problémákat túlzottan elkülönítve (egy-egy „pályázható” célt kiemelve) tárgyalják. Az érintett településeknek „komplex, térségi szintű környezetgazdálkodása lényegében nincs, egyedül a hulladékgazdálkodás terén érzékelhető komoly együttműködés.” (szakember interjúk 2008). A pozitívumok közé tartozik, hogy a településfejlesztési célokat egyes települések már komplex rendszerekben gondolkodva – a környezeti, gazdasági, társadalmi feladatokat együtt kezelve – határozzák meg. Az érintett városok közül Csongrád és Martfű rendelkezik jól kidolgozott környezetvédelmi programmal.

Kétségtelen, hogy az egyéni és közösségi gazdasági, kulturális-mentális körülmények, a „rossz beidegződések” miatt a környezeti ügyek nagyon vontatottak. A negatívumok ellenére a szakemberek összességében mégis úgy látják, hogy „az elmúlt három-négy évben a helyiek környezettudatosabbá váltak” (szakember interjúk 2008).

5.5. A lakosság környezettudatosságának vizsgálata

A helyi társadalmak környezettudatosságáról a szakemberek által elmondottak alapján sok értékes információt kaptunk. Kiindulópontunk szerint azonban ahhoz, hogy az érintett közösségek környezeti értékekről alkotott tudati és magatartásbeli vetületeit alaposan megismerhessük, magát a lakosságot is meg kell kérdeznünk. A helyiek véleményét két eltérő időpontban – 2000-ben és 2007-2008-ban – vizsgáltuk.

5.5.1. A vizsgálat módszere

A felmérés első szakaszában, 2000 őszén, egyetemi hallgatók csoportjainak segítségével, 19 települést jártam be. Ebben a fázisban survey jellegű, kérdőíves módszerrel (egy véletlen útiterv, random-walk követésével) kérdeztem meg a kiválasztott települések lakosságát (*lakossági kérdőívezések 2000*).³⁴

A vizsgálati alapsokaság (85 ezer fő) megosztása a településtípusonkénti népességszám alapján történt, községenként minimum 10, városok esetén minimum 20 fő került a kiválasztott mintába. A statisztikai értelemben vett reprezentativitás érdekében, az egyes mintavételi egységeket az alapsokaság paramétereinek megfelelően

³⁴ Cibakháza, Csépa, Csongrád, Csongrád-Bokros, Lakitelek, Martfű, Nagyrév, Rákóczi falva, Rákócziújfalú, Tiszaalpár, Tiszaföldvár, Tiszainoka, Tiszajenő, Tizakécske, Tizakécske-Tiszabög, Tizakécske-Kerekdomb, Tizakürt, Tizsasas, Tizsaug, Tiszavárkony, Tószeg, Vezseny

– utólagos korrekcióval – válogattuk ki. (További szelekciót jelentettek a kitöltési hibák, az információhiányos kérdések.) Összességében a kitöltött kérdőívek 88%-a lett feldolgozva, míg végül 364 kérdezett személy válaszait dolgoztuk fel. A kérdőívek rendszerezésével (azok kiszelektálásával) a válaszadók életkori és nemi megoszlásuk, iskolai végzettségük szerint is reprezentálják a térség 15 évesnél idősebb lakosságát. A legfiatalabb válaszadók a középiskolás, míg a legidősebbek a 70 év feletti korosztályból kerültek ki, 60%-uk középiskolai, 18%-uk ennél magasabb végzettséggel.

Mivel a lakosság környezethez való viszonya egy adott időszakban statikus, a 2000-ben készített felmérés keresztmetszeti, alapvetően leíró jellegű volt. Ezért a 2000-ben elvégzett vizsgálat eredményeit kiegészítettük egy interjúkkal kombinált kérdőíves terepmunkával, amelyre a korábbihoz hasonló módszerrel, 2007-2008 folyamán került sor. A második adatelemzés alkalmával 12 település, 174 lakosának válaszait használtuk fel (*lakossági kérdőívezések 2007-2008*). A második minta – mely egyfajta kontrollcsoportként fogható fel – megoszlása az életkor, nemi és iskolai végzettség terén az első felméréssel közel azonos.³⁵ A második kérdőív kérdései jórészt megegyeztek a 2000-ben használtéval, azonban a korábbi kérdőívet kiegészítve új, interjú jellegű kérdéseket is megfogalmaztunk. Ezek a nyílt végű, bővebb kifejtésre is alkalmat adó kérdések lehetőséget adtak az egyéni szubjektív vélemények alaposabb megismerésére, a környezettudatosság részletesebb, mélyebb feltárására.

A második kérdőívezés eredményei, az első kutatást jól kiegészítve hozzásegítenek az eltelt időszakban lejárt szemléletváltás megismeréséhez, ezen túl bizonyos településkörnyezeti változások társadalmi hátterének megértéséhez. Az érintett településkörben, a megkérdezett „kontrollcsoport” feldolgozott válaszai alapján, a lakosság környezeti véleményét és aktivitását illetően bizonyos tendenciák fedezhetők fel. Az elemző munka alapját az első és második szakaszban alkalmazott kérdőívek jelentették (3., 4. melléklet).

5.5.2. A lakosság környezeti érzékenysége nemtől, kortól és végzettségtől függően

Az elemzések első lépéseként – a 2000-es és a 2007-2008-as lekérdezéseket követően – összevettük a „független” (keményváltozókat: nem, kor, iskolai végzettség, lakhely) és a „függő” változókat. Vagyis a kérdezettek jellemző alapjellemzőket és a

³⁵ Csépa, Csongrád, Martfű, Nagyrév, Rákóczi falva, Tiszaalpár, Tiszaöldvár, Tiszakürt, Tiszakécske, Tiszasas, Tiszaug, Vezeny

különböző környezettel kapcsolatos szakkérdésekre vonatkozó válaszokat. Mindenekelőtt arra kerestük a választ, hogy feltárható-e kapcsolat (s ha igen, akkor milyen mértékben) a független változók és a környezetről alkotott vélemények összefüggésében.

A nemi változókat valamennyi kérdéssel összevetve megállapítottuk, hogy a lakosság környezeti szemlélete, értékítélete nemektől független, vagyis férfiak és nők többnyire azonosan vélekedtek a feltett környezeti kérdésekkel kapcsolatban.

Egészen más a helyzet az iskolai végzettség szerinti összehasonlítás esetén. Első olvasatra, a települések általános környezeti problémáival szembeni aggodalom esetében nem mutatható ki jelentős különbség az iskolai végzettség függvényében, az összetettebb, elgondolkodtató kérdésekre adott válaszok jól mutatják, hogy a főiskolát, egyetemet végzetek jóval érdeklődőbbek és ugyanakkor probléma-érzékenyebbek is (7. táblázat). A második minta diplomás válaszadói – az alapkérdőívet kiegészítő „nyitott”, interjú jellegű kérdések kapcsán is – egyértelműen tájékozottabbnak, megfontoltabbnak mutatkoztak az alacsonyabb végzettségűeknél. Ezekre a kérdésekre a diplomások 90%-a, míg az alacsonyabb végzettségűek 50%-a válaszolt. (Ez a megfigyelés a hazai és a nemzetközi környezettudatosság-vizsgálatok általános tapasztalataival egybevág.)

7. táblázat. A végzettség és a környezeti problémákra való érzékenység összesített kereszt táblája (a válaszadók százalékos megoszlásában kifejezve)

végzettség	Lokális és globális környezeti problémák				Válaszadók megoszlása
	érzékeny	érdeklődő	közömbös	elutasító	
egyetem	92%		4%	4%	7%
főiskola	80%	16%		4%	8%
középiskola	60%	19%	19%	2%	60%
alacsonyabb végz.	21%	51%	18%	10%	25%
válaszadók össz.:	54%	24%	17%	5%	364 fő 100%

(Forrás: 2000-es lakossági kérdőívészés.)

A folyó menti települések környezetgazdálkodásában fontosnak vélt együttműködésekre vonatkozó kérdésre is főként a felsőoktatási intézményben végzetek reagáltak. A térségi kooperációs lehetőségek közül ők elsősorban a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeket emelték ki. Összességében – mindkét felmérési időszakban – a magasabban kvalifikált csoportok összefogottabb válaszokat adtak.

A problémák megítélésében a korosztályok szerinti véleménykülönbségeket külön is megvizsgáltuk. Az első kérdőívezés során – korábbi nemzetközi és hazai vizsgálatokat tekintve – a fiatalabb korosztályoktól jóval magasabb fokú környezeti érzékenységet vártunk, mint az idősebbektől. Úgy gondoltuk, hogy az alap- és középfokú oktatás, valamint a média, a környezeti szempontok és értékek fontosságának hangsúlyozásában és népszerűsítésében olyan lépéseket tett, amelyek nyomán a 20-30 éves korosztály szemlélete, az idősebbekhez képest megváltozott. Az eredmények szerint a 30 éven aluliak ugyan valóban aggasztóbbnak is látják közvetlen környezetük gondjait, viszont nem olyan mértékben, mint arra számítottunk. Az ifjabb korcsoport környezeti érzékenysége tehát csupán kismértékben nagyobb, mint az idősebbeké. A vizsgálati mintaegységen belül a 60 éven felüliek látják legkevésbé aggasztónak a környezeti problémákat (8. táblázat).

A 2007-2008-ban végzett kérdőívezés eredményei alapján ugyanerre a következtetésre juthatunk, azzal a lényeges különbséggel, hogy az egész mintán belül magasabb környezeti érzékenységet tapasztalhattunk! A második felmérés során már a kérdezettek 55-60%-a látta aggasztónak a környezeti problémákat. A lakosság érzékenysége tehát nőtt (8. táblázat).

8. táblázat. A korosztályok környezeti problémák iránti érzékenysége az adott korcsoport összlétszámához viszonyítva, %-ban kifejezve

Korosztályok	2000-ben aggasztónak látja a környezeti problémákat	2007-ben aggasztónak látja a környezeti problémákat
15-30 éves	45%	61%
31-45 éves	38%	53%
46-60 éves	41%	58%
61-	34%	49%

(Forrás: 2000-es, 2007-2008-as kérdőívezések.)

5.5.3. A főbb lokális környezeti problémák lakossági megítélése

A környezeti tudatosság különböző területi szintjeinek mérésére vezettük be a településre és a tágabb környezetre vonatkozó általános, illetve „globális” kérdéseket. A főbb lokális környezeti problémákra vonatkozó kérdések meghatározó része, a helyi

problémákkal kapcsolatos érzékenységet és az adott lakóhelyhez fűződő személyes kötődést tárta fel.

A helyi szintű problémák közül; a mezőgazdasági termőterületek állapotát, a belvízveszély okozta hátrányokat és a személtlerakás megoldatlanságát látta a lakosság a legkritikusabbnak (9. táblázat). Az 1998-as, 1999-es és 2000-es évekre jellemző helyzetet, a környezeti mutatókat tekintve – véleményünk szerint – a lakosság több konfliktustényezőt is alábecsült (pl: szennyvíztisztítás megoldatlansága, a fokozódó árvízveszély). A 2007-es kérdőívzés szerint, a lakosság az idő elteltével aggasztóbbnak látja ezeket a tényezőket. A 2007-ben megkérdezettek többsége 5-10 százalékponttal valamennyi felsorolt jelenséget rosszabbnak ítéli meg. A lakosság – az eltelt évek alatt – érzékenyebbé, tájékozottabbá vált.

9. táblázat. Az aggodalomra okot adó tényezők és azok megítélése

Tényezők	Nagyon aggasztó	Eléggé aggasztó	Nem nagyon aggasztó	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom
1. az ivóvíz minősége	15%	10%	21%	50%	4%
2. a Tisza szennyezettsége	15%	45%	27%	7%	6%
3. a zaj	4%	7%	33%	50%	6%
4. a levegőszennyezés	8%	12%	46%	31%	3%
5. a személtlerakás	24%	30%	29%	9%	8%
6. a szennyvíztisztítás	16%	29%	24%	19%	12%
7. az árvizek veszélye	15%	33%	32%	17%	3%
8. a belvízveszély	26%	33%	23%	14%	4%
9. a mezőgazdasági termőterületek állapota	34%	21%	24%	16%	5%
10. a közlekedés, a forgalom nagysága	7%	13%	27%	38%	15%
11. a folyón való átkelési lehetőség	15%	32%	15%	30%	8%

(Forrás: 2000-es lakossági kérdőívzés)

A környezeti konfliktusokkal összefüggésben lévő társadalmi problémák közül 2000-ben a válaszadók 70-80%-a szerint a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése és a fiatalok elvándorlása jelenti a legnagyobb problémát (10. táblázat). A második felmérés során az emberek lényegében ugyanígy vélekedtek.

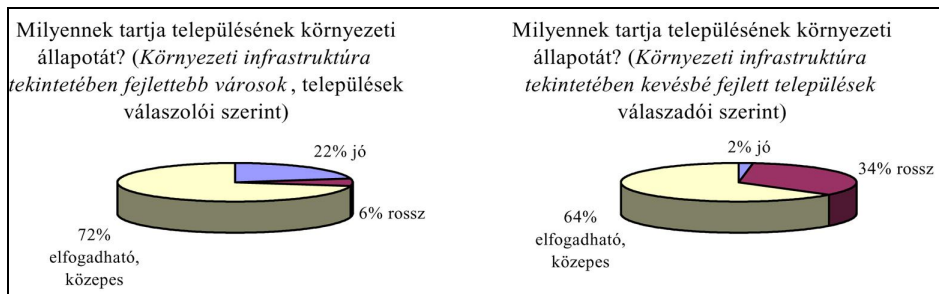
A Tisza-menti kistérségekhez mérten a vizsgált térségben a falvak többsége kissé kedvezőbb gazdasági és társadalmi mutatókkal jellemezhető (magasabb vállalkozói kedv, alacsonyabb munkanélküliség, kisebb arányú elvándorlás). A települések válaszadóinak fele mégis a munkanélküliséget és az elvándorlást tartotta a negatív folyamatok közül a legsúlyosabbnak. A lakosság a munkanélküliséget, az életszínvonal csökkenését, a fiatalok elvándorlását tehát alapvető problémaként éli meg. (Ezek valóban a térség legakutabb társadalmi gondjai.)

10. táblázat. A társadalmi jelenségek, mint problémák megítélése

	Az egyik fő probléma a településen	Problémát jelent a település számára	Nem jellemző a probléma	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom
1. munkanélküliség	57%	25%	13%	0%	5%
2. életszínvonal csökkenése	35%	28%	33%	0%	3%
3. fiatalok elvándorlása	43%	31%	14%	0%	12%
4. a lakosság passzivitása a közügyekben	15%	30%	45%	3%	7%

(Forrás: 2000-es kérdőívészés.)

2000-es felmérésünk alapján, a települések környezeti állapotának megítélésében jelentős eltérés mutatható ki a városok és a környezeti infrastruktúra tekintetében hátrányosabb helyzetű kisközségek között. Akkor a lakosság 20%-a úgy értékelte, hogy a települése környezeti állapota rossz, míg csak 15%-uk szerint volt jó, 65% szerint volt elfogadható, vagy közepes. 95%-ban a városi kérdezettek tartották jobbnak településük helyzetét, Csongrád, Martfű és Tiszakécske lakosai elégedettebbek voltak lakókörnyezetükkel, mint a környező települések. Az akkori környezeti infrastruktúrákat és településképeket (zöld felületek, utak állapota, csatornázottság, épített környezet elhanyagolása, vagy karbantartása, szennyezőforrások elhelyezkedése – üzemek, illegális hulladéklerakók, stb.) szemügyre véve, a vizsgált városok állapota valóban jobb volt, mint a községeké (KSH – TSTAR). A lakosság közérzete, az általános tájékozottság alapján kialakult szubjektív vélemények tehát jól (a statisztikai adatoknak megfelelően) mutatták a települések eltérő helyzetét (11. ábra).

11. ábra. Az érintett települések „önmegítélése” 2000-ben (Forrás: 2000-es kérdőívész)

2007-2008-ban a válaszadók 35%-a szerint, a települések környezeti állapota jó volt (mindössze 10%-uk vélte rossznak). A települések „önmegítélése” tehát javult. A kevésbé fejlett falvak lakossága érzekelte, (tudja) hogy 2000 óta mind a településkép, mind a környezeti infrastruktúra kiépítettsége terén történt felzárkózás (pl: hulladékgazdálkodás, csatornázottság). Ez azt mutatja, hogy a lokális közösségek – a környezeti jellemzők valós változásával párhuzamosan – felismerték, hogy a környezeti fejlesztések és a helyi programok a települések közötti, fejlettségbeli különbségek csökkenésének irányába hatottak.

5.5.4. A lokális problémákat illető tájékoztatatlanság

A kérdezetteknek saját környezetükről viszonylag sok információjuk van. Aggodalmaikat és véleményeiket személyes tapasztalataik alapján fogalmazták meg. Mégis mindkét kérdőívész során tapasztalható volt, hogy a lakosság nem látja át a mintaterületet sújtó környezeti problémák összefüggéseit. A környezeti-gazdasági-társadalmi gondokat elkülönítve, egymástól függetlenül látják, a lokális problémákat a kontextusokból kiragadva értékelik. Ezt támasztja alá, hogy az aggodalomra okot adó tényezőkre adott válaszokban számos ellentmondás fedezhető fel.

A 2000-es vizsgálat szerint a folyóvíz tisztaságát a lakosság 15%-a nagyon, 45%-a eléggé aggasztónak tartotta, az ivóvízről azonban, csak 25%-nak volt hasonlóan rossz véleménye (9. táblázat). A helyiek tehát nem vették figyelembe, hogy a folyó- és talajvizek elszennyeződésével az ivóvízbázisok sérülékenysége is megnövekedhet. Tájékoztatatlanságra utalt, hogy a településeken élők negyede nem tartotta aggasztónak a helyi vízbázisokra veszélyt jelentő szennyvízkérdés helyzetét sem. Ráadásul azoknál a településeknél nem aggódtak, ahol a korszerű infrastruktúra, a csatornázottság még

kialakítatlan volt. A 2007-2008-as vizsgálatok némileg kedvezőbb képet adtak a lakosság ismereteiről, de általánosságban ma is elmondható, hogy a lakosság túlnyomó részének (65-70%-ának) fogalma sincs a problémák káros és összetett következményeiről. A lokális környezetvédelmi tevékenységek "alulról való kiépítésének" a „korlátolt környezeti gondolkodás” az egyik legfőbb akadálya. „Mit várhatunk egy olyan közösségtől – a globális célokat is tekintve – amelynek tagjai saját közvetlen környezetük gondjaival sincsenek tisztában?” – tette hozzá 2008-ban egy megkérdezett szakember.

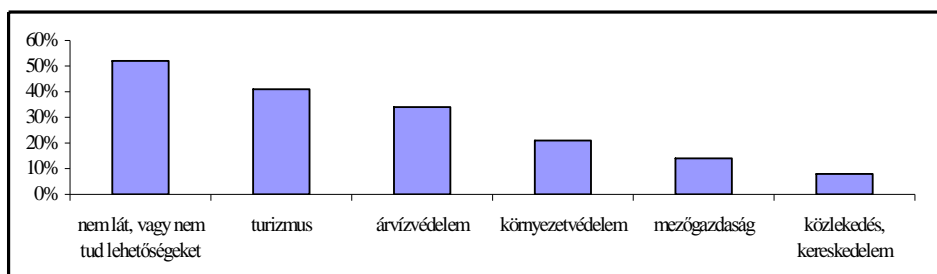
5.5.5. A településekhez való kötődés

A Tisza menti településsávot a válaszadók többsége (mindkét adatfelvétel során) természeti szempontból kiszolgáltatottnak tartotta. Többen úgy vélték, hogy az ár- és belvizek hatásai miatt a létbiztonság erősen csökkent, az agrártermelés feltételei romlottak, a turizmus pedig csak keveseknek ad megélhetést. A romlónak vélt társadalmi esélyek ellenére a lakosság többsége nem szándékozik lakhelyet változtatni! A lakosság biztonságérzete az árvizeket és a cianidszennyezést követően ugyan jelentősen csökkent, azonban a folyóhoz való erős érzelmi kötődés az első „provokatív” kérdést követően azonnal kirajzolódott. A kérdés, melyben a Tisza és az adott település közelségéből származó veszélyekre utalunk, sokakban lokális identitástudatot "tiszai önérzetet" váltott ki. A kérdezettek több mint fele egyáltalán nem, vagy nem különösen tartotta veszélyesnek lakóhelye folyóhoz való közelségét, sőt sokan elutasították a feltevést. A települések több oldalról való veszélyeztetettségét tekintve, meglehetősen érzelmi alapú, lokálpatrióta vélekedésnek tűnik.

A megkérdezettek 85 %-a születése, vagy évtizedek óta az adott településen él, háromnegyede pedig ugyanazon településen dolgozik vagy végzi napi tevékenységét, 90%-uk pedig továbbra is lakóhelyén akar maradni. A lakosság lakhelyhez való személyes kötődése tehát erős. Ez a speciális környezeti viszonyokhoz, nevezetesen a síksági folyó által meghatározott táji és települési földrajzi térhez való kötődés – véleményünk szerint – a környezeti tudatosság egyik legfontosabb pillére lehet a térségben.

5.5.6. Térségi együttműködési lehetőségek

A szülőföld iránti kötődés mellett egy másik lényeges vizsgálati elem, hogy hogyan reagálnak a helyi közösségek a településeket érintő térségi problémákra. Áradások alkalmával már számos esetben állt elő olyan vészhelyzet, amely próbára tette a lakosság és a helyi vezetők problémamegoldó képességét és közös tenni akarását. A védekezési munkálatok összekovácsolhatják a helyieket. A csoportkohézió hirtelen megnövekedése – amit általában külső tényező, legtöbb esetben az áradások váltanak ki – azonban még nem jelenti a „tiszai emberek” identitásának megerősödését. Ezzel kapcsolatosan jellemző és elgondolkodtató, hogy a települések közötti összefogási lehetőségek tekintetében a kérdezettek tartózkodóvá váltak, a lakosság több mint fele tanácstalan volt, vagy nem adott választ (12. ábra).

12. ábra. A lakosság által elképzelt, települések közötti együttműködési lehetőségek %-os megoszlása (Forrás: 2000-es kérdőívvezés)

5.5.6.1. Két fontos térségi szempont; a mezőgazdaság és a turizmus megítélése

Kérdőíves vizsgálataink azt mutatták, hogy a lakosság jó része – főként a fiatalabb generációk – már nem tekinti fontosnak a mezőgazdaságot, sőt az ezzel együtt járó életformától kifejezetten elzárkóznak. A mezőgazdálkodással kapcsolatos kérdések, konfliktusok sem aggodalmaikban, sem jövőképükben nem jelennek meg kellő mértékben. Az agrárszféra megítélésében tehát mindenképp szemléletváltásra volna szükség, hiszen a mezőgazdaság környezetszempon-tú fejlesztése (az agrár-környezetgazdálkodás) a sajátos helyi termékek és az azokhoz fűződő szolgáltatások modernizálása, a térség felzárkózásának alapköve lehet (ÁNGYÁN J. 1999; FEHÉR A. 2000).

Az idegenforgalom, a mezőgazdasággal szemben jóval nagyobb lehetőséget rejt magában – vélték a válaszadók. Habár a természeti-kulturális vonzerő megítélése település-specifikus volt, a lakosság végül is mindenütt pozitívan ítélte meg a turisztikai fejlesztéseket. Egyesek szerint a folyóparti települések stabilitását kifejezetten a természeti-környezeti adottságokon alapuló idegenforgalom teremtheti meg. Mások (főként a diplomás válaszadók) felhívták a figyelmet egy-egy problémára. Ők 2007-2008-ban úgy vélték: – a helyi idegenforgalom „túldimenzionált”, a vele kapcsolatos lokális beruházások eddig elsősorban a vállalkozók, nem pedig a lakosság érdekeit szolgálták, kevés új munkahely jött létre. A kisebb községekben, meglátásuk szerint több tényező is gátolja a turizmus kibontakozását; elsősorban a pénzhiány, az elmaradott infrastruktúra, a rossz megközelíthetőség, valamint a szolgáltatások színvonala. A 2007-2008-ban válaszolóok véleménye szerint a vállalkozók tehát sokszor indokolatlanul, meggondolatlanul fektetnek be a térség idegenforgalmába.³⁶

5.5.7. A lakosság környezettudatos magatartása – környezetvédelem a háztartások szintjén

A 2007-ben-2008-ban feltett kérdések közül néhány, a lakosság konkrét szokásait, magatartását tárta fel. A kérdezettek 60%-a nem tudta megfogalmazni azokat a lehetőségeket, amellyel háztartásán belül hozzájárulhatna a települések környezetvédelméhez. Sokan azonban – bizonyos rávezetéssel – már megértették, mit jelentenek a konkrét környezettudatos cselekvések. A válaszadók harmada felsorolta a hulladékgyűjtéssel, szelektivitással, komposztálással kapcsolatos lehetőségeket, az árammal, vízzel, fűtéssel való takarékoskodást. 10%-ban a településen, vagy a térségben zajló környezetvédelmi programokba is szívesen bekapcsolódnának.

³⁶ Egy korábbi Tisza menti – az általunk vizsgált településkörre is kiterjedő – prominenciakutatás szerint az önkormányzati vezetők az agrárgazdaságot feltétlenül fejlesztendőnek tartják a térségben (SZOBOSZLAI ZS. – SZARVÁK T. 2000). *Szarvák* szerint a prominens személyek a mezőgazdasági termékek helyben történő feldolgozását, a mezőgazdasági termelők szövetkezését fontos kitörési pontnak ítélték meg. Sokan fontos célként említették a természeti és piaci feltételekhez, valamint a helyi hagyományokhoz és tájadottságokhoz igazodó ésszerű földhasználat és termelési szerkezet kialakítását. Többek között a szántóterületek csökkentését, a gyepterületek ésszerű hasznosítását, a gyümölcsösök és a kertészeti kultúrák területének differenciált növelését, a szántóföldi növénytermelés szerkezetének korszerűsítését, a legelőre alapozott szarvasmarha ágazat és juhászat fejlesztését, a halászat fenntartását és az erdőterületek növelését. Ezek a célok a térség optimális környezetgazdálkodásának meghatározó feltételei, amelyek lényegében a térségi agrárpolitika oldaláról már megfogalmazódtak, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdálkodás problémái (a nem megfelelő térfelhasználás, vagy az agrár-munkanélküliség) nem oldódnak meg egyik napról a másikra.

Az érintett településeken látványos előrelépéseket lehetne generálni, ha az egyén szintjén megvalósítható környezettudatos magatartásformák szélesebb körben is ismeretté, elfogadottá, mindennapi rutinná válnának, illetve ha egyes családok cselekvési hajlandósága az egész helyi közösséget aktivizálni tudná (és ebben az önkormányzatok is partnerek lennének). „A lakosság sokat tehetne az illegális hulladékelhelyezés, vagy a talajvízszennyezés csökkentése érdekében, sőt ha mindenki rendezettebbé tenné portáját, a települések egészében szebbé válnának” (2007-2008-as lakossági felmérés).

5.5.8. A globális környezeti kérdések lakossági megítélése

A településeket közvetlenül érintő környezeti kérdések mellett, fel szeretnénk volna tárni a környezeti tudatosság tágabb környezetre utaló jellegzetességeit is. A válaszadók véleménye a 2000-es és a 2007-2008-as felmérést összehasonlítva, változott. 2000-ben a kérdezettek több mint 80%-a állította, hogy a környezetvédelem azonnali megoldást kíván. 2007-2008-ban ezt szinte egybehangzóan így vélték. 2000-ben a lakosság 75%-a szerint a gazdasági fejlődést a környezetvédelemmel egyidejűleg kell biztosítani, akkor a minta 15%-a vélte úgy, hogy a környezetvédelemnek kell nagyobb súlyt adni. 2007-2008-ban azonban már a válaszadók egyharmada a környezeti fejlesztéseket helyezte előtérbe. A gazdaságot a második felmérés során mindössze néhányan jelölték meg elsődlegesen fontosnak.

A globális környezeti problémák rangsorának felállításakor a személyes környezetet előtérbe helyező szubjektív térélmény meghatározó volt. Ezt jelzi, hogy a válaszadók 75%-a a sorrend elejére olyan környezeti problémát helyezett, amely térségének településeit is közvetlenül érinti (11. táblázat).

A második felmérés során hasonló maradt a lakosok által összeállított sorrend, de az arányok megváltoztak. A válaszadók 1-2 %-os többséggel a világméretű környezeti károkat vélték a legsúlyosabbnak. Ezt követte a folyó menti térségek szennyeződése, a veszélyes vegyi anyagokat kibocsátó gyárak, a közlekedés okozta levegőszennyezés és a szennyvizek problémája. Ezzel kapcsolatban – a szakember-interjúk során – tették hozz: – „a cianidszennyezést követő, lakosságot ért sokk mára elmúlt, az emberek szűkebb környezetükből ma már messzebbre is képesek látni” (szakember interjúk 2008).

11. táblázat. A globális környezeti problémák rangsora a lakossági vélemények tükrében

1.	Folyók, folyó menti térségek szennyeződése
2.	Világmértű környezeti károk, trópusi erdők csökkenése, ózonréteg vékonyodása, az üvegházhatás
3.	Veszélyes vegyi anyagokat kibocsátó gyárak
4.	Közlekedés okozta levegőszennyezés.
5.	Ipari hulladékok
6.	Szemét az utcákon, zöldterületeken, pihenőhelyeken
7.	Szennyvizek problémája
8.	Növényvédő,- rovarölő szerek túlzott használata a mezőgazdaságban
9.	Atomhulladékok tárolása
10.	Savas esők
11.	Építkezések, üzemek, nagy forgalom, légi közlekedés okozta zaj
12.	Idegenforgalom zsúfoltsága

(Forrás: 2000-es, és a 2007-2008-as kérdőívek összesítése alapján)

5.5.9. A Tisza menti felmérések általános tapasztalatai, a vizsgálatok társadalmi hasznosulása

A Tisza menti lakossági környezettudatosság-vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a településeken élők környezeti érzékenysége megerősödött, tudatosságuk azonban még ma sem elég kiforrott. Ugyan – a felmérések időszakában – a probléma-érzékenység növekedett, a mintaterület lakosságának általános környezeti ismerete – a térség szempontjából meglehetősen fontos kérdések terén is – még mindig meglehetősen hiányos. Általánosan megfigyelhető a tájékozatlanság, sokan nincsenek tisztában a közvetlen környezetüket érintő alapfogalmakkal. A konfliktusok összefüggéseit és hátterét nem ismerik, nem értik. Fontos kérdésekben a lakosság egy része érdektelenséget mutat, tapasztalataink azt mutatják, hogy a civil környezetvédelmi mozgalmak helyi támogatottsága igen gyenge.

Az itt élők természeti-környezethez fűződő (folyóhoz való) viszonya meglehetősen speciális, gyakran ellentmondásos. A lakosság úgy érzi, hogy a folyóhoz való közelség veszélyeztet, gyakran félelmet keltő, ugyanakkor a többség emocionálisan kötődik otthonához, a Tiszához és a közeli tájakhoz. A lokális környezethez való ragaszkodás ugyanakkor továbbra sem párosul olyan ismeretekkel, amelyek alapján a lakosság kellő tudatossággal tudna véleményt formálni és cselekedni, netán hasznos „alulról építkező” ötleteket – pl. lokális környezetgazdálkodási, tájhasználati elképzeléseket – tudna megfogalmazni és megvalósítani.

Kutatásunk elveinek és empirikus eredményeinek gyakorlati hasznosulását igazolja, hogy a környezettudatosság növelése – a mintaterületet nagy részét érintő – a 2006-2008-re szóló II. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Környezetvédelmi és Hulladékgazdálkodási Intézkedési Tervben már akcióprogramként szerepel. A program készítői – korábbi munkáinkra is hivatkozva – ebben célként jelölték meg a környezetvédelem fontosságának exponálását, az aktuális térségi, települési környezeti kérdések írott sajtón, elektronikus médián, valamint speciális szóróanyagokon keresztül való ismertetését, a lakosság figyelmének és aktivitásának környezeti ügyekben való felkeltését, a környezetvédelmi tömegkommunikáció fejlesztését, a tudat- és szemléletformálást.

Indoklásukban a következőképp fogalmaznak: „több országos, megyei, települési felmérés is mutatja, hogy a környezeti tudatosság szinte teljes mértékben hiányzik az emberekből. A környezettudatos magatartás terjedésének meghatározó akadálya az ismerethiány”. A megfogalmazás ugyan kissé túlzó, mindenesetre örvendetes, hogy az intézkedések sorába kerültek a következők: – „Szóróanyagok, felvilágosító füzetek készítésének ösztönzése, amelyek környezeti tudatosságra hívják fel a figyelmet”; „A lakosság, civil szervezetek, döntéshozók, helyi média közötti kommunikáció hatékonnyá válásának elősegítése, számukra információs anyag összeállítása a legfontosabb környezeti problémákról”. A programban szerepel: – „Kiadvány készítésének elősegítése, a megye környezeti állapotáról és a környezetminőséget javító intézkedésekről és a médiában való megjelenés támogatása, „a környezeti adatok interneten való elérhetőségének biztosítása” (*Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzati Hivatal Térségfejlesztési Iroda 2005*).

A program végrehajtásért felelős szervezetek a megyei- és a települési önkormányzatok, az oktatási, közművelődési intézmények. Biztató, hogy a környezeti ügyekért felelősséget érző, a programban részt vevő közreműködők sorában a közoktatási intézmények mellett, a Településrendezési és Műszaki Társulás, az Érintett Nemzeti Park Igazgatóság, a Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség, a civil szervezetek, a szakértők és a helyi média is benne vannak.

A program eredményeit a környezeti reklámok számában és hatékonyságában, a környezeti ügyek médiában való rendszeresebb megjelenésében, és a környezeti információk mennyiségében kívánják mérni. A környezeti, társadalmi és gazdasági

hatásokat pedig a tájékozottabb, környezettudatosabb emberek számával, a javuló életminőséggel és a tisztább környezettel szeretnék igazolni.

Úgy véljük ez a program, – részben a környezettudatossággal kapcsolatos kutatásainkra épülve – már egy új típusú vidéki stratégiai területtervezés szellemében készült el, mely figyelembe veszi a fenntarthatóság komplex-környezeti és lokális társadalmi feltételeit is. Bízunk sikerességében.

6. AZ ALFÖLDI NEMZETI PARKOK ÁLTAL ÉRINTETT VIDÉKI TÉRSÉGEK, MINT A KÖRNYEZETTUDATOS TERÜLETFEJLESZTÉS LEHETSÉGES TERÜLETEI

6.1. Kiindulópontok

Az értekezés egyik fő kiindulópontja szerint, a környezettudatosságnak valamennyi társadalmi tevékenységi körben és minden területi szinten meg kell jelennie. A hosszú távú környezetorientált szakmai nézőpontok érvényesülése a természeti és kulturális értékeit fokozatosan elvesztő hazai településkörnyezeti rendszerekben különösen sürgető. Meggyőződésem, hogy az alföldi-vidéki terek fenntarthatósága is egyedül környezettudatos szemléletű fejlesztésekkel, a környezeti, természetvédelmi tevékenységeket más ágazatokkal is összehangoló, komplex területi tervezéssel érhető el. Épp ezért fontosnak vélem a természetvédelmi alapokon szerveződő nemzeti parki intézmények lehetséges környezeti-gazdasági-társadalmi integráló szerepének feltárását.

A nemzeti parkok alapvető rendeltetése a természeti és kulturális értékek, valamint a hozzájuk tartozó területek megóvása, az egyedi és jellegzetes tájak sokféleségének fenntartása. A nemzeti parki igazgatóságok tevékenységének további fontos eleme a tudományos kutatásokra épülő ismeretterjesztés, mely révén nagy szerepet játszanak a környezetről alkotott tudás kibővítésében és a környezeti szemlélet formálásában is. E szerteágazó feladatköröket vizsgálva, felmerül a kérdés, hogy a nemzeti parkok léte milyen hatást gyakorolhat az egyes térségekre, illetve a parkoknak – mint intézményeknek – milyen kihatása lehet az általuk területileg érintett nagytájak és régiók környezeti állapotára?

A magyarországi, alföldi nemzeti parkoknak sajátos területi elhelyezkedésük van. Földrajzi jellegeik, méreteik rendkívül változatosak, de magterületeik és pufferzónáik túlnyomóan gazdaságilag kevésbé fejlett rurális övezetekben, természeti adottságaiban lényegesen meg nem változtatott, kisebb-nagyobb kiterjedésű vidéki térségekben találhatók. Ebből a lokációból feltételezhetően adódik, hogy az általános feladatokon túl, a nemzeti parkok igazgatóságainak a vidéki térségek szempontjából is fontos kulcstényezőkkel összhangban kell kialakítaniuk stratégiáikat, programjaikat.

Meglátásom szerint a nemzeti parkok igazgatóságainak multifunkcionális vidékfejlesztési vonatkozásokkal kiegészülő tervezése több ponton kapcsolódhat a környezettudatos szemléletű területfejlesztéshez.

Környezettudatos szemléletű területfejlesztés alatt értem, a régiókra, tájakra, kistérségekre, településekre vonatkozó tudományosan megalapozott tervezést és programozást, amely a környezeti értékek megőrzését, a tájak, települések hosszú távú fenntarthatóságát, valamint az ott élő társadalom érdekekeit és igényeit is céltudatosan ötvözi. Az ilyen típusú fejlesztések célja a természeti-társadalmi viszonyok egyidejű terület-specifikus javítása, a dinamikus környezeti egyensúlyi helyzet megteremtése és megtartása. Ezekből az elvekből kiindulva a nemzeti parkoknak, az ökológiai és kulturális értékvédelem mellett, a vidéki térségek tágabb értelemben vett környezeti megőrzését és fenntarthatóságát is szem előtt kell tartaniuk. Vagyis a nemzeti parkoknak, az általuk érintett vidéki térségek – mint speciális területi egységek – környezettudatos szemléletű terület- és vidékfejlesztésében kiemelt szerepük lehet.

A nemzeti parkokra, mint területi egységekre és az általuk érintett vidéki térségekre³⁷ – több európai országban – már régóta speciális területfejlesztési elvek és előírások vonatkoznak. A védett övezetekkel határos tájak és települések fenntarthatóságára olyan jelentős Európai Uniók dokumentumok utalnak, mint a Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram, az Európai Területfejlesztési Perspektíva (European Spatial Development Perspective, ESDP), a LIFE (Financial Instrument for the Environment),³⁸ az Európai Táj Egyezmény (European Landscape Convention) és a NATURA 2000. Egyes elképzelések szerint még az is lehetséges, hogy a nemzeti parkok – a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzése és kezelése révén – bizonyos térségekben új típusú, környezettudatos terület- és vidékfejlesztési mintaterületekké válhatnak.

A nemzeti parkok és a velük szomszédos települések fenntarthatóságának összefüggéseire, először az agrárszektor válságát elemző angol kutatók hívták fel a figyelmet. *Rogers és Shucksmith* a walesi Yorkshire Dales Nemzeti Parkban és más Angliában végzett felméréseik során bebizonyították, hogy a parkok közvetett hatással

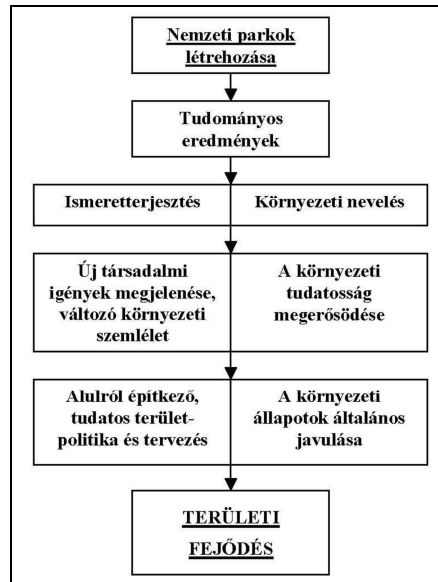
³⁷ A nemzeti parkok által érintett térségeken azokat a településeket értjük, amelyek közigazgatási határán belül védett területek találhatóak (4. melléklet).

³⁸ A LIFE program az EU finanszírozási eszköze a környezet- és természetvédelmi projektek támogatására. Célja, hogy konkrét tevékenységek finanszírozásával hozzájáruljon az EU környezetvédelmi politikájának fejlesztéséhez és megvalósításához.

vannak (a jól körülírható ökológiai tényezők mellett) az érintett lokális társadalmi környezet egyes elemeire, a társadalmi problémák pedig visszahatnak a nemzeti park fejlődésére (ROGERS, A.W. 1981, SHUCKSMITH, M. 1981). Néhány évvel később Angliában már elfogadottá vált a megállapítás, miszerint a területi tervezésnek tekintetbe kell venni a nemzeti parkok rurális térségekben betöltött szervező, integráló szerepét is. (CLOKE P. J. - PARK C. C. 1985).

Az elmúlt évtizedekben, több európai országban is fokozatosan kibővítették a nemzeti parkok alapfunkcióit. A védett térségekben egyre több lehetőség nyílt a környezetbarát agrárgazdasági módszerek és idegenforgalmi alternatívák megvalósítására. A skandináv nemzeti parkok például – a környezeti potenciál megőrzése, a táji és kulturális értékek megóvása mellett – már régóta részt vesznek a területhasznosítás új módozatainak kidolgozásában, a mezőgazdasági termelés lokális struktúráinak kialakításában, valamint az ökoturizmus szervezésében és támogatásában. E parkokban és velük érintkező vidéki övezetekben az ökológiai stabilitás megteremtése komplex gazdasági-társadalmi célokat is szolgál. A parkok által generált környezeti szemléletváltással – svédországi tapasztalatok szerint – a helyi önkormányzatok, közösségek, szakmai és civil szervezetek környezettudatosabbá váltak, érdekérvényesítő képességük megerősödött, ezáltal egy-egy kistérség, település gazdaságában, a lakosság életminőségében pozitív irányú változások következtek be. A nemzeti parkok hozzájárulva a helyi adottságoknak megfelelő környezet- és gazdaságpolitika és tervezés kialakításához és a vidéki térségek funkcióinak kibővüléséhez, végső soron területi fejlődést generáltak. A példák igazolják, hogy a rurális térségek parkjaiban kidolgozott környezeti elvek és módszerek megfelelő adaptálása és egyedi körülmények között való alkalmazása, elősegítheti a parki területeken kívüli, más tájak és települések környezeti megújulását is. Ebben az értelemben a nemzeti parkok a környezettudatos vidékfejlesztés tanulótereinek is tekinthetők (SEPA)³⁹ (13. ábra).

³⁹ (SEPA) - *Swedish Environmental Protection Agency* - Svéd Környezetvédelmi Ügynökség

13. ábra. A nemzeti parkok által generált, területi fejlődéshez vezető lépcsőfokok
(Forrás: saját szerk.)

A nemzeti parkok integráló szerepével kapcsolatos – a környezettudatos területfejlesztésben lehetőséget kínáló – környezetstratégiai elgondolások, Magyarországon még csak meglehetősen kis mértékben épültek be az országos területfejlesztési elképzelésekbe. Holott a magyar törvénykezés a nemzeti parkok területfejlődésben betöltött szerepére egyértelműen utal.⁴⁰ Az egyik meghatározó – a vizsgált területek szempontjából is lényeges – hazai térségfejlesztési dokumentum az „*Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv és Program (2007-2013)*”. Ez a stratégiai terv ugyan megcélozza a komplex vidékfejlesztés megvalósítását, azonban bizonyos térség-specifikus környezeti problémák kezelésére nem ad megoldási javaslatokat. Többek között nem helyez kellő hangsúlyt a nemzeti parki és az általuk érintett vidéki térségek környezeti konfliktusainak integrált felszámolására sem.

⁴⁰ Az állam és a lakosság természetvédelmi kötelezettsége, valamint az önkormányzatok területtervezési feladatai – az 1996-ban elfogadott Területfejlesztésről- és rendezésről szóló LIII-as törvény eredeti céljának értelmében – egymással szorosan összefüggő fogalmak. „A természet védelméhez fűződő érdekeket a nemzetgazdasági tervezés, szabályozás, továbbá a gazdasági, terület- és településfejlesztési, illetőleg rendezési döntések, valamint a hatósági intézkedések során figyelembe kell venni” (1996. évi LIII. törvény a természet védelméről 1.5. §/3). Az azóta is alapként hivatkozott törvény fejlesztési filozófiáját részben meghatározta az akkor még előttünk álló EU-csatlakozás, az EU regionális elveihez és metodikáihoz való alkalmazkodás szükségességének, valamint a kiegyensúlyozott területi fejlődés igénye, illetve a mindezekhez szükséges új tervezési, fejlesztési intézményrendszer kiépítése.

A védett területekkel kapcsolatos honi területfejlesztési hiányosságokra rámutatva, empirikus kutatásomban a nemzeti parkok, mint intézmények lehetséges környezetstratégiai szerepét kívántam kiemelni. Véleményem szerint a vizsgált vidéki térségek környezeti problémáit ugyanis csak akkor lehet felszámolni, ha a nemzeti parkokat a területfejlesztés egyik kulcstényezőjeként fogjuk fel. A nemzeti parkok ebben a felfogásban egyszerre természetvédelmi alapon kijelölt speciális tértípusok, illetve állami intézmények; Nemzeti Park Igazgatóságok.

6.2. A vizsgálat kérdései, módszerei

Legfőbb feltételezésem szerint, az alföldi nemzeti parkokban és az általuk érintett térségekben, a jövőben lehetőség nyílhat a környezettudatos szemléletű vidékfejlesztésekre, a parkok meghatározó szerepet tölthetnek be a környezetvédelem, a gazdálkodás és az idegenforgalom integrálásában. Ez a későbbiekben pozitív hatással lehet majd az adott térségek és települések környezeti viszonyaira. Vagyis az adott nemzeti parkok, földrajzi adottságaik révén fejlődést generálhatnak az érintett tájakon, régiókban, kistérségekben és településeken.

A feltételezés megválaszolásához a következő irányadó kérdéseket fogalmaztam meg:

- Milyen adottságokkal rendelkeznek a vizsgált nemzeti parkok által érintett térségek?
- Milyen szerepet játszhatnak az alföldi nemzeti parkok igazgatóságai az érintett települések komplex környezeti fejlesztésében? Hogyan kapcsolódhatnak be – milyen tevékenységekkel – a parkok a környezettudatos területfejlesztésbe?
- Melyek a lehetséges integráló szerepkörök gátló tényezői, milyen háttérproblémákkal küzdenek a szakemberek?
- Hogyan lehetne az alföldi nemzeti parkok szerepét fontosságuknak megfelelően érvényesíteni a területfejlesztés gyakorlatában?

A feltett kérdések megválaszolásához:

- Tanulmányoztam a nemzeti parkokkal foglalkozó nemzetközi és hazai területfejlesztési elveket, jogszabályokat, gyakorlatokat.
- Áttekintettem a Kiskunsági, a Hortobágyi és a Körös-Maros Nemzeti Park és az általuk érintett térségek legfőbb földrajzi jellemzőinek és környezeti problémáinak szakirodalmát.

- Komplex mutatószámok alapján elkészítettem a kiválasztott három alföldi nemzeti park által érintett 269 település és 58 kistérség egyedi adatbázisát.
- A Hortobágyi-, Kiskunsági- és Körös-Maros Nemzeti Parkok Igazgatóságain dolgozó szakemberek (4-5 fős válaszadó teamek) körében kérdőíves, interjú jellegű felmérést végeztem (*nemzeti parki interjúk 2002-2003.*)
- Kérdőíves felmérést készítettem az alföldi nemzeti parkok által, területileg érintett települések polgármestereivel, melyek eredményeire támaszkodva, elemeztem az önkormányzatok és a nemzeti parkok viszonyát, kapcsolatát (*önkormányzati kérdőíves felmérés 2003*).
- A feldolgozó, elemző munka alapján – a szakemberek meglátásaira építve – feltártam az alföldi nemzeti parkok településkörnyezeti szempontból fontos szerepköreit.
- A vizsgált térségekre vonatkozóan, környezettudatos szemléletű terület- és vidékfejlesztési irányokat fogalmaztam meg.

6.3. A vizsgált alföldi nemzeti parkok és az általuk érintett területek legfőbb jellemzői

Az 1973-ban alapított *Hortobágyi Nemzeti Park* Magyarország első nemzeti parkja, melyet már az alapítástól fogva jelentős nemzetközi elismerés övezett. Működési területe (melyből 81000ha védett) Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékre, valamint a heves-megyei Tisza-tó térségére terjed ki. Védett területein a legtöbb alföldi élőhely-típus megtalálható. A puszta eredeti arculatát ugyan csak egy-két elszigetelt folt őrzi, a park mégis egyedülálló növény- és állatfajokat, kultúrtörténeti értékeket őriz, érzékeltetve a természet és az ember együttélésének korábbi módját. A hortobágyi puszták bioszféra rezervátuma felvételt nyert a nemzetközileg is elismert vízimadár-élőhelyek sorába (Ramsari egyezmény), 1999-ben pedig a nemzeti park elnyerte az UNESCO "Világörökség" címet.

A Duna-Tisza közén, kilenc különálló egységből álló – 1975-ben másodikként létesült – *Kiskunsági Nemzeti Park* elsődleges feladata az Ős-Duna által alakított genetikailag egységes táj, s a folyó által valamikor bejárt térszínek természeti értékeinek megóvása. Védett területeinek nagysága 50678 hektár, törzsterületei Bács-Kiskun megyében, a Homokhátságon és a Duna mentén terülnek el. A táj elemeiként megtalálhatók itt egykori és a mai kanyargós folyószakaszok, holtágak, morotvák, nagy kiterjedésű puszták, legelők, buckás homoktérszínek, kisebb szikes tavak, zsombékosok,

nádasok, folyó-menti és homoki erdők, továbbá szántók, gyümölcsösök és szőlők, valamint egy speciális településforma is - a jellegzetes tanyavilág. A park területének kétharmada bioszféra rezervátum, valamint több nemzetközileg elismert nagy jelentőségű vadvízes élőhely (Ramsari egyezmény) is megtalálható itt.

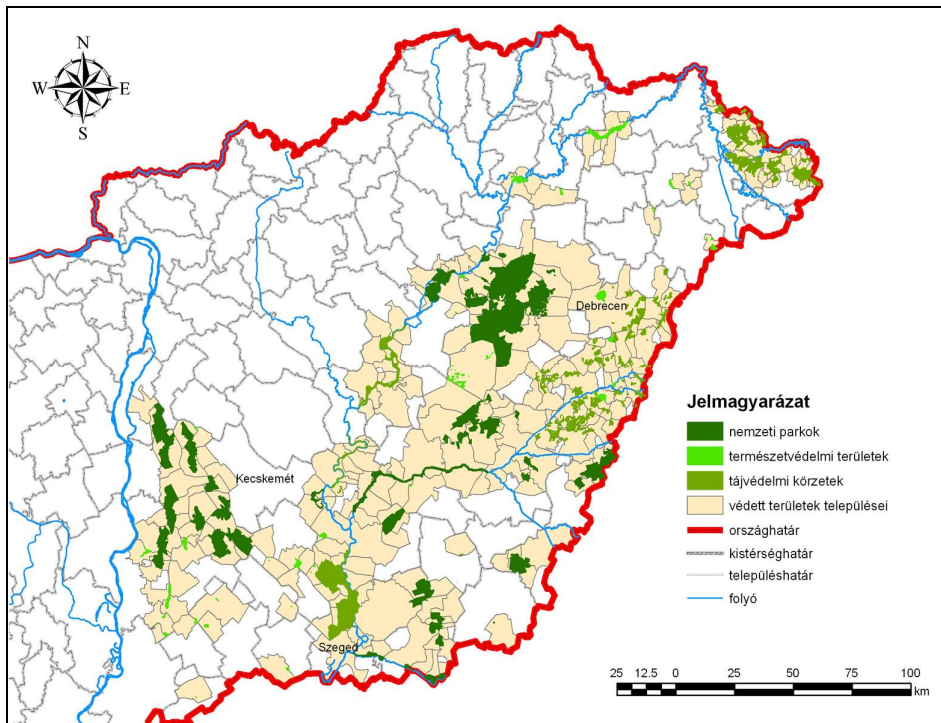
Az ország délkeleti részének sajátos természetföldrajzi adottságokkal rendelkező tájainak, térségeinek megőrzését és kezelését az 1997-ben – hazánk hetedik nemzeti parkjaként – megalakult *Körös-Maros Nemzeti Park* látja el. Működési területe magába foglalja Békés megyét, Csongrád megye Tiszától keletre eső területeit, valamint a Dévaványai-Ecsegi puszták és a Körös-ártér Jász-Nagykun-Szolnok megyébe eső részeit. A mozaikos felépítésű, 13 területi egységből álló park védett területein (51125 hektár) kiemelt feladat a kiterjedt szikes puszták, a még meglévő mocsármaradványok, a fellelhető természetes és természetközeli erdők védelme. Elsődleges a régi folyómedrek környékén kialakult pusztai területeknek, az egykori löszpuszták maradványainak, valamint a Maros- és Körös árterek értékeinek megóvása.

(A Duna – Dráva Nemzeti Park bizonyos területei szintén az Alföldhöz, mint nagytájhoz tartoznak, azonban az igazgatóság és a védetté nyilvánított körzetek másik része már az Alföldön kívül helyezkednek el. Az Alföldtől való elkülönülést erősítik meg a magyar régióbeosztás határvonalai is, ezért a Duna – Dráva Nemzeti Park nem került a vizsgálatba.)

A vizsgált nemzeti parkok elhelyezkedése sajátos, legnagyobb területeik rurális környezetben, gazdaságilag kevésbé fejlett vidéki térségekben található. Ennek igen egyszerű oka, hogy a viszonylagos érintetlenség és lemaradás meghatározta a védett övezetek kialakítását, hiszen a természeti értékek ott maradtak fenn leginkább, ahol a társadalom környezethasználata, a gazdasági fejlődés foka alacsonyabb volt az átlagosnál.

Az alföldi nemzeti parkok által érintett települések kiterjedése a hazai viszonyokhoz mérten jelentős, ezen települések összterülete csaknem 18000 km², ami az Alföld területének több mint 1/3-a. A három park területileg 52 db statisztikai kistérséget, ezen belül 269 települést érint (*14. ábra*) (*8. melléklet*). A „természeti, táji” alapon kijelölt nemzeti parki területek nyilvánvalóan nem esnek egybe a települések külterületi- és az úgynevezett területfejlesztési-statisztikai kistérségek határaival. Teljes „lefedettség” egyik település és kistérség esetében sincs. (A közepes és nagyobb városok – Szeged, Hódmezővásárhely, a hajdú és nagykunvárosok helyzete egészen más, mint a

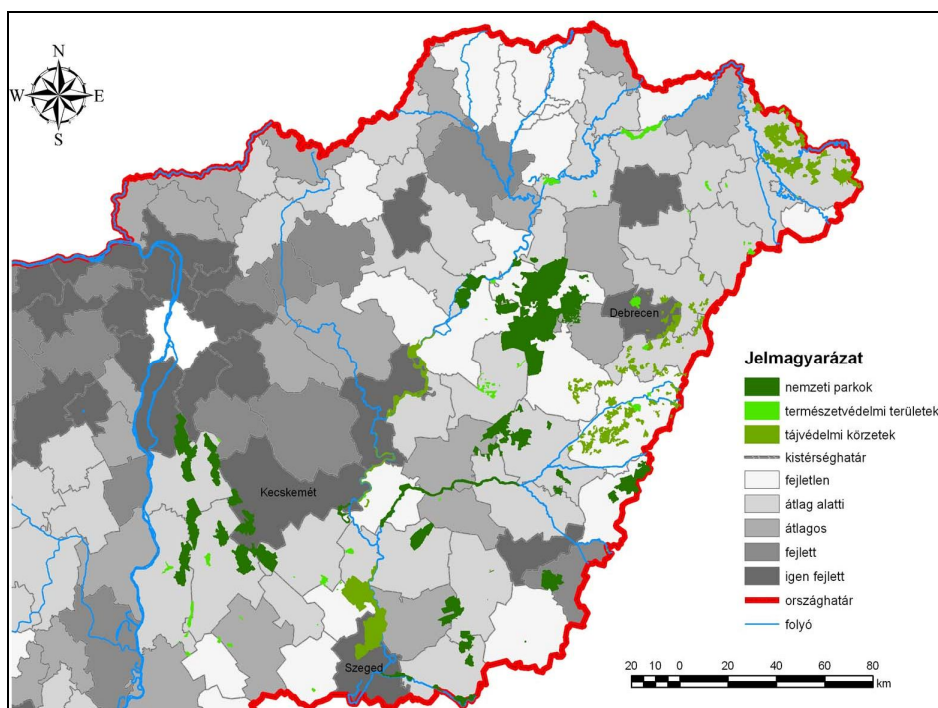
kisebbségi településeké, ugyanakkor a külterületeiken található védett területek aránya és az ezeket érintő speciális környezeti problémák, valamint környezetirányítási, adminisztratív szerepkörük e városokat is érintette teszik.)

14. ábra. A három vizsgált alföldi nemzeti park és az érintett kistérségek területi kiterjedése (Forrás: saját szerk.)

A statisztikai kistérségek (EU-s megnevezés szerint korábban NUTS IV., jelenleg LAU I.) a decentralizált terület- és vidékfejlesztés meghatározó területi egységei. A hazai területi fejlődésben a társadalmi interakciók sokkal inkább a városi központokhoz és vonzáskörzeteikhez, mint nagyobb térségi szintekhez (pl. megyék, régiók) köthetők (CSATÁRI B. – KANALAS I. – TÓTH K. 2004). Ebből következően a nemzeti parki térségekben lezajló társadalmi és területi folyamatok is jobban értékelhetők kistérségi szinten. A parkokkal fedésben lévő térségek területi jellemzőinek értékelését az általános kistérségi fejlettségi mutatók alapján végeztük el (9. melléklet).

Az elmúlt évtizedben bekövetkezett gazdasági változások és a passzív vidékpolitika miatt, a 90-es években az alföldi nemzeti parkokkal átfedésben lévő térségek hátrányos helyzetbe kerültek. Az országos viszonyokat alapul véve, ma a vizsgált területek jelentős része belső- és félperiférikus helyzetben van. A kistérségi általános fejlettségi rangsorban, a parkokkal átfedésben lévő kistérségek az országos rangsorban közepes, vagy gyenge helyen állnak (15. ábra).

15. ábra. A vizsgált alföldi nemzeti parkokkal átfedésben lévő statisztikai kistérségek általános fejlettsége az országos szinthez mérten. (Budapest nélkül)
(Forrás: Csatári B. – Kanalas I. – Tóth K. (2004) számításai alapján saját szerk.)

A gazdasági szféra tehetetlensége, nagyarányú munkanélküliséget és negatív demográfiai változásokat eredményezett. A lakossági elvándorlással sújtott települések, külső segítség nélkül nem tudtak megújulni, a népesség előregedésével jövőjük bizonytalanná vált. A parkok által érintett települések egy része eladósodott, még a frekvenciált idegenforgalmi célpontokon sem érzékelhető fejlődés. A prosperáló gazdasági (pl. turisztikai, vagy ökoturisztikai) vállalkozások megerősödése nem volt

olyan mértékű, hogy térségi szinten ellensúlyozni tudta volna a kialakult hátrányt. A kedvezőtlen változások végső soron mind az átalakított, mind a társadalmi környezeti rendszerekre hatással vannak. A negatív folyamatok következtében előbb-utóbb válságba kerülhet maga a táj is, hiszen a tájat gondozó ember fokozatosan eltűnik a térből (WILHELM Z. 2002).

6.4. Az alföldi nemzeti parkokról szakértői vélemények tükrében

E fejezet kidolgozását „A nemzeti parkok helye és szerepe a területfejlesztésben” című, 2002-2003-ban elvégzett tudományos kutatási munka előzte meg.⁴¹ Az értekezésben – új szempontok szerint – három alföldi nemzeti parkra fókuszálva, elsősorban azokat a kérdéseket, témaköröket dolgoztam fel, amelyeket a nemzeti parkokban dolgozó szakemberek és az érintett települések önkormányzatai a vidéki térségek jövőjével kapcsolatban, valamint a környezettudatos területfejlesztési törekvésekkel összefüggésben fontosnak ítélték. A kutatás során felkerestem a nemzeti parkok igazgatóságait, azok szakembereit, valamint a nemzeti parkokkal átfedésben lévő települések önkormányzati vezetőit. A szakemberekkel részletes interjúkat készítettem a parkokat érintő feladatokról, célokról, kockázatokról és lehetőségekről. Az önkormányzatokat pedig kiküldött kérdőívek segítségével kérdeztem meg az adott települések és az igazgatóságok kapcsolatáról, a parkok települések életében betöltött szerepeiről, környezettudatos elképzeléseikről (10. és 11. melléklet).

6.4.1. Gondolatok a parkok által érintett térségek összetett környezeti problémáiról, fenntarthatóságuk feltételeiről

A nemzeti parkokon belül és a kezelési területeken érdekelt településeken a természeti és társadalmi gondok egyszerre jelentkeznek. A környezeti-kockázatok csoportosítása, azonban nagy segítséget nyújthat a problémák megoldásában (12. táblázat). A kockázatelemzések részletességét indokolja, hogy a nemzeti parkok területén a területfejlesztést is befolyásoló környezeti tényezők meglehetősen specifikusak – vélték többen. Az alföldi nemzeti parkok szakemberei szerint; „a leszakadó alföldi kistérségekben igen összetett környezeti rendszerproblémával állunk szemben”. Ebben az összefüggésben rendszerproblémán értjük mindazokat az összefonódó természeti-társadalmi-gazdasági konfliktusokat, amelyek egy adott

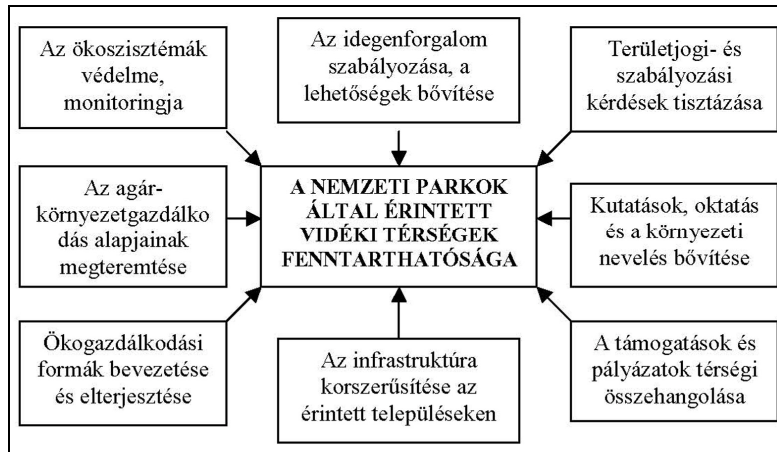
⁴¹ A kutatás országos vonatkozású eredményeit egy korábban megjelent kötet mutatta be: Kovács A. D. – Csatári B. (szerk). 2003. A nemzeti parkok helye és szerepe a területfejlesztésben.

térségben, tájban vagy településkörnyezetben egyszerre, tehát halmozottan következnek be. Ezek a problémák mind a természeti, mind a társadalmi viszonyokat egyaránt érintik. Mivel a konfliktustényezők egymással szoros összefüggésben vannak, ezért a nemzeti parkok által érintett térségek fenntarthatóságát egyszerre több oldalról kell biztosítani. A szakemberek által felsorolt problémakörök – a kérdezettek szerint is – lényegében megegyeznek a lehetséges területfejlesztési szerepkörökkel, a térségi vidékfejlesztési célokkal (16. ábra).

12. táblázat. A nemzeti parkok által érintett területeken leggyakrabban előforduló környezeti kockázatok, és azok csoportosítása

<p><i>Ökológiai kockázati tényezők</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Árvíz, belvíz - Aszály - Agresszív társulások, vagy tájidegen fajok terjedése - Populációk létszámcsökkenése - Túltartott vadállomány - Természetes tüzek <p><i>Nem megfelelő tájhasználatból adódó kockázati tényezők a parkok területén</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Meliorációs tevékenység - Vízrendezési problémák - Túlzott, vagy nem megfelelő trágyázás, - Tűzgyújtás - Gyepfeltörés - Túllegeltetés, vagy éppen legeltetés hiánya, kaszálás vagy hiánya, stb. - Parcellázás, telkesítés, - Nem átgondolt építkezések - Bányászat - Szabályozatlan idegenforgalom, technikai sportok, lovaglás, stb. - Rossz műszaki állapotú gépparkkal való gazdálkodás <p><i>Az épített és a társadalmi környezet legfőbb kockázati tényezői a településeken</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Települési környezeti programok hiánya - A helyi szakemberek tapasztalatának hiánya - A lakosság tájékozatlansága, érdektelensége - Környezetszennyező tevékenységek, vállalkozások - Szennyvizek elvezetésének megoldatlansága - Kommunális hulladékok elhelyezési szállítási gondjai
--

(Forrás: szakember interjúk alapján összeállította a szerző)

16. ábra. A nemzeti parkok által érintett vidéki térségek fenntarthatóságának alapfeltételei (Forrás: a nemzeti parkos interjúk alapján összeállította a szerző.)

A kérdeztettek hangsúlyozták, hogy a kevésbé fejlett „belső-periférikus térségek” fenntarthatóságának egyik meghatározó feltétele a természeti értékek, érzékeny területek megőrzése, az ökogazdálkodási lehetőségek és rekreációs adottságok feltárása, valamint az ezzel összefüggésben lévő vidéki népességmegtartó funkciók megalapozása és működtetése.

A természeti és kulturális értékek védelme, az alföldi nemzeti parkok területén több évtizedes múltat tekint vissza. „Ez az értékvédelem nem egyoldalú cél, hanem a területfejlesztéssel is szorosan összefüggő feladat”. Az ökológiai célok a nemzeti parkok esetében ugyan prioritást élveznek, de a szakemberek úgy vélik „a védett értékek megóvása, az élőhely-védelmi programok, az adott táj és a környező települések értékét is növelik”. A komplexitás gondolatának megerősítését, a környezetvédelem és területfejlesztés összhangjának megteremtését, valamint a környezettudatos társadalmi szemlélet kialakítását fontosnak, nagyon időszerűnek vélték.

6.4.2. A szakemberek tapasztalatai az alföldi nemzeti parkokat érintő háttérproblémákról

A szakemberek úgy látják, hogy a környezettudatos szemléletű fejlesztési elvek érvényesülése több okból sem valósul meg, ugyanis „áthidalhatatlan háttérproblémákkal állunk szemben”. Az egyik legfőbb háttérprobléma az anyagi és morális támogatottság

hiánya. A válaszadók tapasztalatai szerint – nemzetközi viszonylatban összehasonlítva – a környezeti értékek feltártsága az Alföldön jónak mondható, az értékek megóvására azonban nem áll rendelkezésre elegendő anyagi erőforrás. A kezelésre fordítható összegek a magyar gazdasági viszonyokhoz mérten is jóval alacsonyabbak az európai átlagnál. A pályázati lehetőségek bár az 1990-es évekhez képest javultak (pl. Környezetvédelmi Alap Célelőirányzat, KAC), azonban a szakemberek szerint „kedvezőbb helyzetet teremtene, ha az alapfeladatok végrehajtása a sokszor kiszámíthatatlan pályázati bírálatoktól függné”. A kérdezettek (felmérésünk időpontjában) az uniós pályázati lehetőségeken kívül nem láttak komolyabb, helyi erőforrásokra támaszkodó fejlődést generáló tényezőket.

A megkérdezett szakemberek szerint, a nemzeti parki igazgatóságok integráló szerepe meglehetősen fontos kérdés, azonban a természetvédelem területi fejlődésben betöltött komolyabb szerepéről addig nem beszélhetünk, amíg a hazai területfejlesztésben áttekinthetetlen viszonyok vannak. Az országos természetvédelmi és környezetvédelmi szabályozás és területfejlesztés nincs kellőképpen összehangolva, a kiemelkedő környezeti értékekkel rendelkező térségek és a „nemzeti parkos” megyék, települések együttműködése kiforratlan. A nemzeti parkok igazgatóságainak jogkörei csökkentek, többször szervezeti nehézségek léptek fel, s mindezek hátrányosan befolyásolták a szakmai tevékenységeket.

A nemzeti parkos térségek fejlesztésével kapcsolatban számos szakmai javaslat született, de azok megvalósulására várni kell. „A komplex tájökölógiai, településkörnyezeti tervezésnek addig lényegében nincs értelme, amíg a területfejlesztés összetett feladatrendszere több minisztériumi tárca, valamint más országos és területi szervezet között oszlik meg.” A különböző szinteken létrehozott intézmények (a sokféle kistérségi szervezet, megyei és regionális fejlesztési tanácsok, ügynökségek, Phare és CBC irodák, stb.) tevékenysége nem kellően összehangolt, sőt sokszor szakmailag sem megalapozott. A jóváhagyási procedúrák lassúak, ezért a hivatalos döntéseket rendkívül lassan véglegesítik, ráadásul sok esetben a pénzügyi háttér is bizonytalan. Mindemelllett a vizsgált térségekben – a védett területeket „szeparált rezervátumokként” kezelő honi területfejlesztési politika egyoldalú szemlélete miatt – a természetvédelmi célok sokszor elkülönülnek a hosszú távú társadalmi céloktól. „Ebben – be kell ismerni – maguk a nemzeti parkok is hibásak, hiszen a parki igazgatóságok célrendszere általában túlókológizált.” (*szakember interjúk 2003*)

A gátló tényezők közé tartoznak a parkok tulajdonjogával, területkezelésével összefüggő, jogi-adminisztratív és vagyonekezelési konfliktusok is. Ezek háttérben – állítják a szakemberek – sajnálatos módon sok esetben politikai és gazdasági lobbyk („darázs-fészek”) állnak. A lobbyérdekek rövidtávúak, a piaci és gazdasági céloknek megfelelő „célracionálisukkal”, meggátolhatják a tudományos alapokra épülő, hosszú távlatú – „értékracionális” – környezetmegóvó törekvéseket.

6.4.2.1. A nemzeti parkokkal való együttműködési lehetőségek, szakértői vélemények tükrében

A nemzeti parkok jogi meghatározásai (pl védett értékekre vonatkozó) és területi elhatárolásai külön szabályozásban érvényesülnek, ugyanakkor környezetorientált tevékenységeik által kedvezően hatnak az általános területi fejlődésre is. Bár a védett övezetek egyfelől korlátozó hatásúak (sok konfliktus ebből fakad), másik oldalról azonban komplex fejlesztési lehetőségeket is nyújtanak az adott térségek számára. Ennek kihasználása az adott települések környezettudatos aktivitásától és együttműködési szándékától nagyban függ.

A szakemberek úgy értékelték, hogy a települési önkormányzatokkal, a civil szervezetekkel és a lakossággal történő együttműködésnek nincsenek szervezett keretei, ezért a legtöbb helyen csak részlegesek és esetlegesek a kapcsolatok. Az együttműködést a parkok szeretnék bővíteni, de – úgy vélik, hogy a lakosság környezeti felelősségérzete – bár erősödött – még mindig gyenge. Sem a jogkövető magatartás sem a természetben való viselkedés-kultúra nem megfelelő színvonalú. Az emberek többsége csak addig szereti a természetet, amíg az érdekeiket nem korlátozzák. A kommunikáció sokszor megakad és a környezeti ügyek megvalósítása kapcsán gyakran értetlenséggel, elutasítással szembesülnek a parkok szakemberei. A kérdezettek közül többen is a fiatalabb korosztályokkal – iskolásokkal és óvodásokkal – történő egyre gyakoribb személyes találkozásokról remélik, hogy a lakosság környezeti szemléletét kiszélesíthetik, aktivitásukat pedig fokozni tudják.

Az igazgatóságokon dolgozók szerint a következő területfejlesztéssel kapcsolatos feladatoknál lenne célravezető az aktív együttműködés:

- Településrendezési tervek előzetes javaslatainak kidolgozásában, véleményezésében, egyeztetésekben, közmeghallgatásokban.

- Sajátos témakörű tervek egyeztetése, véleményezése kapcsán (pl. területek művelés alóli kivonása más célú használatra).
- Az egyedi táji értékeket, védett természeti területet vagy külterületet érintő beruházások véleményezése esetén.
- Környezeti hatásvizsgálatok, hatástanulmányok kidolgozásában elbírálásában.
- Terület- és tájhasználati alternatívák kidolgozása során.

A szakemberek aggodalmukat fejezték ki, hogy a fejlesztési stratégiák, programok készítésénél (akár a minisztériumok, akár az önkormányzatok részéről) ritkán keresik fel az adott parkot a környezeti szempontok megvitatása, vagy mértéktartó megoldási javaslatok előzetes egyeztetése kapcsán. Pedig „a tájak, fenntartása és a települések állapotának javítása, a természet- és környezetvédelmi hatóságok, az önkormányzatok és a lakosság közös feladata lenne”. Az igazgatóságok szakmai munkájukkal a szűkebb természetvédelmi feladatokon túl, például regionális tájrendezési javaslatok kidolgozásában, építési és gazdálkodási tervek véleményezésében és felügyelésében mindenképp szaktanácsadóként működhetnének közre.

Az együttműködéseket az igazgatóságok között is meg lehetne élénkíteni. Bár a parkok állandó kapcsolatban állnak egymással, rendszeresek a szakember cserelátogatások, a szakmai összejövetelek és konferenciák, a szakmai konzultációk sokszor kevésbé fontos, működési kérdésekre korlátozódnak. Európai Uniósi nemzeti parkok működésével kapcsolatban pozitív példaként említették meg az igazgatóságokon, a „nemzeti parki tanácsok” jól bevált működését, amelyet hazai viszonyok között is célszerű lenne alkalmazni. Ezekben a parki tanácsokban a szakembereken kívül részt vehetnének az önkormányzatok és a civil szervezetek, valamint a gazdasági élet képviselői is.

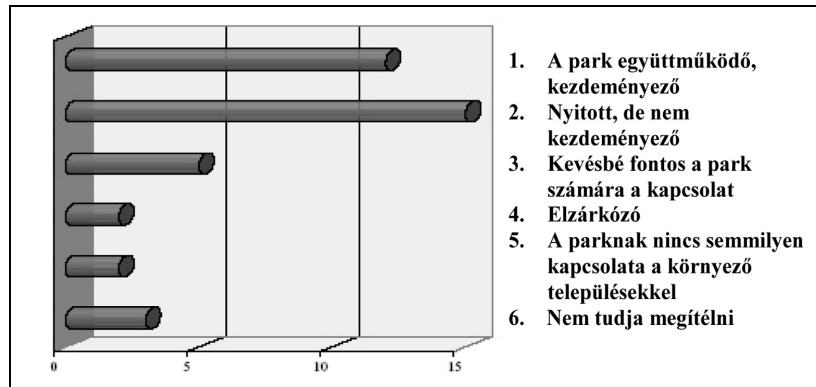
A szakemberek szerint az adott nemzeti park megalakulása óta az érintett települések egy részén határozottan pozitív változások következtek be. Véleményük szerint a parkok lehetőséget jelentenek minden önkormányzat számára – a védett területek presztízst jelent a településeknek – önmagukban a parkok azonban nem tudnak a települések innovációs motorjává válni. A parkok csak saját céljaikhoz, lehetőségeikhez mérten tudnak hozzájárulni a települések fejlődéséhez, ez azonban a legjobb esetben is lassan, vagy csak részlegesen érezteti hatását. A parkos térségekben érzékelhető társadalmi-gazdasági gondok megoldásához leginkább a központi állami támogatások megnövelésére és a helyi érdekek tisztázására volna szükség. „Az

önkormányzatoknak és a lakosságnak sajnos nincs környezeti szemlélete”. Ezt jelzi, hogy a természet- és környezetvédelemmel összefüggő, konkrét cselekvési tervek sincsenek, ha pedig vannak azt más speciális – pl. parki érdekekkel – nem egyeztetik. Az EU-s pénzeszközök kiaknázása pedig csak akkor lesz hatékony, ha az egyes települések területfejlesztési és rendezési tervei a nemzeti parkok elképzeléseivel is összehangolhatók lesznek. A kérdezett szakemberek fenntartják, hogy célkitűzéseik – „még ha azok gyakran önző természetvédő céloknak is tűnnek” végső soron az adott térségek egészének hosszú távú fejlődését szolgálják.

6.4.2.2. A nemzeti parkokkal való együttműködési lehetőségek, településvezetői vélemények tükrében

Az alföldi nemzeti parkok által érintett települések polgármestereit kérdőíves felméréssel kerestük meg (*önkormányzati kérdőíves felmérés 2003*) (11. melléklet). Elemzéseinkhez 45 településvezető válaszait használtuk fel.

Elsődleges célunk az önkormányzatok a nemzeti parkok igazgatóságaival kapcsolatos viszonyának megismerése volt. A nagyobb múlttal rendelkező Kiskunsági és a Hortobágyi Nemzeti Park, de a Körös-Maros Nemzeti Park által érintett települések vezetői is úgy vélték, hogy a párbeszéd és az együttműködések terén érzékelhető változások vannak. Elsősorban ott, ahol a parkok saját kezelésű területein sikerült példát mutatni a gazdálkodásban, az ismeretterjesztésben, a kultúrtörténeti és természeti érték megőrzési tevékenységben. Nagy eredmény, hogy a rendezési tervekben egyre inkább érvényesülnek az ökológiai kutatási eredmények és a lokális szempontok – tették hozzá a válaszadók. A nemzeti parkok által szorgalmazott, sajátos települési-környezeti feltételekhez való alkalmazkodás jegyében több olyan települési és kistérségi, területfejlesztéssel kapcsolatos program született, mely mára egyes települések gazdasági életében pozitív változást eredményezett (17. ábra).

17. ábra. A nemzeti parki igazgatóságok feltételezett viszonya a településsel, a megkérdezett települési önkormányzatok megítélésében (a települések számában)

(Forrás: önkormányzati kérdőíves felmérés 2003)

A válaszok alapján jól látható, hogy az érintett önkormányzatok közül sokan felismerték: – a táji értékek megőrzése, a környezeti szempontok szerint irányított mezőgazdaság és turizmus, valamint az ezekhez kapcsolódó beruházói tevékenységek megteremtése a települések alapvető érdeke. Az elmúlt években a természetvédelem tevékenységének elismertsége ugyan nem nőtt, de a települések – különösen a kistelepülések – általában figyelembe veszik a nemzeti parkok javaslatait. Jelentős az igény a környezettudatos nevelést szolgáló parki tevékenységek iránt is. Valamennyi hazai nemzeti parkot összevetve kitűnik, hogy a Körös-Maros- és a Kiskunsági Nemzeti Park területén a legjobb a gazdálkodók és az igazgatóságok kapcsolata. Figyelemre méltó, hogy ezekben a parkokban több helyi, kifejezetten környezetvédelmi céllal létrejött civil szervezet és mintagazdaság működik. A nemzeti parkok felé „nyitott” polgármesterek általában örömmel veszik, ha a parkok bemutató-bázisokat, vagy például tanösvényeket hoznak létre településeiken. Ezekkel egyfajta környezeti emblémát, védjegyet adnak a településnek.

Egyes helyi vezetők, azonban úgy vélekedtek, hogy az együttműködésnek nincs értelme. A negatív hozzáállás főként azokon a településeken figyelhető meg, ahol a nemzeti parkra úgy tekintenek, mint „a területfejlesztés korlátozójára”. Ez a magatartás általában beruházási és területjogi viták miatt alakult ki. A települések vezetőinek egy csoportja ugyan el tudja képzelni a nemzeti parkok érdemi területfejlesztési jellegű közreműködését, de úgy vélik; erre maguk a nemzeti parkok sincsenek felkészülve. Ezt

azzal indokolják, hogy a parkok még a bemutatóhelyeken nyújtott szolgáltatások színvonalát (szálláshelyek, vendéglátóhelyek és ajándéküzletek) sem tudják szavatolni.

A legtöbb polgármester összességében mégis bízik a kedvező irányú változásokban. A jövőben fontosnak vélik – a parkok által is „támogatott” – mozaikos, földhasználatot, a környezetkímélő gazdálkodási, a tájrehabilitációs munkálatokat. Ezek rendszerint valamely vizes élőhely (tó, holtág, folyópart), vagy korábbi bányászati tevékenység után visszamaradt terület rendbetételét jelentik. Néhány településen erőteljesen támogatják az iskolai környezeti nevelést és lakossági szemléletformálást is, hiszen – mint mondták – „így teremthető meg a lakókban a környezeti minőség iránti igény”. A településvezetők többsége a környezet védelmét szolgáló tevékenységeket és célokat a nemzeti parkkal karöltve szeretné megvalósítani (13. táblázat).

13. táblázat. A nemzeti parki igazgatóságok környezettudatosság szemszögéből fontos feladatköreinek megítélése a megkérdezett települési önkormányzatok körében (%-ban)

Feladatok	Egyáltalán nem fontos	Nem fontos	Kevésbé fontos	Fontos	Nagyon fontos
Ökológiai értékek megőrzése, természetvédelem				15%	85%
Kulturális értékek megőrzése		1%	20%	47%	31%
A bel- és külföldi turizmus előmozdítása			26%	29%	35%
Hagyományos mezőgazdasági formák meghonosítása		4%	33%	27%	33%
Oktatás, környezeti nevelés, tudatformálás			20%	35%	45%
Tudományos kutatás	4%	4%	30%	41%	21%

(Forrás: önkormányzati kérdőíves felmérés 2003)

6.4.3. A vizsgált térségek mezőgazdálkodásáról

Az agrárkörnyezetvédelem és az ökogazdálkodás az érintett térségek fejlesztésének kulcsfogalmai. A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (N.A.K.P.) – a szakemberek szerint az érintett térségekben (a vizsgálati időpontjáig) még nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek okát a kérdezettek abban látták, hogy a N.A.K.P.

elvárási rendszerének kidolgozásába a nemzeti parkok igazgatóságai nem lettek bevonva. A N.A.K.P. megvalósulását hátráltatja, hogy a parkoknak utólagosan kell tisztázniuk azokat a kérdéseket, amelyek a védett területek és pufferzónák területhasználatával kapcsolatban felmerülhetnek.

A parkokkal érintett térségekben különösen fontos, hogy az agrár-típusú környezethasználat során a környezeti rendszer eltartóképességének határán belül kell maradni. E tekintetben nagy figyelmet kell szentelni a mezőgazdaságra is. Ehhez meg kellene határozni az egyes környezeti elemek, természeti erőforrások használatának pontos mértékét és lehetőségeit, a változások követésére pedig ideális lenne egy „természeti tőke nyilvántartási rendszer” kidolgozása – vélik a válaszadók.

A parkok területén ökogazdálkodással csupán az utóbbi néhány évben kezdtek komolyabban foglalkozni a gazdák. Korábban a piaci kereslet miatt, az ilyen jellegű mezőgazdasági tevékenységek jövedelmezősége az országos átlaghoz képest alacsony, sok esetben veszteséges volt. A biotermékek kereskedelme megadott keretek között zajlik, de még mindig alacsony a kereslet. A lokális termékek többsége gasztronómiai különlegesség, ennek megfelelően az árak is magas, így szűk réteg vásárol a boltokban ökocimkézett termékeket. Az értékesítési felárak gyakran nem érik el azt a szintet, ami fedezné az előállítási költségeket, s emiatt a gazdálkodók érdeklődése visszafogott, a parkoknak egyre nagyobb erőfeszítésébe kerül – a jövedelmezőségi viszonyok romlása miatt – a természetvédelemmel együttműködő potenciális bérlőket találni.

Az érintett települések gazdaságában igen fontos a jellegzetes, tradicionális termékek, biotermékek és „hungarikumok” termelése, feldolgozása. Ehhez a közeljövőben remélhetőleg egy olyan ösztönző rendszer párosul, amelynek segítségével a parkok anyagi lehetőséget kapnak a példaértékű megoldások bemutatására. (A N.A.K.P. elvileg az ökogazdálkodás és a helyi agrárpotenciál fellendítéséhez is hozzájárulhatna).

A parkokban hozzátették: – a védett földterületeken gazdálkodó szervezetekkel és magángazdálkodókkal, mint területi bérlőkkel (bizonyos fenntartások és kritikák ellenére is) a legtöbb esetben viszonylag jó a kapcsolat. Előfordulnak ugyan szabálysértések, de a természetvédelmi előírásokat a gazdálkodók túlnyomó többsége tudomásul veszi és betartja.

A szakemberek meglátása szerint az érintett területek agrártársadalma nem a természetvédelem értékvédelmi törekvései és szankciói miatt került hátrányos helyzetbe, hanem az agrárszektor jelentősen lecsökkent foglalkoztatási szerepköre végett. Ennek megoldását sokan a kapcsolódó „öko-cimkézhető” alternatív szolgáltatásokban és a termékfeldolgozás kiszélesítésében, valamint a regionális kereskedelemben látják. Ráadásul a szakemberek hangsúlyozzák, hogy a parkok által érintett területek termőtalajai mezőgazdasági szempontból sok esetben értéktelenek.

6.4.4. *A parkok térségeiben zajló idegenforgalomról, a környezettudatos szemléletű vidékfejlesztés jegyében*

Az elmúlt évek során a természetvédelem és az idegenforgalom együttes lehetőségeinek megítélése nemzetközi és hazai viszonylatban is változott. A turizmus egyre jobban preferált típusává az ökoturizmus vált, melynek fontos célpontjai a nemzeti parkok.

A nemzeti parkok térségei, a belföldi és külföldi vendégek számára egyaránt vonzó kirándulási helyek. A bemutató helyszíneket és turisztikai programokat az érintett parkok piaci célcsoportok szerint ajánlják. A parkokban egyaránt megtalálhatják szórakozásukat a családok, az oktatási programok keretén belül érkező diákok, az amatőr természetbúvárok és általános érdeklődésű kirándulók, sőt a professzionális kutatók is. „Minden turista aktív természetvédő is lehet, ehhez azonban meg kell erősíteni a környezetbarát szemléletet”.

A szabályozatlan idegenforgalom óriási veszélyeket rejthet magában. A látogatók főként a káros hatásokra különösen érzékeny növény- és állatvilágot szeretnék megismerni, ezért a parkokban nagyon fontosnak tartják az ökoturizmus szabályainak (és mindenek előtt fogalmának) pontos meghatározását. A látogatók egy része, bár magát természetbarátnak vallja, még sincs tisztában a védett területek látogatásának legelemibb szabályaival sem, vagy ha igen, akkor sokszor semmibe veszi azokat. A bemutatóhelyek és a tanösvények valamennyi korosztályt hozzásegíthetik új környezeti ismeretek és összefüggések megismeréséhez. A túlnyomórészt szabadon látogatható területeken a parkok szakvezetést biztosítanak, kivéve azokat a fokozottan védett szektorokat, amelyeken elsősorban kutatási, vagy génmegőrzési tevékenységet folytatnak. Az irányított turizmus (meghatározott időben, meghatározott helyre,

korlátozott számú vendég, vagy látogató) nem okozhat különösebb problémát, sőt a kiállítások, kiadványok és a túrák hatékonyabbá tehetik a tudatformálást is.

A helyi vállalkozókkal, intézményekkel való együttműködés révén biztosítható a helyszínen az elszállásolás és az étkeztetés is. Sajnos, az idegenforgalomban érdekelt vállalkozók sokszor nem látják be, hogy a természetvédelmi törvény előírásai nemcsak a turistákra, hanem magukra a vendéglátókra és üzemeltetőkre is vonatkoznak. További általános gond a szezonáltság, amely miatt a vállalkozások kevesebbet is investálnak.

A védett területeken belüli turizmus a természetvédelemben túl igen szorosan kapcsolódik a tájhasználathoz, a területi hasznosításhoz. A szakemberek szerint erre jó lehetőséget adhat pl. az ökológiai szemléletű árvízi hullámtér-kialakítás és szabályozás. Ennek során több esetben is megvalósítható lenne a hullámterek és gátak használati zónáinak idegenforgalmi célú kialakítása, pl. kerékpárutak létesítésével. Mindezek igazodva a társadalmi igényekhez (akár egy országos kerékpárút-hálózat részeként), az ökoturizmus kiemelten fontos célpontjai lehetnének. A speciális turista útvonalak mentén korszerűbb gátórházak, szállások, tájékoztatási és ellátási központok is működhetnének. Az ilyen megoldások nemcsak a parki, de a NATURA 2000-es övezetekben is fontosak.

A turizmus dinamikája az érintett településeken meglehetősen változó. Ez területi egyenlőtlenséghez vezet, mi több kedvezőtlenül hat az adott térségre, hiszen amíg egyes szakaszokon az idegenforgalmi infrastruktúra a nyári hónapokban már nem képes megfelelő színvonalon biztosítani a látogatók ellátását, s veszélybe kerül a fenntarthatóság, addig másutt alig tudják odacsalogatni a turistákat, mert rossz a megközelíthetőség, nincsenek megfelelő szálláshelyek, vagy épp a programlehetőségek szűkösek. Az idényjellegű forgalom is lassítja a beruházásokra fordított pénzforrások megtérülését, ezért a vendéglátással, programszervezéssel, szállóvendég fogadással foglalkozó vállalkozások egy része nem tudja megfelelően és sikeresen fejleszteni tevékenységét. Számos ilyen vállalkozás évek óta csupán vegetál, s ezzel egyre inkább elveszti a látogatók érdeklődését. A szezonáltság erőteljesen jelentkező hatásainak mérséklése nagy szerepet játszhat a parkokkal együttműködő településmarketing, illetve a specifikus turisztikai termékek reklámozása, a helyi lakosság szakmai és nyelvi felkészültségének növelése.

A szakemberek egy része úgy vélekedik, hogy a koordináció, a szakmai képzetlenség, a szolgáltatások alacsony színvonala, valamint a lakosság szemlélete is kedvezőtlenül hat az idegenforgalomra. A vendégvárás egyik leglényegesebb feltétele pedig épp az adott település környezeti értékeinek megbecsülése tudatos megóvása.

Az idegenforgalom egyszerre jelenthet oktatási alkalmat a diákoknak, tanároknak, és rekreációs lehetőséget. A védett területek turizmusának olyan gazdasági és szociális szerepe is van, ami hozzájárul újabb bevételi források és munkahelyek megteremtéséhez, a lakosság kikapcsolódásához. A nemzeti parkok tehát ebben az értelemben is „egy jobb életminőség hordozói lehetnek” – vélekedtek a kérdezettek.

Összességében a kérdezettek úgy értékelték, hogy az alföldi nemzeti parkok alapításuk óta megőrizték vonzerejüket. Sőt napjainkban az érintetlen területek iránt feléledő érdeklődés a síkvidéki, vagy éppen vízparti területek idegenforgalmának felértékelődését jelzi. Az alföldi parkok hazánk olyan térségei, melyek földrajzi adottságai lehetőséget teremthetnek az idegenforgalomnak, hozzájárulva azzal mind a lokális, mind a regionális területi fejlődés megindulásához, a területi különbségek mérsékléséhez, a belső perifériák felzárkózásához. A turizmusnak kedvező hatása lehet mind a vállalkozások körére, a foglalkoztatásra, a jövedelemtermelésre, a gazdaság szerkezetének modernizálására, mind az elmaradott térségek felzárkózására.

6.4.5. A nemzeti parkok területfejlesztéssel kapcsolatos kutatási és oktatási tevékenysége

A parkokban kiemelten figyelmet fordítanak a természet védelmével kapcsolatos tevékenységek tudományos megalapozására, a védendő természeti értékek feltárására, valamint a védett természeti területek megőrzésére. Meglátásuk szerint a kutatások túlmutatnak a szűkebb természetvédelmi feladatokon (14. táblázat). A tájökölógiai kutatásokból, tájhasználat-értékelésekből különböző területi szintű rendezési, szabályozási és fejlesztési javaslatok fogalmazhatók meg. Az ökogazdálkodással és az ökoturizmussal kapcsolatos javaslatok nemcsak a természet, de végső soron az érintett társadalom érdekeit is szolgálják.

14. táblázat. Az alföldi nemzeti parkok területfejlesztéssel kapcsolatos főbb kutatási-programjai

Védett területek alapállapot-felmérését célzó kutatások
Védett területeken kívüli természeti értékek feltárására irányuló kutatások, a védetté nyilvánítandó új területekre vonatkozó adatgyűjtés.
Ökológiai hálózatok kialakítását segítő kutatások.
Tájkutatások és monitoring
Védett területeken folyó gazdálkodással foglalkozó kutatások (beleértve a mező-, a vad-, a hal- és a nádgazdálkodást).
Új típusú gazdálkodási módok kidolgozása, elterjesztése
Kültúrnövény és régi magyar háziállat fajtákkal foglalkozó kutatások
Természetvédelmi ismeretterjesztést, oktatást megalapozó kutatások

(Forrás: a nemzeti parkos interjúk alapján összeállította a szerző.)

A nemzeti parki igazgatóságok jogszabályban rögzített alapfeladatai közé tartozik az oktatás, és ezzel együtt a környezettudatosság formálása is. Ezek a tevékenységek egyrészt a kötelező tananyaghoz, másrészt a tanórákon kívüli tevékenységekhez kapcsolódnak (15. táblázat).

15. táblázat. A nemzeti parkok által vállalt környezettudat-formálási formák, oktatási feladatok

Állandó kapcsolat, egyfajta koordináló szerep fenntartása a működési területen működő környezeti neveléssel foglalkozó szervezetekkel és iskolákkal együttműködési megállapodások keretében.
Előadások, vetélkedők szervezése, lebonyolítása
Terepgyakorlatok szakvezetése, nyári táborok tartása
Jeles napi programok szervezése
Szakmai konzultációs lehetőségek biztosítása
A Nemzeti Park saját kiadványainak (tanösvény-vezető füzetek, terepi munkafüzet), oktató és ismeretterjesztő anyagok biztosítása a civil szervezetek munkájához.
Vándorkiállítási anyagok, multimédiás CD-k kidolgozása.
A különböző korosztályok részére szakkörök, ökoturisztikai speciálkollégiumok szervezése, lebonyolítása. Diplomadolgozók témavezetése, nyári szakmai gyakorlatok biztosítása
Tanösvények létesítése, karbantartása, valamint a hozzájuk kapcsolódó tanösvény-vezető füzetek megjelentetése
Erdei iskolák szervezése és működtetése
Oktatóközpontok létesítése és üzemeltetése, ismeretterjesztő, a nemzeti parkunkat bemutató előadások tartása

(Forrás: a nemzeti parkos interjúk alapján összeállította a szerző.)

A nemzeti parkok területei, illetve az igazgatóságokon dolgozók szakmai háttere kiváló lehetőséget és alapot adnak az egyes természettudományi tárgyak fejezeteinek oktatásához, a tanultak gyakorlatban való bemutatására mind az alapképzésben, mind a felsőfokú szakmai tanulmányok során. Ebben segítséget adnak a bemutatóközpontok, a szervezett kirándulások, a szakkörök. A parkok a szakemberek, egyetemisták, főiskolások számára szakmai-gyakorlati helyszínt és kutatási lehetőséget adnak, míg a környezeti neveléssel foglalkozók számára időszaki konzultációkat és szakmai felkészítéseket tartanak.

A nemzeti parkok a tudományosan megalapozott és egyúttal élményszerű természettudományos oktatás helyszínei. Az oktatás terén a parkok komoly feladatnak tartják az óvodás és iskolás korosztályok, de az idősebb generációk oktatását, tudatformálását is. A válaszadók szerint a nemzeti parkokban lehetőséget kell adni a tanuló- és szakmai hallgatócsoportok időszakos foglalkoztatására, segíteni kell a helyi környezetvédő civil mozgalmak, természetvédelmi táborok működtetését. Ennek megfelelően szeretnék működtetni azokat az bemutató-központokat, amelyekben hozzáférhető az ismeretterjesztéshez nélkülözhetetlen segédanyagok, (a tudományos szakirodalom, a népszerűsítő kiadványok, a filmeket stb). A parkokban tehát úgy vélik; kiváló hátteret adhatnak a környezettudatos szemléletmódok, magatartásformák megismertetéséhez, népszerűsítéséhez.

6.5. A nemzeti parkos vizsgálatok összegző tapasztalatai

Az alföldi nemzeti parkok által érintett települések döntő többsége hátrányos helyzetű, kevésbé fejlett vidékies kistérségben található. Ezekben a térségekben, az adott települések jövője érdekében, a korábnál jóval környezettudatosabb – a tájak egyedi környezeti viszonyaival számoló, valamint a természetvédelem érdekekeit és a lokális társadalmi igényeket céltudatosan ötvöző – területi tervezésre és programozásra van szükség. A kistérségi mutatók alapján látható, hogy ha a hazai területfejlesztés a továbbiakban sem dolgoz ki új szemléletű fenntarthatósági stratégiát és támogatási rendszert, akkor ezek a területek végleg leszakadó, elmaradott belső periferiává válhatnak.

Feltételezésünket – miszerint a nemzeti parkoknak a környezettudatos szemléletű vidékfejlesztésben kiemelt szerepük lehet – az interjúk során megkérdezett szakemberek egyöntetűen megerősítették. Külföldi példákra hivatkozva elmondták, hogy

a természetvédelmi övezetekben zajló programok, elviekben az érintett közigazgatási-területi egységek fenntarthatóságát és fejlődését nagyban meghatározhatják. A nemzeti parkok ma már több országban (Kanada, USA, Nagy-Britannia, Norvégia, Svédország, Finnország) élénken bekapcsolódnak a vidéki tájak környezetgazdálkodásába. A felsorolt országokban – a területfejlesztés elvi-fejlesztési metodikája – a nemzeti parkok által érintett tájakat kitüntetett fontosságú, sajátos funkciójú terekként kezeli. A környezetkímélő gazdálkodási lehetőségek és a területfejlesztéssel kapcsolatos programok – elsősorban agrár és turisztikai vonatkozású feladatok – integrációjával, az alföldi parkokban is ezt az elvet kellene érvényesíteni – vélték a szakemberek.

Az alföldi nemzeti parkok szakemberei egyöntetűen az integrált területi fejlesztéseket támogatják. Elképzeléseik összhangban vannak a hosszú távú megoldásokat kereső, környezettudatos elvekkel. Míg az 1990-es években a nemzeti parkokban elsősorban a védelemre érdemes objektumok védelmét és megőrzését helyezték előtérbe, addig az ezredforduló után már érzékelhetővé vált egy sokkal összetettebb szemlélet. A parki alaptevékenység ugyan mindmáig a természetes, vagy természet-közeli ökológiai rendszerek megőrzése és a biodiverzitás védelme. Az igazgatóságok szakemberei azonban több soron utaltak a vidéki térségek fejlesztésében igen fontos – a tájgazdálkodás, az idegenforgalom és a környezeti szemléletformálás terén betölthető – koordináló szerepkörökre is. Egyetértve a szakemberekkel – úgy vélem – hogy a természetvédelem környezettudatos szemléletű vidékfejlesztéssel való összekapcsolása a jövőben nagyban megerősítheti a nemzeti parkok létét és fontosságát.

Az alföldi nemzeti parkokban ma már alapvetőnek tekintik a környezettudatos szemléletet és az ezzel összefüggő területi tervezést. A szakemberek úgy értékelték, hogy a szakmai tevékenységeiknek a településeken is pozitívan hatásaik vannak. A helyi rendezési tervekben, a környezetvédelmi programokban egyre inkább érvényesülnek az ökológiai és környezetvédelmi szempontok, a lakosság pedig egyre inkább megismeri és értékeli a környezettudatos gazdálkodási- és életmódok lehetőségeit, szabályait. A parkoknak alapfeladataik mellett, ma már nagy szerepük van az agrár-környezetvédelemben, az idegenforgalomban, a helyi alternatív gazdálkodási módok és vállalkozások ösztönzésében, valamint a környezeti nevelésben és oktatásban, sőt a területi kutatásokban is. Mindezek alapján – úgy véljük – az alföldi nemzeti parkoknak az általuk érintett vidéki térségek, települések fejlődésében, a jövőben jelentős szerepük lehet.

A feldolgozott interjúk és a településvezetőkkel készített kérdőívek alapján ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy az alföldi nemzeti parkok integráló szerepe egyelőre nem tud kellő mértékben érvényesülni. Nincsenek speciális – a nemzeti parkok által érintett településeket is magukba foglaló – térségfejlesztési koncepciók és programok, hiányoznak a vidékfejlesztést és a természetvédelmet ötvöző, országos szinten elfogadott területrendezési és szabályozási tervek. Nem alakult ki a megfelelő, „partnerség” az illetékes minisztériumok, a térségi területfejlesztő intézmények és a helyi önkormányzatok között. Ebből következően rossz az együttműködés, nincs hatékony forráskoncentráció. A nemzeti parkok területfejlesztésbe való bevonását az is gátolja, hogy a terület- és vidékfejlesztés a parkokat még mindig „elkerített természetvédelmi övezeteknek”, zárt környezeti rendszereknek tekinti.

A nemzeti parkok megkérdezett szakemberei vallják, hogy számos lokális környezeti kérdés megválaszolásában képesek segítséget nyújtani, de ehhez feltétlenül számítanak a települések közreműködésére. Ugyan a parkok legtöbb tevékenysége áttételesen hat az érintett településekre, a hatékonyság azonban jórészt a helyi közösségek adaptív képességétől, környezettudatos életmódjától függ. A területi döntéshozóknak és lakosságnak tisztában kell lenniük azzal, hogy a nemzeti park léte „önmagában – egy-egy település életében” – nem tud érzékelhető előrelépést generálni. Ezért az érintett települések és kistérségek sajátos fejlesztési igényeit összegezni kell, a helyi stratégiákat pedig regionális és országos szinten el kell fogadtatni. A nemzeti parkoknak mindkét folyamatban igen nagy gyakorlati szerepe lehet. Egyfelől az ökológiai alapú, környezettudatos jövőképek megfogalmazásával, a „komplex vidékfejlesztési tervek, útvonalak” kidolgozásában, másfelől azok – az országos környezetpolitika irányába történő – szakmai interpretálásában és elfogadtatásában.

A nemzeti parkok tudományos eredményei, az ott dolgozók tapasztalatai, szakmai kompetenciája környezeti szemlélete segítséget jelenthetne az Európai Unió támogatás (pl. LEADER) és más pályázati alapok megszerzésében is. Az európai céltámogatásokra is alkalmas programok gondozásához és a térségi érdekérvényesítés megerősítéséhez a nemzeti parkok meglévő szakmai, szervezeti együttműködéseit tovább kellene bővíteni. Az európai minták alapján szerveződő „nemzeti parki tanácsok” az önkormányzatokkal, a lokális szakmai és a civil szervezetekkel együttműködve segíthetnének a települések alulról építkező programjainak megtervezésében, megszervezésében és megvalósításában – tették hozzá a megkérdezett szakemberek 2002-2003-ban. Magyarországon azóta több nemzeti park is létrehozott hasonló jellegű

tanácsokat, azonban ezek szerepe korlátozott, elsősorban tudományos kereteken belül működnek. A tanácsok szakmai és tervezési kompetenciáját ki kellene szélesíteni, valós tanácsadói, érdekérvényesítő szerepüket – a korábban a szakemberek által, említettek szerint – meg kellene erősíteni.

7. A VIZSGÁLATOK ALAPJÁN ÖSSZEGZETT KÖRNYEZETTUDATOS SZEMLÉLETŰ FEJLESZTÉSI CÉLOK ÉS FELADATOK FELSOROLÁSA

A felméréseink során megkérdezett prominens szakemberek egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a Tisza-vidék, illetve a nemzeti parkok által érintett alföldi térségek környezeti problémáinak megoldása igen sürgető, nemzeti érdek. Ezeknek az alföldi tájaknak és településeknek a fenntarthatóságával kapcsolatban – az elhangzott vélemények, megállapítások összegzésével – a következő környezettudatos szemléletű településkörnyezeti feladatok, célok és azokkal összefüggő elvárások fogalmazhatók meg:

A legfontosabb aktuális célok, legsürgetőbb feladatok és a velük kapcsolatos elvárások

- Az elfogadott helyi környezetvédelmi programok megvalósítása. A településkörnyezeti rendszerek egészét érintő fejlesztések, valamint az infrastruktúra korszerűsítését célzó projektek elindítása (pl. hulladéklerakók rekultivációja, parlagfű-mentesítés, külterületi romeltakarítás, belterületi közutak, utcák, terek, zöldfelületek rendezése, közcsonnázás, szervezett-szelektív hulladékgyűjtés).
- Az önkormányzatok humán hátterének megerősítése. Környezetvédelmi referensek alkalmazása, illetve a jelenlegi hivatali munkaerő szakmai kompetenciáinak kibővítése. „Ez csak központi támogatások segítségével lehetséges, az önkormányzatok jelenleg nem tudják az átképzéseket finanszírozni.” (*szakember interjúk 2008*).
- A környezetkímélő gazdasági ágazatok körének pontos meghatározása. A Tisza menti ártéri-gazdálkodás, valamint a nemzeti parki övezetek ökogazdálkodási tevékenységeinek körültekintőbb szabályozása.
- A környezetvédelemben avatott szakemberek, valamint a helyi vállalkozók, civil szervezeteket és társadalmi aktivisták környezetgazdálkodással kapcsolatos döntésekbe való bevonása.
- A rendszeres lakossági tájékoztatás és együttműködés megszervezése. A környezetvédelemben való lakossági részvételi lehetőségek kidolgozása, a helyi közösségek mozgósítása.

- A helyi viszonyokra specializált környezeti nevelés, oktatás és képzés háttérének „fizikai körülményeinek és szakami háttérének megteremtése”. (*nemzeti parki interjúk 2002-2003*)
- Önkormányzati támogatott környezetvédelmi helyi programok, figyelemfelkeltő akciók megvalósítása „pl. közterületek rendbe tételével, szemétyűjtési akciókkal fásításokkal, illegális szemétkerakók felszámolásával” (*szakember interjúk 2008*).

A szakemberek szerint: „a térségi és települési fejlesztések megvalósításához államilag és régiós szinten támogatott programokra van szükség”. „Az önkormányzatok önerőből képtelenek finanszírozni a környezeti fejlesztésekkel kapcsolatos tervezési és beruházási költségeket.” Többek között az önkormányzati környezetvédelmi referensek alkalmazása, illetve a jelenlegi hivatali munkaerő szakmai kompetenciáinak kibővítése is csak központi finanszírozás alapján volna lehetséges (*szakember interjúk 2008*).

Középtávú (5–10 év) célok, feladatok

- A súlyos környezetterhelések, szennyezések felszámolása.
- Az önkormányzati szakértői kompetenciák kibővítése
- A környezetvédelmi tevékenységek valamennyi más gazdasági ágazatokkal való összehangolása. (A legtöbb szakember szerint ez az alföldi térségek megújulásának alapja).
- A térségi környezetvédelmi információs hálózat kialakítása. „Az önkormányzatoknak segítséget és motivációt jelentene egy komoly, ugyanakkor felhasználóbarát informatikai rendszer és adatbázis. A környezetvédelmet is érintő kérdésekről – az új jogszabályokról, pályázati lehetőségekről – mindig aktuális információkat kapnának a települések.” (*nemzeti parki interjúk 2002-2003*)
- A civil környezetvédelmi szervezetek, érdekvédelmi csoportok megerősítése.
- A helyi környezetvédelmi programok, más társadalmi jellegű célokkal való összehangolása (pl. esélyegyenlőség, antiszegregáció).

Távlati (10-20) célok, feladatok

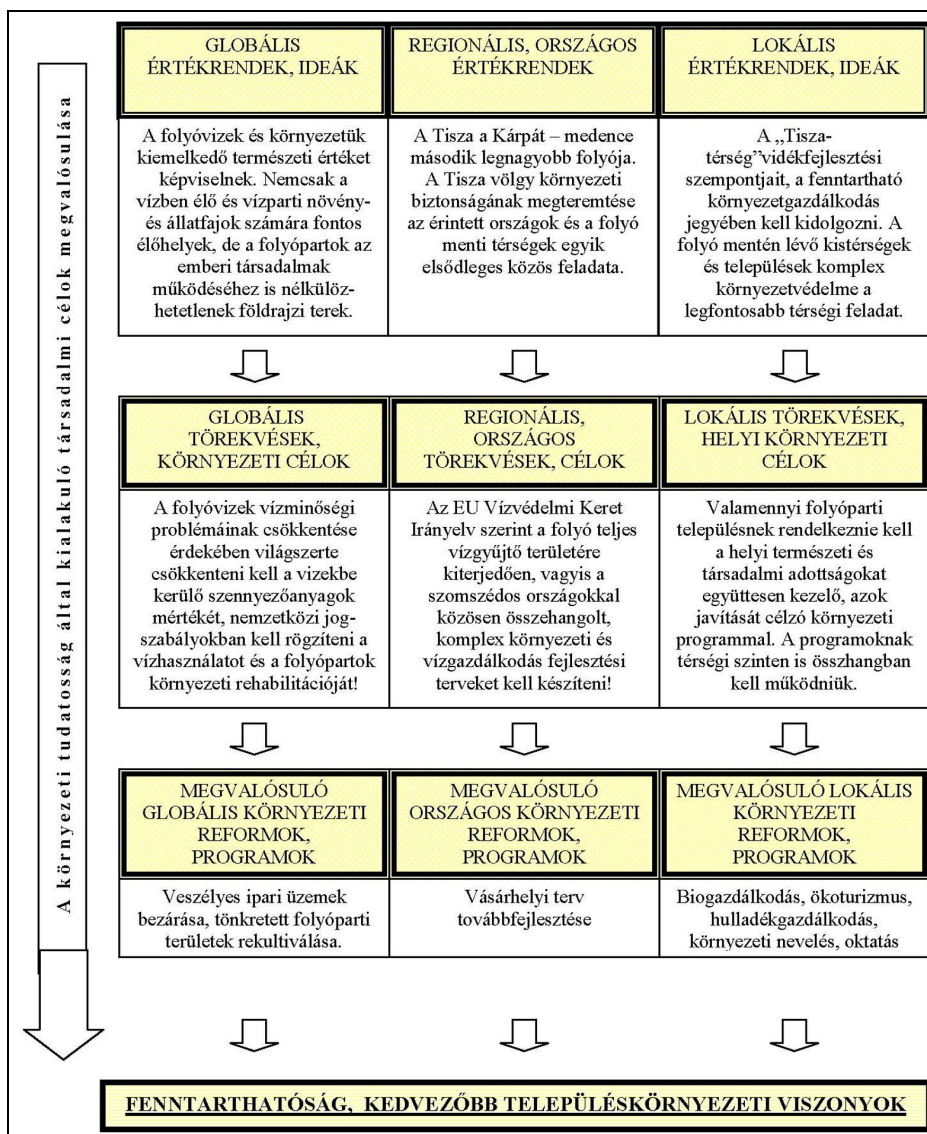
- A települések komplex fenntarthatóságának megvalósítása. A természeti környezet megőrzésének, a táji rehabilitációnak, valamint a társadalmi

felzárkózásnak, a lakosság életminőségének, az élet- és munka lehetőségek javításának együttes megteremtése.

- A környezettudatosságra épülő életmód és közösségi magatartás mindennapos gyakorlatának megvalósítása.
- Mindazon körülmény – elsősorban oktatási képzési háttér – megteremtése, „amellyel a helyi közösségek tudása, tradicionális ismeretei, identitása, hosszú távú környeztkímélő gazdálkodásra váltható” (*nemzeti parki interjúk 2002-2003*).

Ma már nyilvánvaló hogy az itt élő embereknek tisztában kell lenniük azzal, hogy a problémák nem vezetnek automatikusan a kívülről kapott megoldásokhoz – egyedül a helyileg támasztott igény az, mely képes kialakítani a jobb környezeti körülményeket („a környezet- és társadalompolitika országos vezetőinek tétlenségétől” és politikai választási ciklusoktól függetlenül is). A szakemberek szerint a települések önkormányzatainak saját, önerőre épülő, közös együttműködési célokat kell megjelölniük, (például a területi környezetgazdálkodási rendszerek működtetésével). „Nem egymás mellett, hanem egymással karöltve kell környezettudatosnak lenniük”. A helyi vezetőknek, „a napi gondoktól és érdekeltségektől elvonatkoztatva, minden döntést szisztematikusan, szakemberek irányításával, a környezeti értékek megóvásának szem előtt tartásával kellene meghozniuk”. Sőt ezt nem csak településként és kistérségként, de a közigazgatási szinteken túllátva, az optimális globális, országos és térségi tájhasználati szempontok szerint is összehangolva kell megvalósítaniuk (*nemzeti parki interjúk 2002-2003; szakember interjúk 2008*).

A vizsgált térségek, települések fenntarthatósága egyszerre több területi szinten, egymásra épülő dimenziókban alakul. A lakossági környezeti aggodalmak és igények, valamint a szakemberek által megfogalmazott elképzelések, a környezettudatos szemléletű területi- és vidékfejlesztési szempontok, feladatok és célok, végső soron beilleszthetők a különböző szinteken (globális, országos, térségi, lokális) kialakuló környezeti elképzelésekbe, stratégiákba és programokba (*18. ábra*).

18. ábra. A környezettudatos szemléletű fejlesztési elvek beillesztése a különböző területi szinteken kialakuló értékrendek, célok és programok rendszerébe – a vizsgált alföldi, folyó menti térségek példáján (Forrás: saját szerk.)

8. ÖSSZEFOGLALÓ

Az emberi tevékenységek következtében Földünk arculata mára gyökeresen megváltozott. A termelés és a fogyasztás nagymérvű fokozódásával összefüggő kedvezőtlen hatások miatt bolygónk környezeti rendszerei – és velük együtt maguk a társadalmi közösségek is – veszélybe kerültek. A környezet védelmét ugyan a világ legtöbb országa ma már feladatának tartja, azonban a fenntarthatóság valós szempontjait a legtöbb állam mellőzi, vagy nem kellő mértékben veszi figyelembe. Ennek fő oka, hogy a mai fejlesztési elképzelésekben, nemzeti politikákban, még mindig az ökonómiai szempontok az elsődlegesek. Ma, amikor az emberiség már számos problémára megoldást tudna adni, még mindig rövid távú gazdasági érdekek akadályozzák a globális és lokális környezeti konfliktusok feloldását.

A környezeti rendszerekben fennálló negatív folyamatok megállításához tehát szemléletváltásra van szükség. Ennek a változásnak minden társadalmi szinten (nemzetközi, nemzeti, regionális, lokális) meg kell valósulnia, hiszen a konfliktusok kezelése azon múlik, hogy az egyes kisebb és nagyobb közösségek (települési, térségi, országos, EU, ENSZ) egymással összhangban és együttműködve képesek-e a földrajzi terük megóvására, fenntartására.

Kiindulópontunk szerint, a környezettudatos tevékenységek, a legtöbb hazai környezeti probléma felszámolásában – ezzel együtt a kedvező jövőbeli életfeltételek megeremtésében és fenntartásában – kiemelkedő szerepet tölthetnek be. A környezetszemponitú gondolkodás, és az azon alapuló felelősségteljes tettek az alföldi, vidéki területek megújulását is nagyban elősegíthetik. Mindezek kapcsán egyes alföldi térségekben igen időszerűnek láttuk a településeken tapasztalható környezeti konfliktusok háttérének megismerését. Fontosnak tartottuk bizonyos kulturális-mentális tényezők – a lakosság környezeti tudatosságának, valamint egyes prominens személyek, döntéshozók témával összefüggő álláspontjainak, szakvéleményének – feltárását.

A kiválasztott közösségek környezettudatosságának ismerete több okból is előnyös lehet. Egyrészt az összegzett lakossági és szakmai vélemények alapján megismerhetővé, átláthatóbbá válnak a települések környezeti konfliktusai, és így értelmezhetőbbek lesznek bizonyos környezeti-társadalmi-gazdasági problémák. Másrészt körvonalazódnak azok a környezettel kapcsolatos elvárások, aggodalmak,

illetve lokális elképzelések, igények, melyek ismeretében a helyi környezetpolitikák alaposabbá, térség-specifikussá tehetők. A környezeti tudatosság feltérképezése emellett segítséget adhat az oktatási és nevelési forráskönyvek kidolgozásához is, amelyek révén a helyi társadalom környezettudatosabb életmódra ösztönözhető.

Az empirikus vizsgálatok megalapozásához áttekintettük a környezeti tudatosság történeti háttérét, fogalomkörét, és új szempontok szerint meghatároztuk a környezeti tudat és környezeti tudatosság pontos fogalmát. Definícióinkat elsősorban a földrajztudományban megfogalmazott elméleti alapokra építve – valamint különböző környezetszociológiai, környezetpszichológiai eredményekre támaszkodva – fogalmaztuk meg. Magát a környezeti tudatosságot a településkörnyezeti rendszer meghatározó elemének, a társadalmi tevékenységekbe integrált környezetvédelem mozgatóelemének tekintettük. Fogalma alatt értettük a fenntarthatóságot célzó emberi gondolkodásmódokat, valamint az azon alapuló társadalmi magatartásformákat és cselekvési rendszerek összességét.

Kutatásainkat olyan mintaterületeken végeztük el, amelyeknek problémái általánosságban a legtöbb alföldi vidéki térségre jellemzők, ahol egyszerre jelennek meg a vidékiséggel kapcsolatos gondok és az összetett, ugyanakkor sok tekintetben specifikus természeti és társadalmi konfliktusok. Feltételezésünk szerint e térségek konfliktusainak nagy része nem csupán gazdasági problémáikkal, hanem a megfelelő környezeti ismereteket és szemléletet mellőző lakossági magatartással, illetve a szakmai és döntéshozói szinteken tetten érhető környezetgazdálkodási, – politikai hibákkal, hiányosságokkal hozhatók összefüggésbe. A negatív tényezők mellett ugyanakkor azt is reméltük, hogy a környezettudatosság pozitív jegyei is fellelhetők lesznek az érintett helyi közösségek körében.

A mintaterületek karakterisztikus környezeti problémáira, valamint a lakosság és a felkeresett prominens személyek (szakemberek, önkormányzati döntéshozók) véleményeit kiemelten kezelve, a vizsgálatoknak egyszerre több célja volt. Egyrészt a mintatárségek földrajzi jellemzőinek, kulcsfontosságú környezeti problémáinak és az érintett települések fejlődésével, fenntarthatóságával kapcsolatos kérdések bemutatása. Másrészt a Tisza menti mintaterület településeiben élő lokális közösségek környezettudatosságának, valamint a nemzeti parkok szerepével kapcsolatos szakmai vélemények, nézőpontok feltárása. Végül a kapott eredmények alapján, megpróbáltunk

összegezni több olyan környezettudatos szemléletű fejlesztési lehetőséget és elvet, amelyek a vizsgált térségek számára a jövőben fontosak lehetnek.

A környezettudatosság-vizsgálatok nemzetközi módszereit alkalmazva, elsőként egy Tisza menti térségben végeztünk felméréseket, a lakosság és a mintaterületet jól ismerő, környezetvédelemben jártas szakemberek soraiban. A kérdőívekre, interjúkra kapott válaszok alapján megállapítottuk, hogy 2000-2008 között a lakosság környezettudatossága megváltozott, a helyiek mind a lokális, mind a globális kérdésekkel szemben érzékenyebbé váltak. A javuló tendenciákkal szemben, az is bebizonyosodott, hogy az emberek környezeti ismeretei még mindig hiányosak, a problémák összefüggéseit nem látják át. Az elmaradott társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó anyagi és kulturális szegénység miatt a környezeti problémákat érdektelenség övezi. Ezzel kapcsolatos tapasztalatainkat a kompetens helyi szakemberek is alátámasztották. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a vizsgált településeken a környezettudatos közösségi célok és tevékenységi formák egyre általánosabbak, elterjedtebbek, sőt ezek mind tovább fokozhatók lennének, ha a társadalmi-gazdasági feltételek javulnának.

Második empirikus vizsgálatunkkal az alföldi nemzeti parkok speciális vidékfejlesztési szerepeit kívántuk feltárni. E munka során feltételeztük, hogy a nemzeti parkok által érintett térségek fejlesztésének számos környezettudatos nézőpontja is lehet. Úgy véltük, hogy az alföldi nemzeti parkok egy olyan sajátos (területi és jogi alapokon elhatárolt) tértípust jelenítenek meg, ahol az ökológiai és kulturális értékvédelem mellett, a vidéki térségek tágabb értelemben vett fenntarthatóságát is szem előtt kell tartani. Vagyis az alföldi nemzeti parkok igazgatóságainak az általános természetvédelmi feladatokon túl, az érintett vidéki térségek fejlesztésében is fontos multifunkcionális vidékfejlesztési – agrár, környezetgazdálkodási, turizmussal és környezeti neveléssel összefüggő – feladatai lehetnek. Ezáltal a parkokban zajló szakmai tevékenységek több ponton kapcsolódhatnak a környezettudatos szemléletű területfejlesztésekhez.

A nemzeti parkok környezettudatos szemléletű szerepköreinek megismeréséhez meg kellett ismernünk az alföldi nemzeti parkok igazgatóságainak álláspontjait, illetve az általuk érintett települések döntéshozóinak véleményeit is. A felmérések azt mutatták, hogy a parkok vidéki környezettel kapcsolatos elképzelései jóval tágabbak, mint azt korábban feltételeztük. Az alapcélok ugyan még mindig a természetes vagy természetközeli ökológiai rendszerek megőrzésével kapcsolatosak, de emellett a nemzeti parkok

szakemberei egyre inkább kitekintenek a vidéki területek fenntarthatóságának más szempontjaira is, így a gazdálkodásra, az érintett lakosság életfeltételeinek javítására, a vidéki társadalom megélhetésére. A válaszokból kiderült, hogy a természetvédelmi szakemberek elképzelései összecsengnek az új típusú, környezettudatos szemléletű európai vidékfejlesztési elvekkel.

A megkérdezettek többsége szerint, az alföldi nemzeti parkoknak az általuk érintett települések és térségek fejlesztésben fontos szerepük lehet; mind az ökológiai alapú, környezettudatos jövőképek megfogalmazásában, a sajátos és komplex terület- és vidékfejlesztési forgatókönyvek kidolgozásában, mind ezek regionális és országos környezetpolitikai elfogadtatásában, sőt bizonyos források, EU támogatások megszerzésében is. Ezek a szerepkörök megítélésük szerint, a jövőben Magyarországon nagyban megerősíthetik a nemzeti parkok területi integráló szerepköreit.

A kutatások során feltárt pozitív tényezők és biztató jelenségek – a környezettudatosság kiszélesedése – ellenére sajnálatos módon a vizsgált térségekben a környezet védelmét szolgáló tevékenységek továbbra sem tudnak kellőképpen kibontakozni. Ennek több oka is van. Először is hiányoznak azok a támogatási rendszerek, állami és önkormányzati pénzeszközök, amelyek koordinált regionális és térségi, települési környezeti programokat tennének lehetővé. Nincsenek olyan intézmények, szervezetek, amelyek az Alföldi sajátos „környezeti management”-jét felvállalnák. Más szóval a helyi környezetgazdálkodás anyagi és humán háttere meglehetősen gyenge. Másodszor; az elmúlt időszakban nem alakult ki megfelelő „partnerség” a környezetvédelemben és a területfejlesztésben érdekelt intézmények, valamint az önkormányzatok és a helyi társadalom szereplői között. Harmadsorban; a területfejlesztésben lehetőséget kínáló környezetstratégiai elgondolásokra Magyarországon még a környezetvédelemmel foglalkozó központi intézmények, térségi hatóságok nem fordítottak kellő figyelmet.

A vizsgált térségek speciális környezeti konfliktusainak kezelésére kézzelfogható megoldások mindez ideig nem születtek. A meglévő hazai terület- illetve vidékfejlesztési tervek stratégiák általánosak, egy-egy kiemelt (többnyire politikai) szempontot tükröznek, többségük mellőzi a helyi környezeti érdekeket. Ezzel kapcsolatos tapasztalataink megegyeznek *Berényi István* 15 évvel ezelőtti kritikai észrevételével, miszerint; – „a korábbi individuális, „önvédelmi” jellegű környezethasználati értékrend felbomlott, de nem lépett helyébe racionálisan szervezett

környezetvédelmi intézményrendszer, amelynek működése a regionális és lokális érdekeken alapul.” (BERÉNYI I. 1992).

Összegezve tehát megállapítható, hogy a vizsgált társadalmi közösségek környezettudatossága kibontakozóban van, azonban számos ok miatt továbbra sem érvényesül megfelelő mértékben. Ahhoz, hogy a környezettudatosság, mint kulturális-mentális tényező a tanulmányozott településeken valóban ki tudja fejteni hatását, az emberek tudásának bővülnie kell, szemléletmódjuknak meg kell változnia. Emellett bizonyos speciális feladatkörök – mint például a nemzeti parki intézmények által is hangoztatott környezeti elképzelések vidékfejlesztési módszerek – gyakorlati megvalósulására csak akkor kerülhet sor, ha az önkormányzatok, az intézmények és a civil szféra összefogásával a lokális társadalmak hosszú távú környezeti célokat próbálnak megvalósítani. Ehhez jól láthatóvá kell tenni a helyi társadalmi elvárásokat, a szakértők által fontosnak vélt elgondolásokat. Kritika alá kell vetni minden egyes felmerülő települési igényt és társadalmi szükségletet, valamint érdemi településkistérségi, regionális-országos, esetenként nemzetközi együttműködéseket kell kialakítani. A környezetvédelemmel, a természetvédelemmel, a gazdálkodással és a szociális jóléttel, az alföldi vidéki társadalom elvárásaival összefüggő feladatok megvalósításához mindenképp meg kell határozni, mely cselekvések alakítanak ki helyes viszonyt a környezettel és melyek azok, amelyek kimeríthetik a természeti erőforrásokat, károsan hatnak a tájak, települések jövőjére.

A helyi értékek megőrzése, a környezeti beavatkozások tervszerű szabályozása végső soron az adott társadalmi közösségek jólétét szolgálja. A környezettudatos szemléletű fejlesztések egyensúlyba hozhatják a természetit és a mesterségest, a hagyományost és az újat. Így válhatnak teljessé újra a vidéki életformák így teremthetnek maguknak szép otthont és lakható környezetet a Tisza mentén élők, így gazdálkodhatnak a természeti feltételeknek megfelelően a nemzeti parkos gazdák. A Tiszához és az alföldi nemzeti parkokhoz kapcsolódó tájak, települések környezettudatossága tehát az egész Alföld fenntarthatóságának egyik meghatározó kulcskérdésévé válhat.

8. SUMMARY

As a consequence of the human activities, the face of our Earth has radically changed by today. Due to the unfavourable impacts resulting from the extensive intensification of production and consumption, the environmental systems of our planet – and together with them the social communities as well – got into danger. Though, most countries of the world regard the protection of the environment as one of its tasks but the real aspects of sustainability are either neglected by most of the states or not fully taken into consideration. This is mainly caused by the fact that the economic aspects still predominate in the development concepts and national policies. Today, when man would be able to provide a solution for numerous problems, the solution of global and local environmental conflicts are still hindered by short-term economic interests.

Thus, the stopping of the negative processes existing in the environmental systems requires a change in view. This change must take place on all social levels (international, national, regional, local) since the handling of conflicts depends on whether the smaller and bigger communities (settlement, regional, national, EU, UN) are able to protect and maintain the geographic spaces in harmony and cooperation with each other.

Our starting-point is that the environment-conscious activities may fulfil an outstanding role in the liquidation – and together with this, in the creation and maintenance of favourable future living conditions – of most national environmental problems. The environment-centred thinking and the responsible acts based on it may promote the renewal of the rural regions of the Great Plain, too. Related to this, the acquaintance with the background of the environmental conflicts experienced on the settlements in certain regions of the Great Plain was found really timely. The exploration of certain cultural-mental factors – the environmental consciousness of the inhabitants and the attitudes, stand-points and professional views of certain prominent persons – was found essential.

The familiarity with the environment-consciousness of the selected communities could be advantageous for several reasons. Firstly, the environmental conflicts of the settlements become cognisable and penetrable with the help of the summarised opinions of the inhabitants and professionals, and thus certain

environmental-social-economic problems become interpretable. Secondly, the expectations, worries and local ideas and needs in connection with the environment become outlined – whose cognition makes the local environmental policies more thorough and region-specific. Besides, the mapping of environmental consciousness may also give a help in the preparation of educational and training scenarios by which the local communities can be encouraged to lead a more environment-conscious lifestyle.

For the foundation of the empirical research, the historical background and the sphere of concepts of environmental consciousness were consulted, and exact definitions were provided for the terms environmental conscious and environmental consciousness with introducing new aspects. Our definitions were prepared primarily building on the theoretical bases defined by geography – and relying on various environment sociological and environment psychological findings. Environmental consciousness itself was regarded as the determining element of the settlement environment system, as a moving factor integrated into the social activities. Its concept includes the sustainability-oriented ways of thinking of man and the social behaviour types and the total of activity systems based on them.

The researches were conducted on sample areas whose problems generally characterise most of the rural regions on the Great Plain where the problems related to the rural nature occur in parallel with the complex and – in many respects – specific natural and social conflicts. As it has been assumed, the majority of the conflicts in these regions may be brought into connection not only with the economic problems but also with the behaviour of the population neglecting the proper environmental attainments and attitude, and the faults and deficiencies of environmental management and policy caught on the professional and decision-making levels. In addition to the negative factors, nevertheless, it was also hoped to meet the positive signs of environment-consciousness in the spheres of the local communities concerned.

The surveys had several simultaneous objectives concerning the characteristic environmental problems of the sample areas treating the views and opinions of the inhabitants and the visited prominent persons (experts, decision-makers of the local governments) as of high priority. First of all, the demonstration of the issues related to the geographic features and the key environmental problems of the sample areas and the development and sustainability of the settlements concerned. Secondly, the exploration and analysis of the environmental consciousness of the inhabitants living on the

settlements of the sample area along the River Tisza and the investigation of the professional views and opinions concerning the role of the national parks. Finally, an attempt was made – on the basis of the results – at summarising the various environment-conscious development opportunities and principles which could be important for the studied regions in the future.

Applying the international methods of the environment-consciousness studies, the survey was first conducted in a region along the River Tisza, addressing the inhabitants and the professionals being fully aware of the sample area and specialising in environmental protection. On the basis of the answers given in the questionnaires and interviewees it was established that between 2000-2008 the environment-consciousness of the inhabitants changed, the local people became more sensitive both to the local and global issues. In spite of the improving tendencies, however, it became also certain that the environmental knowledge of the people is still deficient and they do not comprehend the interrelations between the problems. Due to the financial and cultural poverty resulting from the backward social-economic situation, there is a disinterest in the environmental problems. These types of experiences were supported by the competent local experts, too. Nevertheless, it may be also established that the environment-conscious community objectives and activity types on the studied settlements are becoming more and more general and widespread, and they could even be further intensified if the social-economic circumstances improved.

The second empirical study aimed at revealing the roles of the national parks of the Great Plain concerning the special rural development. In the course of this survey, it was assumed that the development of the regions affected by the national parks can have numerous environment-conscious view-points. It was believed that the national parks of the Great Plain represent such a peculiar type of space (defined by regional and legal measures) where not only the protection of the ecological and cultural values must be kept in view but the sustainability of the rural regions in a wider sense, too. That is, in addition to the general tasks of nature conservation, the national park directorates on the Great Plain can have multifunctional rural development tasks – related to agrarian-environmental management, tourism and environmental education – playing an important role in the development of the regions concerned. By this, the professional activities carried out in the parks could be connected to the environment-conscious regional development at several points.

For getting acquainted with the environment-conscious roles of the national parks, the stand-points of the national park directorates of the Great Plain and the views of the decision-makers acting on the settlements affected by the parks had to be examined, too. The surveys revealed that the ideas of the parks concerning the rural environment are of much wider scale than it was earlier supposed. Though, the fundamental goals are still related to the conservation of the natural or nature-close ecological systems but in addition to this, the experts of the national parks more and more likely to incorporate other aspects of the sustainability of the rural areas – including farming, improvement of the living standards of the population concerned and the subsistence of the rural communities. The answers made it clear that the notions of the experts specialised in nature conservation are in harmony with the new environment-conscious European rural development principles.

According to the majority of the interviewees, the national parks on the Great Plain could have an important role in the development of the settlements and regions affected by them; both in the drafting of ecologically based environment-conscious prospects, in the elaboration of the peculiar and complex regional and rural development scenarios, and their being adopted by the regional and national environmental policies or even in accessing certain resources and EU funds. In their opinion, these roles may largely strengthen the regional integrating roles of the national parks in Hungary.

Unfortunately, despite of the positive factors and encouraging phenomena revealed during the researches – the extension of environment-consciousness –, the activities serving the aims of the protection of the environment still cannot properly blossom out. It is due to several reasons. First of all, the support systems, state and local governmental subsidies are missing which could enable the implementation of coordinated regional and settlement environmental programmes. There are no institutions or organisations which would overtake the peculiar “environmental management” of the Great Plain. In other words, the financial and human background of the local environmental management is rather weak. Secondly, no appropriate “partnership” evolved in the past period between the institutions involved in environmental protection and regional development, and the actors of the local governments and local communities. Thirdly, in Hungary the central institutions and regional authorities have not paid proper attention to the environmental strategic ideas offering opportunities in regional development. No tangible solutions have been born so far for the handling of the special environmental conflicts of the studied regions. The

existing national regional and rural development concepts and strategies are general reflecting certain stressed (mostly political) aspects and most of them neglect the local environmental interests. The experiences related to it are in compliance with the critical observation of István Berényi made fifteen years ago; – “the former individual, ‘self-protective’ environment exploiting the scale of values disappeared but there is not one rationally organised environmental institutional system replacing it whose operation would be based on regional and local interests.” (BERÉNYI, I. 1992).

Summing it up, it may be established that the environment-consciousness of the studied social communities is evolving but it cannot be reinforced properly due to various reasons. For having the impacts of the environment-consciousness and the cultural-mental factor really felt on the studied settlements, the knowledge of the people needs to be extended and their attitudes must be changed. Besides, the practical implementation of certain special scopes of duties – like the environmental ideas and rural development methods also emphasised by the institutions of the national parks – can be realised only if the local communities try to realise long-term environmental objectives in co-operation with the local governments, institutions and the civil sphere. For this purpose, the expectations of the local communities and ideas regarded important by the experts must be made observable. All demands of the settlements and the social needs must be subject to criticism and substantial settlement-microregional, regional-national, or in some cases international co-operations have to be formed. The realisation of the tasks related to environmental protection, nature conservation, farming and social welfare and the expectations of the rural communities of the Great Plain most of all require the determination of those activities which have proper relations with the environment as well as which may exhaust the natural resources and have a harmful impact on the future of the landscapes and settlements.

After all, the conservation of the local values and the systematic regulation of the environmental interventions serve the welfare of the given social communities. The environment-conscious developments may create a balance between the natural and the artificial, and the traditional and the modern. This is how the rural lifestyle may become full again, this is how the people living along the River Tisza are able to create cosy homes and a liveable environment for themselves and this is how the farmers on the area of the national parks can cultivate their lands in accordance with the natural conditions. Thus, the environment-consciousness of the landscapes and settlements related to the

River Tisza and the national parks on the area of the Great Plain may become one of the determining key issues of the sustainability of the entire Great Plain.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ajzen, I. – Fishbein, M. (1980): Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.
- Albert J. – Farkas J. (1997): Környezetszociológia. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém.
- Albrecht, D. – Bultena, G. – Hoiberg, E. – Nowak, P. (1982): The New Environmental Paradigm Scale. – Journal of Environmental Education, 13. (3.) pp. 39–43.
- Alföldi L. – Schweitzer F. (2003): A Tisza vízrendszerének földrajzi és hidrológiai jellemzése. In: Teplán I. (szerk.) A Tisza és vízrendszere 1, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 41–52. (Magyarország az ezredfordulón: Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián).
- Alföldi L. (2004): Megjegyzések a Duna-Tisza köze ökohidrológiai problémáihoz. – Környezetvédelem, 12. (5.) pp. 20–24.
- Allaby, M. (1996): Basics of environmental science. Routledge, London.
- Allport, G. W. (1968): The person in psychology: Selected essays. Beacon Press, Boston.
- Atkin, C.K. (1981): Mass media information campaign effectiveness. In: Rice, R. E., – Paisley, W.J. (eds): Public Communication Campaigns. Beverly Hills, Sage Publications.
- Atkinson, R. C. – Smith, E. E. – Bem, D. J. (1994): Pszichológia. Osiris-Századvég, Budapest.
- Ángyán J. (1999): Nemzeti agrár-környezetvédelmi Program. – ÖKO, 10. (3–4.) pp. 1–16.
- Balcsók I. (2006): A perifériák munkaerőpiaca – avagy a munkaerőpiac perifériái. In: Kanalas I. – Kiss A. (szerk.): A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. pp. 151–169.
- Balog Á. (1995): Ökoturizmus: álom és valóság. – ÖKO, 6. (1–2.) pp. 25–35.
- Baranyi Á. (2001): Környezetvédelmi stratégiatípusok a magyarországi feldolgozóipari vállalatok körében. Ph.D. értekezés, BKÁE, Budapest.
- Bell P. – Greene T. – Fisher, J. – Baum, A. (1996): Environmental Psychology. Ft Worth: Harcourt Brace.
- Bellon T. (2000): Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. Életmód a Tiszatájon. Tizedik részjelentés, Szeged, Kézirat.
- Beck, U. (1986): "Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne", Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main. trans. – Ritter, M. (1992): Risk society: towards a new modernity. Sage, London
- Beckmann, S. C. – Kilbourne, W. E. – Dam, van Y. (1998): Anthropocentrism, value systems, and environmental attitudes. – In: Andersson, P. (ed.): *Proceedings of the 27th European marketing academy conference*. Stockholm, Sweden. pp. 1807–1813.
- Bellon T. (2000): Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. A Tisza-vidék agrár-rehabilitációs programjának néprajzi alapjai és fejlesztési alapjai. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- Beluszky P. (1996): Honnan – hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól. In: Szabó F. – Rakonczai J. (szerk.): A mi Alföldünk. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. pp. 87–113.
- Beluszky P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. (Studia regionum).
- Berényi I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó Budapest. (Földrajzi tanulmányok, 22.).
- Berényi I. (2002): - A szociálgeográfia társadalomtudományi kapcsolódásai. In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): (2002) A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Ipszilon – SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Békéscsaba–Szeged. pp. 37–51.

- Berényi I.* (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. (Földrajzi Tanulmányok, 23.).
- Bognár A.* (szerk.) (2000): Sír a Tisza. Masszi Kiadó, Budapest.
- Borhídi A.* (2000): A természetvédelem és a régiófejlesztés harmonizálása és konfliktusai. In: Fodor I. – Kovács B. – Técsits R. (szerk.): (2000): Társadalom és környezet, Tanulmányok a Tudomány Világkonferenciájára. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 233–243.
- Borsy Z.* (1993): Általános természetföldrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bonaiuto M. – Breakwell G. M. – Cano I.* (1996): Identity processes and environmental threat: The effects of nationalism and local identity upon perception of beach pollution. – *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 6. (3.). pp. 157–175.
- Bright, C.* (2002): Jövők történelme. – A világ helyzete. 2003 Worldwatch Institute annual books,.
- Bobek, H.* (1948): Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie. – *Erdkunde*, (2.). pp. 118–125.
- Boda Zs.* (2004): Globális ökolitika. Helikon, Budapest.
- Bognár L.* (2000): Arisztotelész: A természetfilozófiai vizsgálódás nyolcadik könyve. – *Magyar Filozófiai Szemle*, (1–2.). pp. 73–159.
- Bosselmann, K.* (1999): When Two Worlds Collide: Society and Ecology. RSVP, New Zeland.
- Brown, D. A.* (1987): Ethics, Science, and Environmental Regulation. – *Environmental Ethics*, 9. (4.). pp. 331–349.
- Brown, L. R.* (1981): "Building a Sustainable Society". W. W. Norton & Co., New York, London.
- Brown, L. R.* (2001): Az éhezés gyökereinek felszámolása. In: A világ helyzete. Föld Napja Alapítvány, Budapest. pp. 51–74.
- Büki G.* (2003): Energiaigények–energiaforrások. Környezettan szöveggyűjtemény. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Brundtland, G. H. et al.* (1987): Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. „Brundtland jelentés”. Oxford University Press, Oxford.
- Buchanan, M.* (2003): Nexus, avagy kicsi a világ A hálózatok úttörő tudománya. Typotex, Budapest.
- Buday-Sántha A.* (2002): Környezetgazdálkodás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. (Studia Regionum).
- Bulla M.* (2000): (szerk.): Feladatok a XXI. századra. Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- Burke, T. – Hill, J.* (1990): Ethics, Environment and the Company. IBE, London.
- Buttel, F. H.* (1996): Environmental and Resource Sociology: Theoretical Issues and Opportunities for Synthesis. – *Rural Sociology*, 61 (1.). pp. 56–77.
- Callicott, J. B.* (1979): Elements of an Environmental Ethic: Moral Considerability and the Biotic Community. – *Environmental Ethics*, 1. (1.). pp. 71–81.
- Callicott, J. B.* (1982): "Traditional American Indian and Western European Attitudes toward Nature." – *Environmental Ethics*, 4. pp. 293–318.
- Deknatel, C. Y.* (1980): "Questions about Environmental Ethics-Toward a Research Agenda with a Focus on Public Policy." – *Environmental Ethics*, 2.(4.). pp. 353–362.
- Carson R.* (2007): Néma tavasz. (bővített magyar nyelvű kiadás) Katalizátor Kiad. Bp.
- Chawla, L.* (1998): Significant life experiences revisited: a review of research on sources of pro-environmental sensitivity. – *The Journal of Environmental Education*, 31. (1.). pp. 15–26.
- Chinander, K.R.* (2001): Aligning accountability and awareness for environmental performance in operations. – *Production and Operations Management*, 10. (3.). pp. 276–291.

- Courtenay-Hall, P. – Rogers, L.* (2002): Gaps in Mind: problems in environmental knowledge-behaviour modelling research. – *Environmental Education Research*, 8. (3.). pp. 283–297.
- Cloke, P. J. – Park, C. C.* (1985): *Rural Resource Management*. Croom Helm, London.
- Cooperrider, D. L. – Pasmore, W. A.* (1991): Global social change, A new agenda for social science? *Human Relations*, 44. (10.). pp. 1037–1055.
- Corson, W. H.* (1995): Priorities for a sustainable future; the role of education. The media and tax reform. – *Journal of Social Issues*, 51. (4.). pp. 37–61.
- Carroll, A. B.* (1991): The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*. July-August.
www.rohan.sdsu.edu/faculty/dunnweb/rprnts.pyramid.html
- Carroll, A. B.* (1999): Corporate Social Responsibility. Evolution of a Definitional Construct. – *Business & Society*, 38. (3.). pp. 268–295.
- Cognitive-WWF Ökobarométer (2004) <http://www.cognitive.hu/documents/sajto>
- Cushman, D. P. – McPhee, R. D.* (1980): *Message-Attitude-Behavior Relationship*. Academic Press, New York.
- Czira T.* (2004): A környezeti állapot és a természeti környezet térségi folyamatainak területfejlesztési szempontú vizsgálata térinformatikai környezetben – XIV. Országos Térinformatikai Konferencia, Szolnok.
<http://www.otk.hu/cd04/1szek/Czira%20Tam%C3%A1s.htm>
- Csatári B.* (1989): A Tiszazug kistérségi problémái Kutatási jelentés. MTA RKK ATI. Kecskemét. Kézirat.
- Csatári B.* (2000): A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 193–217.
- Csatári B.* (2002): Tézisek az Alföldről. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 204–212. (Magyarország az ezredfordulón.)
- Csatári B.* (2004): Indulatos írás a Duna-Tisza közti Homokhátság ügyéről. In: Csatári B. (szerk.): *Homokhátság 2004*. MTA RKK ATI, Kecskemét. pp. 6–15.
- Csatári B. – Kanalas I. – Kiss A.* (2006): A területi konfliktusok és a periféria-problémák általános értelmezése. In: Kanalas I. – Kiss A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. Szerk. Kanalas I., Kiss A. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, 2006. pp. 5–11.
- Csatári B. – Kanalas I. – Tóth K.* (2004): Kistérség-fejlődési típusok, különös tekintettel a humán tényezőkre. In: Abonyiné Palotás J. – Komarek L. (szerk.): *40 éves a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszéke*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 149–161.
- Csatári B. – Kiss A. – Kovács A. D. – Gaborjákné Vydareny K.* (szerk.): (2001). A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetősége. A Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium Vidékfejlesztési Főosztálya megbízásából készült Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program összefoglalója. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- Csatári B. – Kovács A. D.* (szerk.): (2003): A nemzeti parkok helye és szerepe a területfejlesztésben. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.
- Csatári B. – Tóth K.* (2006): A perifériák meghatározása gravitációs modellel. In: Kanalas I. – Kiss A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. pp. 221–239.
- Csányi V.* (1999): *Az emberi természet: Humánétológia*. Vince Kiadó, Budapest.

- Csányi V. (2001): Egyszemélyes kultúrák. – Műhely, 14. (5.). pp. 68–72.
www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/2000/0025/gaqbord/gabord.html
- Csete L. – Láng I. (2005): A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Csorba P. (1995): Tájökológia. Kossuth Kiadó, Debrecen.
- Csorba P. (2000): A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F. – Tiner T. (szerk.) (2000): Tájkutatói irányzatok Magyarországon. MTA FKI, Budapest. pp. 2–35.
- Daly, H. E. – Townsend K. N. (eds.) (1993): Valuing the Earth. Mit Press. (Paperback).
- Daly, H. E. (1996): Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development; Beacon Press, Boston, MA.
- Daly, H. E. (2001): A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval. – Kovász, 5. (1-2.). pp. 5–22.
- Dam, Y. K. van – Apeldoorn, P. A. (1996): Sustainable marketing. – Journal of MacroMarketing, 16. (2.). pp. 45–56.
- Dasmann, R. F. (1975): Óvjuk meg bolygónkat! (Planet in peril). Gondolat, Budapest.
- Dávid L. et. al. (szerk.) (2003): Az Észak-alföldi Régió Környezetvédelmi Programja Észak-alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség, Debrecen.
- Dávid L. (2003): Regionális környezetvédelmi programkészítés tapasztalatai, különös tekintettel a környezeti nevelés feladataira. Észak-alföldi Régióban Környezeti Nevelési és Kommunikációs Programiroda, Budapest. <http://www.prof.iif.hu/iucn/doc/eareload.ppt>
- David, W. K. (1998): Culture and the Unconscious in Environmental Ethics. – Environmental Ethics, 20. (1.). pp. 61–80.
- Deal, T. E. – Kennedy, A. A. (1982): Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life. Addison-Wesley, Reading, MA.
- Dékány I. (1922): Geográfia és szociográfia. Bethlen Kiadó, Budapest.
- Diebel A. – Szabó Gy. (2000): A környezet- és természetvédelem terén tevékenykedő társadalmi szervezetek kérdőívének értékelése. Debrecen, Tisza program 7. Részjelentés. Kézirat.
- Dietz, T. – Stern, P. – Guagnano, G. (1998): Social structural and social psychological bases of environmental concern. – Environment and Behavior, 30. (4.). pp. 450–472.
- Dobossy I. – Kulcsár L. – Virágh E. (1990): A környezeti problémák megoldásának a lehetőségei a lakossági vélemények tükrében. – Környezet és Fejlődés, 1. (6.). pp. 5–9.
- Dobossy I. (1991) Környezetvédelem és társadalom. – Környezet és Fejlődés, 2. (5.). pp. 5–8.
- Dobson, A. (1995): Green Political Thought. Routledge, London, New York.
- Don, A. – Bultena, G. – Hoiberg, E. – Nowak, P. (1982): Measuring Environmental Concern: The New Environmental Paradigm Scale. – Journal of Environmental Education, 13. (3.). pp. 39–43.
- Downs, R. M. – Stea, D. (1977): Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping. Harper & Row, New York.
- Dövényi Z. – Schweitzer F. (2004): Táj és környezet. In: Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Dunlap, R. B. – Van Liere, K. D. (1978): The New Environmental Paradigm. – Journal of Environmental Psychology, 9. pp. 10–19.
- Dunlap, R. E. – Scarce, R. (1991): Environmental problems and protection. – Public Opinion Quarterly, 55. (4.). pp. 651–672.
- Dunlap, R. E. – Mertig, A. G. (2001): Environmentalism, new social movements, and the new class. A cross-national investigation. – Rural Sociology, 66. (1.) pp. 113–136.

- Dunlap, R. E. – George, H. G. – Alec, M. G.* (1992): The health of the planet survey, A preliminary report on attitudes toward the environment and economic growth measured by surveys of citizens in 22 nations to date. The George H. Gallup International Institute, Princeton NJ USA.
- Endreffy Z.* (1999): *Hogy művelje és őrizze.* Liget, Budapest.
- Environment in the Transition to a Market Economy, Progress in Central and Eastern Europe and the New Independent States. (1999) OECD jelentés
- Enyedi, Gy.* (1983): *Földrajz és társadalom.* Magvető, Budapest.
- Enyedi Gy.* (1987) *Környezet és társadalom.* – Forrás, 19. (1.). pp. 1–7.
- Enyedi Gy.* (szerk) (2000): *Magyarország településkörnyezete.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón.).
- Erdősi F. – Lehman A.* (1984): *A környezetváltozás és hatásai.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Erdősi F.* (1987): *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eurobarometer 37.0 INRA EUROPE European Coordination Office, (1992) Europeans and the environment in 1992.
<http://www.za.uni-koeln.de/data/en/eurobarometer/codebooks/s2141cdb.pdf>
- Eurobarometer 43.1 BIS INRA EUROPE European Coordination Office, (1995) Europeans and the environment. <http://www.ifdo.org/study/S2639sub.pdf>
- Eurobarometer 58.0 The European Opinion Research Group, (2002) The attitudes of Europeans towards the environment.
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_180_en.pdf
- Európai Táj Egyezmény. (The European Landscape Convention)
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Conventions/Landscape/default_en.asp
- Európai Területfejlesztési Perspektíva. (European Spatial Development Perspective, ESDP)
http://ec.europa.eu/environment/forum/spatreport_en.pdf
- Fazekas I.* (2000): *Kérdőívés lakossági környezetvédelmi orientációvizsgálat a Tisza mentén.* Debrecen, Tisza program 7. részjelentés. Kézirat.
- Fazekas I. – Szabó Gy.* (2000): *A Tisza menti települések környezeti állapota, az önkormányzatok környezetvédelmi tevékenysége, feladataik a jövőben.* Debrecen, Tisza program 7. Részjelentés. Kézirat.
- Fazekas I.* (2001): *A lakosság környezetvédelmi orientációjának vizsgálata a Tisza mentén.* – *Területi Statisztika*, 4.(41.). (3.). pp. 246–268.
- Festinger L.* (1957): *Theory of Cognitive Dissonance.* Stanford University Press, Stanford, CA.
- Fehér A.* (2000): *Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. A Tisza menti kistérségek részletes erdészeti statisztikai feltárása.* 18. részjelentés. Regiocon Kft. Kompolt. Kézirat.
- Fehérvári P. et al.* (2001): *A környezetbiztonsági ellenőrző rendszerek infrastruktúrája.* In: Láng I. (koord.): *A Miniszterelnöki Hivatal Integrációs Stratégiai Munkacsoportjának kiadványa.* Budapest.
- Félegyházi E. – Lóki J. – Szabó J.* (2003): *A folyó őstörténete, a mai Tisza kialakulása az Alföldön.* In: Teplán I (szerk.) *A Tisza és vízrendszere.* 1, Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2003. pp. 29–41. (Magyarország az ezredfordulón.).
- Fischer Gy.* (1994): *"Zöldülő Magyarország?"*, *Környezeti attitűdök 1994 őszén.* Magyar Gallup Intézet. Budapest, Kézirat.
- Fishbein, M.* (1979): *Az attitűd és a viselkedés perdikciója.* In: Halász L. – Hunyady Gy. – Marton M. (szerk): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 306–331.
- Fodor I.* (2001). *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs. (Dialóg Campus Szakkönyvek).

- Fodor I. – Kovács B. – Tésits R. (szerk.) (2000): Társadalom és környezet. (konferenciakötet) Dialóg Campus, Budapest-Pécs.*
- Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest*
- Frisnyák S. (1999): A történeti földrajz alapjai In: Tóth J. (szerk.): A társadalomföldrajz alapjai II. Dialóg Campus, Budapest. (Dialóg Campus tankönyvek).*
- Füzesi Zs. – Tistyán L. (1998): A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltozás óta eltelt időszakban. BKE, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón: MTA Stratégiai kutatások, Zöld belépo: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata 54.).*
- Gallé L. (szerk.) (2000): Természetvédelmi és ökológiai alprogram a Tisza Kiskörétől délre eső szakaszára. Hatodik részjelentés Szeged, Szegedi Tudományegyetem. Kézirat.*
- Gardner, G. (2001): Johannesburg: egy biztonságosabb világ megteremtése. In: A világ helyzete. - Worldwatch Institute annual books, 2002.*
- Gallopín, G. C. – Gutman, P. – Maletta, H. (1989): Global impoverishment, sustainable development and the environment. A conceptual approach. – International Social Science Journal, 41. (3.). pp. 375–397.*
- Gallup Europe (2002) Perception du développement durable et préoccupations environnementales des européens. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl123_fr.pdf
- Geller, J. M. – Lasley, P. (1985): The New Environmental Paradigm Scale: A Reexamination. – Journal of Environmental Education, 17. (3.). pp. 9–12,*
- Giddens, A. (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge.*
- Giddens, A. (2000/a): The Third Way and Its Critics. Cambridge.*
- Giddens, A. (2000/b): Runaway World. Routledge, London.*
- Gifford, R. (2007): Environmental Psychology: Principles and Practice, Colville, WA: Optimal Books.*
- Gillroy, J. M. – Shapiro, R. Y. (1986): Environmental protection. The polls. – The Public Opinion Quarterly, 50. pp. 270–279.*
- Glatz F. (2004): Szembesítések, lehetőségek, teendők. In: Csatári B. (szerk.): Homokhátság 2004. MTA RKK ATI, Kecskemét. pp. 3–5.*
- Gore, A. A. (1993): Mérlegen a Föld: Ökológia és az emberi lélek, Föld Napja Alapítvány, Budapest.*
- Gore, A. A. (2006): Kellemtelen igazság. Göncöl Kiadó, Budapest*
- Gorbacsov, M. (2004): Előszó – A világ helyzete. Worldwatch Institute annual books, 2005.*
- Haggett, P. (1975): Geography: A Modern Synthesis Harper International Edition; New York, Evanston-San Francisco-London.*
- Hankiss E. (1977): Értékszociológiai kísérlet, Budapest, WPI Hemingway C.A.*
- Hargrove, E. C. (1979): "The Historical Foundations of American Environmental Attitudes." – Environmental Ethics, 1. (3.). pp. 209–240.*
- Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram. <http://www.kvvm.hu>
- Havas P. (szerk.) (1995): Környezeti kapcsolatok - Természettudományokkal Európán Keresztül. Országos Közoktatási Intézet. Kézirat.*
- Havas P. – Cziboly Á. (2000): A Tiszai cianidszennyezés 552 szolnoki középiskolás véleményének a tükrében. Az Országos Közoktatási Intézet felmérése 2000. február-március.*
- Hemingway, C. A. – Maclagan, P.W. (2004): Managers' Personal Values as Drivers of Corporate Social Responsibility. – Journal of Business Ethics, 50. (1.). pp. 33–44.*
- Herman, E. D. (1990): Sustainable Growth: An Impossibility Theorem. Development, (3-4.). Rome.*

- Hines, J.M. – Hungerford, H.M. – Tomera, A.N.* (1986): Analysis and synthesis of research on responsible pro-environmental behavior: a meta-analysis. – *The Journal of Environmental Education*, 18. (2.). pp. 1–8.
- Hofmeister-Tóth Á. – Törőcsik M.* (1996): Fogyasztói magatartás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Holohan, C. J.* (1982): *Environmental psychology*. New York USA: Random House, In: Düll A. – Kovács Z. (szerk.) (1998): *Környezeti attitűdök. Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Horváth J. B.* (2000): A forrástól a torkolatig. Sír a Tisza. – In: Bognár A. (szerk.), *Masszi Könyvkiadó*, Budapest. pp. 86–116.
- Huber, G.P.* (1991): Organizational learning: the contributing processes and the literatures. – *Organisation Science*, 2. (1.). pp. 88–115.
- Huber, J.* (1989): Eine Sozial wissenschaftliche Interpretation der Humanökologie. In: Glaeser, B. (hrsg.) *Humanökologie* Vestdeutscher Verlag GmbH., Opladen.
- Huylbroeck, V. G.* (2006): Multifunctionality or the role of agriculture in the rural future In: Warren, M. – Yarwood, R. (Eds.): *The Rural Citizen: governance, culture and wellbeing in the 21st century*. University of Plymouth, UK. CD-ROM <http://www.ruralfuturesconference.org/>
- Illich, I.* (1973): *Deschooling Society*. Penguin, Harmondsworth. (első kiadás: 1973: Harper and Row, új kiadás Marion Boyars).
- Illich, I.* (1975): *Tools for Conviviality*. Fontana, London, (első kiadás: 1973: Harper and Row, új kiadás Marion Boyars).
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzati Hivatal Térségfejlesztési Iroda 2005: II. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Környezetvédelmi és Hulladékgazdálkodási Intézkedési Terv 2006–2008 http://www.jnszm.hu/feltolt/tfi/interv_2006-2008.doc
- Jensen, B.B.* (2002): Knowledge, Action and Pro-environmental Behaviour. – *Environmental Education Research*, 8. (3.). pp. 325–334.
- John, C.R.* 1991 *Az élővilág sokféleségének megőrzése*. In: *A világ helyzete*. - Worldwatch Institute annual books, 1992. pp. 7–25.
- Jolánkai G. – Hock G. – Pataki B. – Mándoki M.* (2003): Vízminőség és terhelhetőség In: Teplán I (szerk.) *A Tisza és vízrendszere*. 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 151–184 (Magyarország az ezredfordulón.)
- Jollivet, M. – Pavé, A.* (1992): L'environnement: questions et perspectives pour la recherche. La lettre du programme environnement du CNRS, (6.). pp. 5–29 et *Natures, Sciences et Sociétés*, 1993, t. 1, (1.). pp. 6–20.
- Juhász-N. P.* (1993): Az ökológiai etika néhány kérdése. In: (uő): *Természet és ember*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kalas Gy.* (2004): *Környezeti Demokrácia Magyarországon*. Kézirat.
- Kalas Gy.* (2004): *Ökohanták*. REFLEX Környezetvédő Egyesület, Győr.
- Kelley-Lainé, K. – Posch, P. – House, E.* (1998): Az OECD ENSI jelentése a magyarországi környezeti nevelés helyzetéről In: Palmer, J. – Neal, P.: *A környezeti nevelés kézikönyve* Körlánc Környezeti Nevelési Program.
- Kerényi A.* (1995): *Általános környezetvédelem*, MOZAIK O. S., Szeged.
- Kerényi A.* (2000): *Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. Környezetvédelmi alprogram*. Hetedik részjelentés. Témavez.: Kerényi A.: DE. TTK. Alkalmazott Tájélföldrajzi Tanszék, Debrecen. Kézirat.
- Kerényi A.* (2002): *A környezetvédelem jövőbe mutató alapelve: a fenntartható fejlődés*. – *Debreceni Szemle*, 4. pp. 584–598.

- Kerényi A.* (2003/a): Környezettan, Természet és társadalom globális nézőpontból. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Kerényi A.* (2003/b): Európa természet- és környezetvédelme. Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest.
- Kerényi A.* (2006): Kényelmetlen de alapvető A táj eltérő értelmezései és azok tájtervezési-tájvédelmi jelentősége. Falu-Város-Régió, (2006/3) pp. 18–22.
- Kerényi A. – Fazekas I. – Szabó Gy* (2001): A környezetvédelem társadalmi megítélése a Tisza mentén –Egy kérdőíves felmérés európai összehasonlításokkal. – Alföldi Tanulmányok, 18. (2000-2001) pp. 141–162.
- Kerényi A. – Szabó Gy – Fazekas I – Diebel A.* (2000): Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. A környezet állapota és védelme a Tisza menti településeken kérdőíves felmérések tükrében. Ötödik részjelentés. Debreceni Tudományegyetem Alkalmazott Tájföldrajzi Tanszék, Debrecen. Kézirat.
- Kerényi A. – Szabó Gy. – Fazekas I. – Szabó Sz.* (2003): Környezeti problémák és megoldási lehetőségek. In: Teplán I. (szerk.) A Tisza és vízrendszere. 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 151–184. (Magyarország az ezredfordulón.)
- Kogutowicz K.* (1939): A földrajz. – Földrajzi Közlemények, 67. (4.). pp. 361–374.
- Kerekes, S.* (2001): A környezetpolitika fő fejlődési irányai. In: A környezetvédelmi jogalkotás és jogalkalmazás időszerű kérdései c. konferencia előadásai. BKÁE Környezetgazdaságtani Tanszék, Budapest.
- Kerekes S. – Kindler J.* (1994): A magyarok és a környezet 1993-ban? Európai összehasonlítás az Eurobarométer kérdőíve alapján. Környezettudományi Központ Alapítvány, Budapest.
- Kempton W. – Boster J.S. – Hartley J. A.* (1995): Environmental Values in American Culture, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kilbourne, W. E. – McDonagh, P. – Prothero, A.* (1997): Sustainable Consumption and Quality of Life: A Macromarketing Challenge to the Dominant Social Paradigm. – Journal of Macromarketing, 17. (1.). pp. 4–24.
- Klinkó G.* (2001): A szervezeti tudás feltérképezése, Ph.D. értekezés, BKÁE, Budapest.
- Kollmuss A. – Agyeman J.* (2002): Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behaviour? – Environmental Education Research, 8. (3.) pp. 239–260.
- Konkolyné Gyuró É.* (2003): Környezettervezés. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Kovács A. D.* (1999): A környezetvédelmi tudat egyes elemeinek vizsgálata, a svájci Graubünden kanton, valamint két hazai mintaterület alapján. Diplomamunka, KLTE TTK, Debrecen
- Kovács A. D. – Gaborjákné V. K., Csatári B., Kiss A.* (2001): A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei. A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Vidékfejlesztési Főosztálya megbízásából készült Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program összefoglalója. Összeáll: Csatári B. Kecskemét: MTA RKK ATI. 103 p.
- Kovács A. D.* (2003): The Environmental Consciousness of Population by the riverside of Lower-Tisza. – Acta Geographica Debrecina, 2002/2003. 156–166. p.
- Kovács A. D. – Csatári B.* (szerk.) (2003): A nemzeti parkok helye és szerepe a területfejlesztésben. Kecskemét: MTA RKK ATI. 150 p.
- Kovács A. D.* (2004): Fundamental issues relating to the River Tisza. In: New Aspects of Regional Transformation and the Urban-Rural Relationship. XIII. Polish-Hungarian Geographical Seminar, Tokaj, 26-30 Sept. Szerk.: Kovács A. D. Pécs: CRS HAS. 105–118. p. (Discussion Papers).
- Kovács A. D.* (2006): Role of the “Update of the Vásárhelyi Plan” in rural development along the River Tisza. In: The Rural Citizen: governance, culture and wellbeing in the 21st century. Eds: M. Warren, R. Yarwood. University of Plymouth, UK. [7] p CD-ROM

- LaPiere, R.* (1934): Attitudes versus actions Social Forces 13, pp. 230–270, idézi: Atkinson, R.L. – Atkinson, R. C. – Smith, E. E. – Bem, D. J.: Pszichológia. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. p. 526.
- Láng I.* (1980): A környezetvédelem nemzetközi körképe. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Láng I.* (2003/a): Agrártermelés és globális környezetvédelem Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Láng I.* (2003/b): Bevezető gondolatok „A globális klímaváltozással összefüggő hazai hatások és az arra adandó válaszok” című MTA-KvVM közös kutatási projekthez. – Agro-21 Füzetek, 31. pp. 3–8.
- Lányi A.* (szerk.): (2000): Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lányi A.* (szerk.): (2001): A szag nyomában. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom. Osiris Kiadó, ELTE BTK Szociológiai Intézet, Budapest.
- Leeming, F. C. – Dwyer, W. O. – and Bracken, B. A.* (1995). Children’s environmental attitude and knowledge scale: Construction and validation. – The Journal of Environmental Education, 26. (3.). pp. 22–32.
- LIFE (Financial Instrument for the Environment) <http://ec.europa.eu/environment/life/>
- Lorenz, K.* (1973): A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. IKVA-SZÁMALK, Budapest.
- Lorenz, K.* (1991): Mentsétek meg a reményt. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- László, E.* (2001): Az új tudományos világnézet elmélete és jelentősége a gyakorlatban. In: Sárközi M.: Emlékezés Gábor Dénesre <http://www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/2000/0022/gabord/gabord.html>
- Lomborg, B.* (2002) The Skeptical Environmentalist. The litany and the heretic Jan 31st The Economist.
- Lenteren, J.C. van,* (1997): From Homo economicus to Homo ecologicus: towards environmentally safe pest control. In: Rosen, D. – Tel-Or, E. – Hadar, Y. – Chen, Y (szerk.): Modern Agriculture and the Environment. Kluwer, Academic Publishers, Dordrecht. pp. 17–31.
- Lovelock, J.* (1990): *Gaia: A földi élet egy új nézőpontból.* Göncöl Kiadó, Budapest.
- Magyarország Nemzeti Atlasza (1989): (szerk. biz. elnök: Pécsi M.). Budapest.
- Magyar Gallup Intézet (2004): Az energiaárak és az energiafogyasztás összefüggése, a környezeti károkkal és az energiafogyasztással kapcsolatos adópolitika valamint a Levegő Munkacsoport ismertsége és támogatottsága a közvéleményben. www.gallup.hu
- Marosi S. – Szilárd J.* (1963): A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. – Földrajzi Értesítő, 12, pp. 393–417.
- Marosi S. – Szilárd J.* (1969): A tiszai Alföld. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Marosi S.* (1981): Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. MTA FKI, Budapest.
- Marosi S. – Somogyi S.* (szerk.) (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II., MTA FKI, Budapest.
- Martonné Erdős K.* (2004): Magyarország természeti földrajza I. DE Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Martonné Erdős K.* (2005): Magyarország tájöldrajza. DE Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Maloney M. P. – Ward M. P.* (1973): Ecology: Let’s Hear from the People. An Objective Scale for the Measurement of Ecological Attitudes and Knowledge. – American Psychologist, 28. (7.). pp. 583–586.
- Malthus, T. R.* (1798): An Essay on the Principle of Population magyarul megjelent: (1902): Tanulmány a népesedés törvényéről. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Budapest.
- Marietta, D. E. Jr.* (1979): The Interrelationship of Ecological Science and Environmental Ethics. – Environmental Ethics. 1. (3.). pp. 195–208.

- McDonagh, P – Prothero, A.* (1997): Leap frog marketing The contribution of ecofeminist thought to the world of patriarchal marketing'. – *Marketing Intelligence and Planning*, 15. (7.). pp. 361–368.
- MEA 2005:* Millennium Ecosystem Assessment, Ecosystems and Human Well-Being. Our human planet – Summary for Decision makers. Island Press, Washington D. C.
- Mendöl T.* (1932): Táj és ember. Magyar Szemle T., Budapest.
- Mendöl T.* (1951): Bevezetés a földrajzba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mezősi G.* (2000) Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program 2000. A Tisza-vidék fejlesztését befolyásoló vízrajzi kockázatok, erőforrások és lehetőségek Tizenkettedik részjelentés. SZTE Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. Kézirat.
- Mészáros J.* (1996): Vélemények a környezetről. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport, 1996. TÁRKI, Budapest. pp. 121–152.
- Meadows, Do. – Meadows, De – Randers, J. – Behrens W.W.* (1972): The Limits to Growth. (A növekedés korlátai). Universe Books, New York.
- Meadows, Do. – Meadows, De – Randers, J.* (2005): A növekedés határai harminc év múltán. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Milbrath, L. W.* (1996): Learning to Think Environmentally. While there is still time. State University of New York, Albany, NY.
- Mills, C.W.* (1967): Power, Politics and People. Public Affairs Press, Oxford, New York.
- Monto, M. et al.* (2005): Sustainability and Human Settlements. Fundamental Issues, modeling and Simulations. Book News, Inc., Portland, OR.
- Morenth P.* (2004): Lobbierdek – érvényesítés, A magyar helyzet. http://www.prherald.hu/cikk_print.php?idc=20040926-213759
- Munasinghe, M.* (1992/a): Environmental Economics and Sustainable Development, Paper presented at the UN Earth Summit, Rio de Janeiro, Environment Paper, 3. World Bank, Wash. DC, USA.
- Munasinghe, M.* (1992/b): Environmental Economics and valuation in Development Decision-making. – World Bank Environment Working Paper, 51. Washington DC, USA.
- Munasinghe, M.* (1994): 'Sustainomics: a transdisciplinary framework for sustainable development', Keynote Paper, Proc. 50th Anniversary Sessions of the Sri Lanka Assoc. for the Adv. of Science (SLAAS), Colombo, Sri Lanka.
- Nagy I.* (2008): Városökológia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
NATURA 2000. <http://www.natura.2000.hu>
- Nánási I.* (1992): Human Ecology as a Transdisciplinary Concept. ELTE TTK, Budapest.
- Nánási I.* (1994): Anthropological Studies in Human Ecology. ELTE TTK, Budapest.
- Nees, D. et al.* (2003): Activism, Objectivism, and Environmental Politics. – *Environmental Ethics*, 25. (3.). pp. 295–312
- Nemcsicsné Zsóka Á.* (2005): Következetesség és rések a környezettudatos szervezeti magatartásban Ph.D. Értekezés, Corvinus Egyetem, Budapest.
- Noe, F, P. – Snow, R.* (1990): The New Environmental Paradigm and Further Scale Analysis. – *Journal of Environmental Education*, 21.(4.). pp. 20–26.
- Norton, B. G.* (1982): Environmental Ethics and the Rights of Future Generations. – *Environmental Ethics*, 4. (4.). pp. 319–330.
- Oskamp, S.* (1995): Applying social psychology to avoid ecological disaster. – *Journal of Social Issues*, 51. (4.). pp. 217–239.
- Palmer, C.* (1998): Environmental Ethics and Process Thinking. (Környezeti etika és a folyamatokban való gondolkodás). Clarendon Press, Oxford.

- Pataki Gy.* (1999): Vállalati környezettudatosság. A GEMS-HU (nemzetközi felmérés a környezettudatos vállalatirányítás helyzetéről Magyarországon) eredményeinek összefoglalója. Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület, Budapest.
- Pálfai I. - Boga T. L. - Sebesvári J.* (1999): Adatok a magyarországi aszályokról 1931-1998. Éghajlati és Agrometeorológiai Tanulmányok 7. OMSZ, Budapest, 67-91.
- Peccei, A.* (1984): Kezünkben a jövő - a Római Klub elnöke világproblémákról – 1981. Gondolat, Budapest.
- Peyton, R.B. – Decker D. J.* (1987): The Role of Values and Valuing in Wildlife Communication and Education. In: Decker, J. – Goff, G. R. (eds.): Valuing Wildlife: Economic and Social Perspectives, Westview. Special Studies in Natural resources and Energy Management. Westview Press Boulder.
- Pécsi M.* (1972): A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái. – Földrajzi Közlemények, 20. pp. 127–32.
- Pécsi M.* (1874): A környezetpotenciál integrált földtudományi értékelése. MTA X. Oszt. Közl., pp. 193–98.
- Pécsi M.* (szerk.) (1981): A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pécsi M.* (1989): A földrajztudomány általános elvi kérdései. – Földrajzi Közlemények, 37. pp. 3–10.
- Péter-Vass L.* (szerk.) (2001): Magyarország politikai évkönyve 2000-ról. Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány, Budapest. pp. 400–413.
- Plant, J.* (szerk.) (1986): Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism. New Society Publishers, Santa Cruz. CA.
- Pounds, N. J. G.* (2003): Európa történeti földrajza. Osiris, Budapest. (Osiris tankönyvek.).
- Probáld F.* (2001): Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez. – Magyar Tudomány, 46. (5.). pp. 588–590.
- Rakonczai J.* (2002): A Tisza –vízgyűjtő árvízi problémáinak aktuális kérdései egy földrajzos szemével. In: Rakonczai J. (szerk.): A Tisza vízgyűjtője, mint komplex vizsgálati és fejlesztési régió. Szeged, pp. 107–111
- Rakonczai J.* (2003): Globális környezeti problémák. Lazi könyvkiadó, Szeged.
- Ramus, C.A. – Steger, U.* (2000): The role of supervisory support behavior and environmental policy in employee eco-initiatives at leading-edge European companies. – Academy of Management Journal, 43. (4.). pp. 605–626.
- Raudsepp, M.* (2001): Somé socio-demographic and socio-psychological predictors of environmentalism. – Trames, 3. pp. 355–367.
- Raven, P. H.* (2003): Tudomány, fenntarthatóság és az emberiség kilátásai. – Világosság, 44. (9-10.). pp. 49–66.
- René, S. – Meril, J.* (2000): Gallup International Millennium Survey.
www.gallupinternational.net/survey16.htm
- Rogers, A. W.* (1981): Housing in the National Parks. – Town and Country Planning, July/August. pp. 193–195.
- Rokeach, M.* (1973): The nature of human values, New York.
- Rosenberg, M. J. – Hovland, C. I.* (1960): Cognitive affective and behavioral components of attitudes In: Rosenberg, M. J. et al. (eds.): Attitude organization and change: An analysis of consistency among attitude components. Yale University Press, New Haven, CT. pp. 1–14.
- Rozgonyi T. – Tamás P. – Tamási P. – Vári A.* (szerk.): (2000): A tiszai árvíz: Vélemények, kockázatok, stratégiák. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Rupert, K. – Schaffer, F.* (1969): Zur Konzeption der Socialgeographie. – Geographische Rundschau, 21. (6.). pp. 205–214.

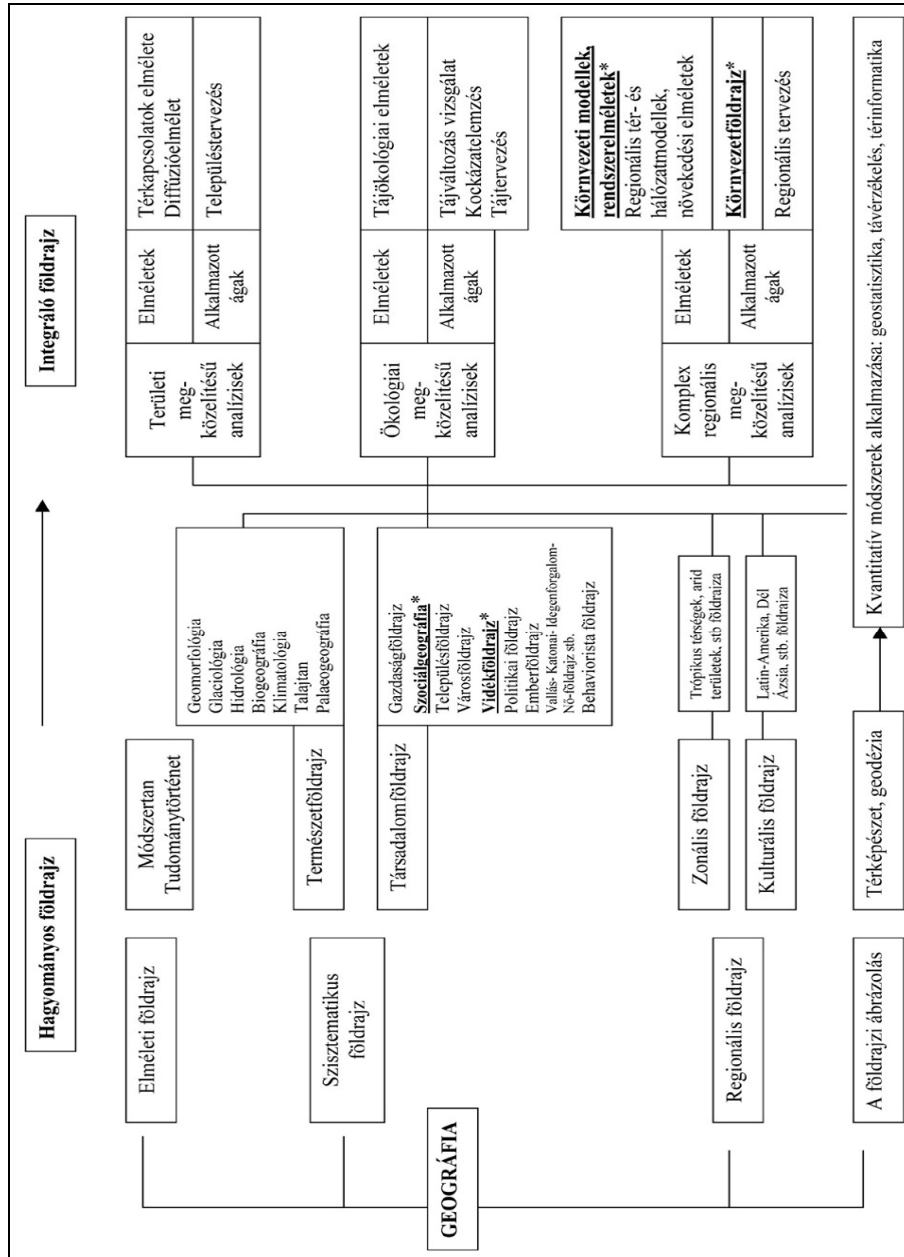
- Ryan, J. C. (1991): Az élővilág sokféleségének megőrzése. – A világ helyzete. - Worldwatch Institute annual books, 1992. pp. 7–25.
- Sakae S. (1995): Föld etika. – Fizikai Szemle, 6. p. 181.
- Sárfalvi B. (1994): Földrajzi szempontok a társadalomfejlődés vizsgálatához. In: Lendvai L. F. (szerk.): Társadalomtudomány és filozófia. Áron Kiadó, Budapest.
- Szirmai V. (1999): A környezeti érdekek Magyarországon. Budapest, Pallas Stúdió.
- Spitler, G. (1980): Sensible Environmental Principles for the Future. – Environmental Ethics, 2. (4.). pp. 339–352. p.
- Scott, D. – F. K. Willits. 1994: "Environmental Attitudes and Behavior: A Pennsylvania Survey. – Environment and Behavior, 26. pp. 239–260.
- Saegert, S. – Winkel, G. H. (1990): Environmental psychology. – Annual Review of Psychology, 41. pp. 441–477.
- Schumacher, E. F. (1973): Small is Beautiful. Economics As If People Mattered Harper & Row, Publishers, Inc. (magyarul megjelent (1991): A kicsi szép. Közg. és Jogi Könyvkiadó, Budapest)
- Schweitzer F. (2003): Folyóink hullámterének fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel In: Teplán I (szerk.) A Tisza és vízrendszere. 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón.). pp. 107–116.
- Sears, D. O. – Freedman J. L. – Peplau L. A. (1985): Social Psychology. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Shucksmith, M. (1981): No Homes for Locals? Farnborough, Gower.
- Sloterdijk, P. (1993) Weltfremdheit. Suhrkamp, Frankfurt.
- Somogyi S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- S Ráduly J. (2000): A gyilkos arany. – HVG 2000. február 19. p. 115.
- Spogárd, R. J. (2000): Gallup International Millennium Survey.
www.gallupinternational.net/survey16.htm
- Stern, P. C. – Dietz T. – Kalof L. – Guagnano G. (1995): Values, Beliefs and Proenvironmental Action: Attitude Formation Toward Emergent Attitude Objects. – Journal of Applied Social Psychology, 25. pp. 1611–1636.
- Stone, G.W. – Wakefield K. L. (2000): Eco-orientation: An extension of market orientation in an environmental context. – Journal of Marketing Theory and Practice, 8. (3.). pp. 21–31.
- Stokols, D. (1995): The paradox of environmental psychology. – American Psychologist, 50. (10.). pp. 821–837.
- Stuart, O. (1995): Applying social psychology to avoid ecological disaster. – Journal of Social Issues, 51. (4.). pp. 217–239.
- Sukopp, H. (1968): Der Einfluß des Menschen auf die Vegetation und zur Terminologie anthropogener Vegetationstypen. – In: TÜXEN, R. (Hrsg.): Pflanzensoziologie und Landschaftsökologie. Bericht über das Internationale Symposium in Stolzenau/Weser 1963. pp. 65-74. Den Haag.
- Swedish Environmental Protection Agency SEPA. www.internat.naturvardsverket.se/
- Szabó J. (szerk.) (2000): Természetvédelmi és ökológiai alprogram a Tisza országhatártól Kisköréig terjedő szakaszára. DTE Környezetvédelmi Központ, Debrecen. Kézirat
- Székely M. (1997): A fogyasztói magatartás, A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról. In Hunyady Gy. – Székely M.(szerk.): (2002): Gazdaságpszichológia. Osiris Könyvkiadó, Budapest.

- Székely M.* (2002): Világproblémák tükröződése világgépünkben. – *Alkalmazott Pszichológia*, 4. (2.), pp. 5–27.
- Székely M.* (2003): Világproblémák világgépünkben PhD értekezés. ELTE Pszichológiai Intézet Budapest.
- Szirmai V.* (1999): A környezeti érdekek Magyarországon. "Fontosabb, hogy megéljük(?)". Pallas Stúdió, Budapest.
- Szoboszlai Zs. – Szarvák T.* (2000): Prominens személyiségek véleménye a Tisza-vidékfejlesztésekről. Negyedik részjelentés. MTA RKK ATI, Szolnok. Kézirat.
- Sztompka, P.* (szerk.): (1996): Robert K. Merton On Social Structure and Science, The Heritage of Sociology. University of Chicago Press, Chicago – London.
- Tamás P.* (2001): A magyar elitek környezetvédelmi stratégiái. In: Kurtán S. –Sándor P. –Vass L. (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2000-ről. Demokrácia Kut. M. Közp. Alapítvány, Budapest. pp. 400–413
- Taylor, P. W.* (1989): *Respect for Nature*. Princeton University Press, Princeton/N. J.
- Tilley, F.* (1999): The gap between the environmental attitudes and the environmental behaviour of small firms. – *Business Strategy and the Environment*, 8. (4.), pp. 238–248.
- Tóth J.* (1997): Földrajztudomány: egy régi-új diszciplína. – *Tudományos Dialóg*, 1, pp. 22–27.
- Train, R. E.* (1993): Oral History Interview. EPA 202-K-93-001. <http://www.epa.gov/>
- U Thant, P.* (1969): ENSZ főtitkári beszéd In: Kiss F. Fenntartható fejlődés <http://www.nyf.hu/others/html/kornyezettud/megujulo/Fenntarthato%20fejlodes/Fenntarthato%20fejlodes.html>
- Umweltbewusstsein in Deutschland 2002 („*Környezettudat Németországban 2002*”) www.empirische-paedagogik.de
- United States Environmental Protection Agency - EPA (1990). <http://www.epa.gov/>
- Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv és Program (2007-2013). http://www.fvm.hu/doc/upload/200701/umvst_01_12_hivatalosan_benyujtott.pdf
- Turner, B. L. – Meyer, W. B.* (1994): Global Land Use and Land-Cover Change: An Overview. In: Meyer W. – Turner B. L. (eds.). *Changes in Land Use and Land Cover. A Global Perspective*. University Press, Cambridge. pp. 3–10.
- Varga A.* (1997): Környezeti attitűdök és ismeretek vizsgálata 13-16 éves diákok körében. *Pszichológia Szakdolgozat*. ELTE, Budapest.
- Valkó L.* (2003): *Fenntartható/környezetbarát fogyasztás és a magyar lakosság környezeti tudata*. BKÁE, Budapest. (A BKÁE Környezettudományi Intézetének tanulmányai, 18.).
- Váradai J. – Nagy J.* (2003): A Tisza-völgy vízgazdálkodásának jövőképe In: Teplán I (szerk.) *A Tisza és vízrendszere*. 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 117–132. (Magyarország az ezredfordulón.).
- Váradai J.* (2004). *A XXI. sz. vízgazdálkodásának kihívásai, különös tekintettel a Vásárhelyi Terv továbbfejlesztésére*. CD-ROM. KÖTTIVIZIG. Budapest.
- Vári A.* (1996): *Döntéselemzés, konfliktuskezelés*. ELTE TTK, Budapest.
- Vári A. – Vásárhelyi J. – Szirmai V. – Bognár J.* (1997): *Városi közösségekben folyó komplex környezetjavító - tudatformáló programok vizsgálata*. BKE, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón: MTA stratégiai kutatások, Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata, 7.).
- Vári A. – Kisgyörgy S.* (1998): Társadalmi részvétel a törvényalkotásban: a vízminőség-szabályozás jogi kereteinek vízgyűjtő-szemléletu fejlesztése. – *Társadalomkutatás*, (1-2.), pp. 27–42.
- Vári A.* (2000): *Környezeti érdekek és konfliktusok a várostervezésben Balatonfüreden*. – *ÖKO*, (3-4.), pp. 101–110.

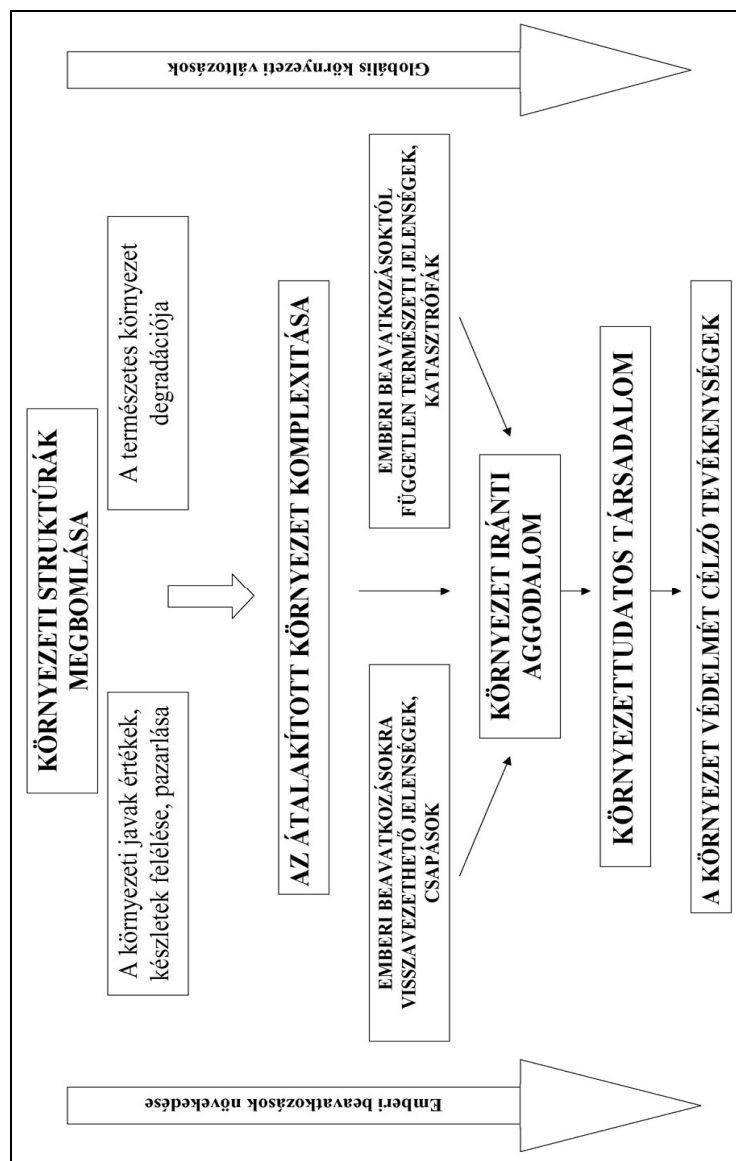
- Vári A. (2001): Árvizek a Felső-Tisza-vidéken – ahogy az érintettek látják. – Társadalomkutatás, (1-2.). pp. 65–78.
- Vári A. – Linnerooth-Bayer J. – Ferencz Z. (2002): Mit gondol a lakosság az árvízi kockázat csökkentésének és megosztásának lehetőségeiről? – Hidrológiai Közlemény, (1.). pp. 47–53.
- Wackernagel, M. – W. Rees. (1996): *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
- Weigel, R. – Weigel, J. (1978): Environmental Concern: The Development of a Measure – Environment and Behaviour, 10. (1.). pp. 3–15.
- Weizsäcker, C. F. (1999): *Große Physiker. Von Aristoteles bis Werner Heisenberg*, Hanser, München.
- Vidal de la Blache, P. (1922): *Principles de la géographie humaine*, Paris.
- Vida G. (2000): Az ökológiai válságtól a technokultúráig. In Jávor Benedek (szerk.): A jövő nemzedékek jogai. MTA-konferencia. Budapest. pp. 8–22. (Védegyelet füzetek, 1.).
- Vida G. (2003): Helyünk a bioszférában. Typotex, Budapest.
- Vida G. (2004): Záró globális gondolatok. – *Magyar Tudomány*, 49. (1.). pp. 67–69.
- Widgren, O. (1998): The New Environmental Paradigm and personal norms. – Environment and Behavior, 30. (1.). pp. 75–101.
- Winkel, S. – Gary, H. (1990): Environmental psychology. – Annual Review of Psychology, 41. pp. 441–477.
- Winter, G. (1987): *Das umweltbewußte Unternehmen. Ein Handbuch der Betriebsökonomie mit 22 Checklisten für die Praxis*; Verlag Vahlen, München.
- White, L. (1967): White, Lynn, Jr.: Ökológiai válságunk történeti gyökerei. In: Lányi A. (szerk.): Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Osiris, Budapest, 2003. pp. 27–35.
- Worldwatch Institute annual books – State of the World. (A világ helyzete) 1994–2007.
- Wrbka, T. (2003): Classification of Austrian Cultural Landscapes' Spatial Indicators of Land use Sustainability. Final report of the research project submitted by the Project team SINUS, Vienna.
- Zimmermann, L. K. (1996): Knowledge, Affect and the Environment: 15 Years of Research (1979–1993). – Journal of Environmental Education, 27. (3.). pp. 41–44.
- Zsuga K. (2003): A Tisza vízének minősége In: Teplán I. (szerk.): A Tisza és vízrendszere 1. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 151–184. (Magyarország az ezredfordulón).
- Zsolnai L. (2001): *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon Kiadó, Budapest.
1996. évi LIII. törvény a természet védelméről I.5. §/3
<http://www.ktm.hu/index.php?pid=11&sid=11&hid=436>

MELLÉKLETEK

1.melléklet. A disszertáció témakörének helye a hagyományos és az integrált geográfia szakági rendszerében.* (Forrás: Haggett - 1975 nyomán.)

2. melléklet. A környezettudatosság kialakulása az emberi beavatkozások és az azok káros következményeitől való aggodalom következtében (Forrás: saját szerk.)

3. melléklet. A Tisza menti települések lakosainak környezeti tudatosság vizsgálata során alkalmazott kérdőív (Forrás: saját összeállítás.)

A település neve:.....

Az Ön közvetlen környezetére vonatkozó kérdések

1. kérdés: Hogyan ítéli meg településének környezeti állapotát!? (Karikázza be a válaszának megfelelő számot!)

- 1 - a település környezeti állapota nagyon jó
- 2 - a település környezeti állapota jó
- 3 - a település környezeti állapota elfogadható, közepes
- 4 - a település környezeti állapota rossz
- 5 - a település környezeti állapota nagyon rossz
- 6 - nem tudom megítélni

2. kérdés: Mennyire tartja veszélyesnek természeti szempontból (árvíz, belvíz), hogy települése a Tisza mentén, a folyó közelében helyezkedik el? (Karikázza be a válaszának megfelelő számot!)

- 1 - nagyon veszélyesnek tartom
- 2 - veszélyesnek tartom
- 3 - nem tartom különösen veszélyesnek
- 4 - egyáltalán nem tartom veszélyesnek
- 5 - nem tudom megítélni

3. kérdés: Tapasztalata szerint, lakóhelyén adnak-e okot aggodalomra az alábbiak? (Karikázza be soronként a válaszának megfelelő számot!)

Tényezők	Nagyon aggasztó	Eléggé aggasztó	Nem nagyon aggasztó	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom
1. az ivóvíz minősége	1	2	3	4	5
2. a Tisza szennyezettsége	1	2	3	4	5
3. a zaj	1	2	3	4	5
4. a levegőszennyezés	1	2	3	4	5
5. a személtlerakás	1	2	3	4	5
6. a szennyvíztisztítás	1	2	3	4	5
7. az árvizek veszélye	1	2	3	4	5
8. a belvívveszély	1	2	3	4	5
9. a mezőgazdasági termőterületek állapota	1	2	3	4	5
10. a közlekedés, a forgalom nagysága	1	2	3	4	5
11. a folyón való átkelési lehetőség	1	2	3	4	5

4. kérdés: Mennyire tartja társadalmi szempontból hátrányosnak (életkörülmények, munkanélküliség), hogy települése a Tisza mentén, a folyó közelében helyezkedik el? (Karikázza be a válaszának megfelelő számot)

- 1- nagyon hátrányosnak tartom
- 2- hátrányosnak tartom
- 3- nem tartom különösen hátrányosnak
- 4- egyáltalán nem tartom hátrányosnak
- 5- nem tudom megítélni

5. kérdés: *Hogyan ítéli meg településén az alábbi társadalmi jelenségeket? (Karikázza be soronként a válaszának megfelelő számot!)*

	Az egyik fő probléma a településen	Problémát jelent a település számára	Nem jellemző a probléma	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom megítélni
1. munkanélküliség	1	2	3	4	5
2. életszínvonal csökkenése	1	2	3	4	5
3. fiatalok elvándorlása	1	2	3	4	5
4. a lakosság passzivitása a közügyekben	1	2	3	4	5

6. kérdés: *Milyennek értékeli településének idegenforgalmi vonzerejét? (Adjon ötöst, ha teljes mértékben jónak tartja és adjon egyest, ha egyáltalán nem tartja jónak!)*

1 2 3 4 5

7. kérdés: *Értékelje az alábbi idegenforgalomról szóló állításokat az Ön településére vonatkozóan! (Adjon ötöst, ha teljes mértékben igaznak tartja és adjon egyest, ha egyáltalán nem tartja valósnak!)*

Az idegenforgalom olyan állásokat teremt, amelyekre a településnek szüksége van.	1	2	3	4	5
Az idegenforgalom segíti a térség gazdaságát egyensúlyban tartani.	1	2	3	4	5
A legtöbb vállalkozás az idegenforgalomhoz kapcsolódik.	1	2	3	4	5
Az idegenforgalom miatt a szezonban zsúfolt település.	1	2	3	4	5

8. kérdés: *Ön szerint milyen típusú mezőgazdasági fejlesztés szükséges a Tiszához közeli területeken? Adjon egyest, ha egyáltalán nem és adjon ötöst, ha teljes mértékben fontosnak tartja! Kérjük, indokolja véleményét!*

	Általában a Tisza mentén	A településen
Hullámtéri szántók gyepesítése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ártéri szántók fejlesztése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ártéri gyümölcsösök telepítése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Óshonos gyógynövények termesztése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Legeltető állattenyésztés fejlesztése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Erdőtelepítés	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Halastavak, nádasok telepítése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Művelésből kivett területek növelése	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Hagyományos ágak megtartása	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5

Indoklás:

.....

9. kérdés: *Összeségében hogyan ítéli meg településének helyzetét az Ön által ismert Tisza-menti egyéb településekhez képest?*

- 1 - sokkal rosszabb
- 2 - rosszabb
- 3 - hasonló
- 4 - jobb
- 5 - sokkal jobb
- 6 - nem tudom megítélni

10. kérdés: Összeségében hogyan ítéli meg településének helyzetét az Ön által ismert nem Tisza-menti (hasonló nagyságú) településekhez képest?

- 1 - sokkal rosszabb
- 2 - rosszabb
- 3 - hasonló
- 4 - jobb
- 5 - sokkal jobb
- 6 - nem tudom

11. kérdés: a. Milyen területen tud elképzelni települések közötti összefogást a Tisza-mentén általában?

.....
.....

b. Milyen területen tud elképzelni települések közötti összefogást az Ön kistérségében?

.....
.....

12. kérdés: Hol végzi Ön a munkáját? (Karikázza be a válaszának megfelelő számot!)

- 1 - A településen
- 2 - Más Tisza-menti településen
- 3 - Távolabbi településen
- 4 - Nem dolgozom

13. kérdés:

a. Mennyiben kötődik az Ön munkája a Tiszához (mezőgazdaság, idegenforgalom)? Adjon ötöst, ha nagyon és adjon egyest, ha egyáltalán nem!

1 2 3 4 5

b. Milyen erős az Ön személyes kötődése a Tisza mentéhez? Adjon ötöst, ha nagyon jó és adjon egyest, ha nagyon rossz!

1 2 3 4 5

Általános környezeti kérdések

14. kérdés: Ön szerint mennyire sürgető a környezetvédelem és a környezetszennyezés elleni küzdelem? (Karikázza be a válaszának megfelelő számot!)

- 1 - Azonnali cselekvést igénylő, sürgető probléma
- 2 - Inkább a jövő problémája
- 3 - Nem igazán probléma
- 4 - Nem tudom megítélni

15. kérdés: Ha komoly környezetszennyezésről hall, általában mire gondol? Az alábbiakban felsoroltak közül jelölje meg a négy legfontosabbat, amelyet leginkább komolynak tart!

1. Szemét az utcákon, zöldterületeken, pihenőhelyeken.
2. Veszélyes vegyi anyagokat kibocsátó gyárak.
3. Gépkocsik okozta levegőszennyezés.
4. Szennyvizek problémája.
5. Építkezések, üzemek, nagy forgalom, légi közlekedés okozta zaj.
6. Növényvédő-, rovarölő szerek túlzott használata a mezőgazdaságban.
7. Folyók, folyómenti térségek szennyeződése.
8. Ipari hulladékok.
9. Savasodás, pl. savas esők következtében.
10. Világméretű környezeti károk, trópusi erdők csökkenése, ózonréteg vékonyodása, az üvegházhatás.
11. Atomhulladékok tárolása.
12. Idegenforgalom zsúfoltsága

16. kérdés: Véleménye szerint miért tekinthetők a fentebbi környezeti problémák komolyoknak? Felsoroltunk néhány lehetséges okot. Kérjük, jelöljön meg három Ön által fontosnak ítélt okot, amelyek miatt a környezeti problémák komolynak minősíthetők!

1. A környezeti károk helyreállítása költséges.
2. Ha a környezet az egyik helyen károsodik, a szennyeződés könnyen átterjedhet más területekre.
3. Romlik az élet minősége.
4. A víz a levegő vagy a talaj szennyezése veszélyezteti az egész környezetet.
5. A környezeti károk a jövő generációja szempontjából visszafordíthatatlanul káros következményekkel járnak.
6. Veszélyeztetik az emberek egészségét.
7. Nem tudom

17. kérdés: Három véleményt olvashat a környezetvédelem fontosságáról. Az Ön véleményéhez melyik megközelítés áll a legközelebb?

1. A gazdasági fejlődésnek nagyobb súlyt kell adni mint a környezetvédelemnek.
2. A gazdasági fejlődést biztosítani kell, de egyidejűleg a környezetet is védeni kell.
3. A környezetvédelemnek nagyobb súlyt kell adni, mint a gazdasági fejlődésnek.
4. nem tudom

Személyes blokk

1. A kérdezett neme 1-férfi 2-nő
2. Mikor született? 19.....
3. Mióta él a településen?
1-születése óta 2-.....-éve
4. Mi az ön iskolai végzettsége?
1- egyetem 2- főiskola 3- középiskola 4- alacsonyabb végzettség

4. melléklet. A 2007-es, 2008-as Tisza menti környezettudatosság-vizsgálat kiegészítő, interjú jellegű kérdései (Forrás: saját összeáll.)

1. Mit ért ön a környezet fogalmán?
2. Mit ért ön a „Tisza-vidék” fogalmán?
3. Mit ért ön a fenntarthatóság fogalmán?
4. Ön szerint melyek a Tisza-vidék legfőbb környezeti problémái?
5. Melyek településének legfőbb környezeti problémái?
6. Ismeri-e a településének környezeti programját?
7. Véleménye szerint mi akadályozza meg leginkább a Tisza-vidék térségének – beleértve saját települését is – környezeti problémáinak megoldását?
8. 20-30 év távlatában, hogyan látja saját településének jövőbeni helyzetét – elsősorban a környezeti kérdések terén?
9. Ön szerint mi akadályozza leginkább a globális környezeti problémák megoldását?
10. 20-30 év távlatában, hogyan látja a földi környezetünk helyzetét?
11. Mit tehet az egyes ember (Ön) a környezeti gondok megszüntetéséért?
12. Hogyan járul hozzá Ön (és családja) – háztartása szintjén – a környezet védelméhez

5. melléklet. A lakásállomány, a közüzemi ivóvízvezeték- és a közcsatorna-hálózatba bekötött lakások száma és összes lakáshoz viszonyított arányai 1996- és 2006-ban.
(Forrás KSH adatok alapján)

	1996	1996	1996	1996	1996	2006	2006	2006	2006	2006
	Lakások száma	Vízv. lakásszám	Vízv. Lakásszám	Csatorn. lakásszám	Csatorn. lakásszám	Lakások száma	Vízv. lakásszám	Vízv. Lakásszám	Csatorn. lakásszám	Csatorn. lakásszám
Cibakháza	1907	1665	87,31	200	10,49	1920	1838	95,73	335	17,45
Csépa	929	856	92,14	0	0,00	906	906	100,00	563	62,14
Csongrád	8532	7299	85,55	1777	20,83	8488	7537	88,80	6156	72,53
Lakitelek	1846	1584	85,81	0	0,00	1947	1661	85,31	0	0,00
Marfű	2669	2655	99,48	2597	97,30	2905	2793	96,14	2721	93,67
Nagyrev	402	366	91,04	0	0,00	433	403	93,07	0	0,00
Rákóczi falva	2078	2002	96,34	0	0,00	2118	2099	99,10	1757	82,96
Rákócziújfalú	653	584	89,43	0	0,00	703	688	97,87	528	75,11
Tiszaalpár	2235	1918	85,82	0	0,00	2309	1973	85,45	0	0,00
Tiszaföldvár	4434	4420	99,68	288	6,50	4700	4700	100,00	2500	53,19
Tiszainoka	229	203	88,65	0	0,00	221	221	100,00	0	0,00
Tiszajenő	779	657	84,34	0	0,00	791	729	92,16	384	48,55
Tizsakécske	4871	4587	94,17	129	2,65	5168	4621	89,42	994	19,23
Tizsakürt	759	518	68,25	0	0,00	784	589	75,13	0	0,00
Tizsasas	618	495	80,10	0	0,00	587	572	97,44	258	43,95
Tizsaug	385	310	80,52	0	0,00	431	351	81,44	0	0,00
Tizsavárkony	729	711	97,53	0	0,00	687	687	100,00	450	65,50
Tószeg	1698	1550	91,28	0	0,00	1774	1774	100,00	1279	72,10
Vezseny	335	335	100,00	0	0,00	319	319	100,00	223	69,91

6. melléklet. A Tisza menti mintaterületen található szennyezőforrások, objektumok)
(Forrás: geo.kvvm.hu/tir_hu gis server adatbázis alapján saját adatrendezés)

Település	Helyszín	Tevékenység	Tevékenység kezdete
Cibakháza	Szennyvíztisztító telep	Kommunális szennyvíztisztító telep	1996
Cibakháza	Szennyvíztisztító szennyvízszápláló	Kommunális szennyvíztisztító telep	1996
Cibakháza	Tartósítózem	Gyümölcs- és zöldség feldolgozó üzem	1987
Cibakháza	Községi szemételep	Kommunális hulladéklerakó	1974
Cibakháza	Növényvédőszer tároló	Növényvédőszer tároló és bekeverő, forgalmazó	1985
Cibakháza	Istállótrágya tároló	Almos trágya tároló	1985
Cibakháza	Községi dózskút	Dózskút, ill. ennek minősíthető objektum	1975
Csépa	Települési szilárd hulladéklerakó	Kommunális hulladéklerakó	
Csépa	Települési folyékony hulladék leirtóhely	Kommunális szennyvíz leirtó, tározó	1981
Csépa	Községi szemételep	Kommunális hulladéklerakó	1975
Csongrád	Üzemanyag-töltő állomás	Ipari, mezőgazdasági üzemi töltőállomás	1994
Csongrád	Növényvédőszer bekeverő	Növényvédőszer tároló és bekeverő, forgalmazó	1981
Csongrád	Veszélyes hulladékgyűjtő	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1992
Csongrád	Veszélyes hulladékgyűjtő	Járműtároló (közúti, mezőgazdasági gépjármű)	2000
Csongrád	Zsírtráleró	Egyéb, a listában fel nem sorolt tevékenység	1974
Csongrád	Üzemanyag-töltő-állomás	Nyilvános üzemanyag-töltő állomás	1994
Csongrád	Gépjármű-mosó	Járműmosó	1994
Csongrád	Települési D-re 500m-re	Kommunális hulladéklerakó	
Csongrád	Kommunális szennyvíztisztító	Kommunális szennyvíz leirtó, tározó	1969
Csongrád	Sertes telep	Állattartó telep	1964
Martfű	Zárt területen raklár	Katonai, pogárvédelmi, üzemeltetési objektumok	
Martfű	Mentőállomás	Üzemeltetési só-tároló	1990
Martfű	Illegális szemételek	Kommunális hulladéklerakó	1984
Martfű	Martfű Brau Union Hungária Sörgyárak veszélyes anyag-tároló	Ipari veszélyes vegyi anyag-tároló/raklár	1980
Martfű	Martfű Brau Union Hungária Sörgyárak Rt. erjesztő	Ipari veszélyes vegyi anyag-tároló/raklár	1980
Martfű	Martfű Brau Union Hungária Sörgyárak Rt. veszélyes hulladék-tároló	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1980
Martfű	Martfű Földvári út MOL benzinkút üzemanyag-tároló	Nyilvános üzemanyag-töltő állomás	1987
Martfű	Martfű Tisza Park Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1997
Martfű	Martfű Opar Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1997
Martfű	Martfű Legero Hungária Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1994
Martfű	Martfű Tisza Cípgyártó Kft.	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1998
Martfű	Martfű Tisza Mould Kft.	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1990
Martfű	Martfű Penta Print Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1998
Martfű	Martfű Sallis Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	1998
Martfű	Martfű Global Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladék-tároló/lerakó	2000

Martfű	Martfű Tisza Mobil Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	1997
Martfű	Martfű Tisza Cipo Rt. központi veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	1970
Martfű	Martfű Tisza Cipo Rt. központi veszélyes anyagároló	Ipari veszélyes vegyianyag tároló/raktár	1970
Martfű	Martfű Tisza Cipo Rt. központi borhulladék tároló	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	1970
Martfű	Martfű Tisza Jolie Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	1998
Martfű	Martfű Brau Union Hungaria Sörgyárak Rt. szennyvízszárló	Ipari és ipari jellegű szennyvíz letrító, tározó	1980
Martfű	Szajol Egyetértés Mg. Szövetkezet géptelep veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	1959
Martfű	Szajol Egyetértés Mg. Szövetkezet géptelep növényvédőszer raktár	Növényvédőszer tároló és bekeverő, forgalmazó	1959
Nagyrév	vályogvető gödör	Kommunális hulladéktároló	1970
Nagyrév	roncsolt terület	Kommunális szennyvíz letrítő, tározó	1970
Nagyrév	Nagyrév, dögkút	Dögkút, ill. ennek minosítható objektum	1970
Nagyrév	Illegális személtároló	Kommunális hulladéktároló	1990
Nagyrév	Illegális hulladéktároló	Kommunális hulladéktároló	1990
Rakócziújfalú	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1975
Rakócziújfalú	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1982
Tiszaalpár	Lemezmezmunkáló üzem	Fémfeldolgozó ipar	1982
Tiszaföldvár	Homokréti tehénészet	Állattartó telep	1992
Tiszaföldvár	szennyvíztisztító	Kommunális szennyvíz letrítő, tározó	1985
Tiszaföldvár	OMV benzinkút	Kommunális szennyvíztisztító telep	1985
Tiszaföldvár	Városi személtételep	Nyilvános üzemanyagotló állomás	1993
Tiszaföldvár	Felhagyott agrorkémiai telep	Kommunális hulladéktároló	1980
Tiszaföldvár	iszállótrágya tároló	Műtrágyatároló és forgalmazó	1960
Tiszainoka	Községi személtételep	Almos trágya tároló	1988
Tiszakécske	gépgyártó üzem	Gépgyártó üzem	1961
Tiszakécske	aszfáltkeverő telep	Bűtmen és bitumenes anyaggyártó üzem	1991
Tiszakécske	üzemanyagotló állomás	Nyilvános üzemanyagotló állomás	1996
Tiszakécske	elektronikai üzem	Egyéb, fel nem sorolt könnyű ipari üzem	1996
Tiszakécske	talajmunkagépgyártó és javító üzem	Gépgyártó üzem	1999
Tiszakécske	Kecskemet-Szohoki úton a Kécskei légarazás után 1km-re	HULLADÉK LERAKÓ/TÁROLÓ, HULLADÉK LERAKÓ	
Tiszalokt	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1980
Tiszassas	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1975
Tiszang	Községi személtételep	Dögkút, ill. ennek minosítható objektum	1968
Tiszang	Illegális személtételek/ágyaggyódr	Kommunális hulladéktároló	1900
Tiszavárkony	iszállótrágya tároló	Kommunális hulladéktároló	1900
Toszeg	METTIS Kft. üzemanyagotló	Almos trágya tároló	1968
		Kisipari, ipari, mezőgazdasági üzemanyag, tároló	

Tószeg	METIS Kft. veszélyes hulladék gyűjtőhely	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	
Tószeg	METIS Kft. növényvédőszer raktár	Növényvédőszer tároló és bekeverő, forgalmazó	
Tószeg	METIS Kft. műtrágya tároló	Műtrágyatároló és forgalmazó	
Tószeg	AGRO-VIT Baromfi-feldolgozó Kft. szennyvíztisztító	Ipari szennyvíztisztító telep	
Tószeg	AGRO-VIT Kft.	Veszélyes hulladéktároló/lerakó	
Tószeg	Gyori Bt. üzemenyagtelek	Nyílvános üzemenyagtelek állomás	1987
Tószeg	Szippantott szennyvíztisztító	Szennyvíz, letrító, tározó, szennyvíztisztító telep	1992
Tószeg	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1952
Tószeg	MEZOGÉP Rt. (REORGANIZÁCIÓ)	Gépgyártó üzem	1970
Veszény	Községi személtételep	Kommunális hulladéktároló	1955
Veszény	Veszény agyagbánya gödör	Bányászat	
Veszény	Szippantott szennyvíztisztító	Szennyvíz, letrító, tározó, szennyvíztisztító telep	1970

7. melléklet. A Tisza menti mintaterület településeire jellemző, legfontosabb társadalmi-gazdasági vonatkozású adatsorok
(Forrás KSH adatok alapján saját összeállítások)

7.1. melléklet. A mintaterület lakónépessége és annak változása százalékban kifejezve.
Az országos érték ugyanebben az időszakban: 99,04%
(A kiemelt települések népessége emelkedett.)

Településnév	Népesség 1996	Népesség 2005	Népesség változás
Cibakháza	4304	4613	107,18
Csépa	1822	1776	97,48
Csongrád	18970	18195	95,91
Lakitelek	4335	4425	102,08
Martfű	7439	7101	95,46
Nagyrev	742	778	104,85
Rákóczi falva	5479	5501	100,40
Rákócziújfalú	1894	2077	109,66
Tiszaalpár	5134	5096	99,26
Tiszaföldvár	11397	11798	103,52
Tiszainoka	424	425	100,24
Tiszajenő	1638	1661	101,40
Tizsakécske	11669	11736	100,57
Tizsakürt	1594	1571	98,56
Tizsasas	1188	1099	92,51
Tiszaug	929	931	100,22
Tiszavárkony	1665	1687	101,32
Tószeg	4640	4699	101,27
Vezseny	681	688	101,03
A térség összesen	85944	85857	99,90

7.2. *melléklet.* Az ezer lakosra vetített természetes szaporodás főben kifejezve, 1996 és 2006 között (országos érték -3,9 fő), illetve az ezer lakosra vetített belföldi vándorlási különbözet 1996 és 2006 között. (országos érték 0 fő).

Településnév	Természetes szaporodás	Vándorlási különbözet
Cibakháza	-5,6	7,2
Csépa	-7,2	-2,0
Csongrád	-9,8	-0,2
Lakitelek	-2,6	2,8
Martfű	-1,4	-7,1
Nagyrév	-7,7	-1,3
Rákóczi falva	-4,6	3,2
Rákócziújfalú	0,3	6,9
Tiszaalpár	-10,0	7,8
Tiszaöldvár	-3,4	2,0
Tiszainoka	-9,0	-1,4
Tiszajenő	-8,0	4,5
Tiszakécske	-5,9	2,8
Tiszaújváros	-8,3	6,7
Tiszassas	-10,8	-7,4
Tiszaug	-17,8	19,5
Tiszavárkony	-4,7	1,2
Tószeg	-2,5	-0,9
Vezseny	-9,3	6,8

7.3. *melléklet.* A települések öregedési indexe – a száz gyermekkorúra (0–14) jutó időskorú (60 éves és idősebb) népesség főben kifejezve. (országos érték 1996-ban 111,53 fő, 2005-ben 136,55 fő). (A kivastagított indexértékek viszonylag kedvezőbb koreloszlást mutatnak.)

	Öregedési index 1996	Öregedési index 2005
Cibakháza	111,97	106,62
Csépa	143,05	146,88
Csongrád	147,20	172,37
Lakitelek	99,18	119,97
Martfű	67,34	146,08
Nagyrév	173,48	199,06
Rákóczi falva	117,22	161,41
Rákócziújfalú	57,30	71,93
Tiszaalpár	117,53	141,23
Tiszaföldvár	102,60	122,06
Tiszainoka	183,08	207,81
Tiszajenő	124,75	181,08
Tiszakécske	123,81	146,24
Tiszakürt	152,35	127,70
Tiszásas	172,28	180,61
Tiszaug	134,94	197,81
Tiszavárkony	123,86	139,60
Tószeg	95,23	124,93
Vezseny	183,84	148,21

7.4. *melléklet.* Az 1000 főre jutó működő vállalkozások száma (db), valamint a működő vállalkozások arányának változása az adott időszakban. (országos értékek: 1996-ban 68,6 db, 2004-ben 86,32 db. változás 125,84 %.)

(A kivastagított értékek az országos átlagnál dinamikusabb változásokat jeleznek.)

	Működő vállalk. 1996	Működő váll. 2004	Működő váll. arányának változása
Cibakháza	24,40	26,68	109,34
Csépa	25,25	24,30	96,23
Csongrád	56,04	76,45	136,44
Lakitelek	63,44	71,85	113,26
Martfű	48,53	57,30	118,07
Nagyrev	13,48	26,73	198,35
Rákóczifalva	52,93	58,92	111,32
Rákócziújfalú	23,76	35,55	149,61
Tiszaalpár	48,31	47,78	98,91
Tiszaföldvár	39,57	44,58	112,65
Tiszainoka	18,87	27,46	145,54
Tiszajenő	31,75	32,97	103,87
Tiszaújváros	62,04	66,81	107,69
Tiszaújváros	24,47	38,61	157,80
Tiszasas	42,09	42,86	101,83
Tiszaug	32,29	37,28	115,45
Tiszavárkony	35,44	50,68	143,01
Tószeg	51,29	63,94	124,66
Vezseny	24,96	35,66	142,85

7.5. *melléklet.* A regisztrált munkanélküliek aránya a lakónépességben, valamint a regisztrált munkanélküliek arányának változása az adott időszakban. A kivastagított értékek az országos átlagnál kedvezőbb változásokat jeleznek.
(Az országos értékek: 1996-ban 4,68 %, 2005-ben 4,08 %, a változás 87,00 %.)

TNev	Munkanélküliek aránya 1996-ban	Munkanélküliek aránya 2005-ben	Munkanélk. változása
Cibakháza	9,22	9,49	102,94
Csépa	11,75	10,47	89,17
Csongrád	4,53	3,98	87,77
Lakitelek	4,91	3,66	74,51
Martfű	5,97	5,21	87,30
Nagyrév	9,97	11,05	110,84
Rákóczifalva	5,73	3,80	66,29
Rákócziújfalú	8,29	5,15	62,15
Tiszaalpár	6,04	4,14	68,57
Tiszaöldvár	9,14	6,96	76,11
Tiszainoka	12,03	5,41	44,99
Tiszajenő	6,35	4,15	65,43
Tiszaécske	6,08	3,19	52,45
Tiszaürt	8,03	8,15	101,46
Tiszasas	8,08	8,19	101,34
Tiszaug	4,20	2,90	69,08
Tiszavárkony	6,13	4,51	73,54
Tószeg	5,88	3,70	62,94
Vezseny	7,49	4,22	56,28

7.6. *melléklet.* Az SZJA alapot képező belföldi jövedelem 1 lakosra vetítve Ft-ban, valamint az SZJA alapot képező belföldi jövedelem változása az adott időszakban. (Országos értékek: 1996-ban 186 283 Ft, 2004-ben 556 708 Ft, a változás 298,85 %) A kivastagított értékek az országos átlagnál magasabb növekedést jeleznek.

	Jövedelem 1996-ban	Jövedelem 2004 ben	Jövedelem változás
Cibakháza	113876	280085	245,96
Csépa	82523	256870	311,27
Csongrád	142866	432592	302,80
Lakitelek	129267	428621	331,58
Martfű	199 690	588 370	294,64
Nagyrév	86 207	247 513	287,12
Rákóczi falva	152 755	467 768	306,22
Rákócziújfalú	118 134	356 545	301,81
Tiszaalpár	106 042	340 201	320,82
Tiszaföldvár	124 170	371 338	299,06
Tiszainoka	81 438	251 028	308,25
Tiszajenő	111 283	376 969	338,75
Tizakécske	116 054	404 401	348,46
Tizakürt	106 866	357 431	334,47
Tizsasas	97 246	300 776	309,30
Tiszaug	102 882	340 666	331,12
Tiszavárkony	132 183	425 571	321,96
Tószeg	167 685	503 349	300,18
Vezseny	87 330	359 485	411,64

7.7. melléklet. Személygépkocsik száma (1000/db), valamint a személygépkocsik számának változása az adott időszakban.

Országos értékek: 1996-ban 22,22 db, 2005-ben 28,67 db, a változás 129,00 % A kivastagított változási arányok több mint másfélszeres növekedést jeleznek.

	Szvk. arány 1996-ban	Szvk. arány 2005-ben	Szvk. arány változása
Cibakháza	10,08	15,95	158,23
Csépa	13,83	21,79	157,55
Csongrád	20,60	26,47	128,54
Lakitelek	21,55	31,25	145,06
Martfű	15,14	22,48	148,49
Nagyrév	11,59	18,89	163,02
Rákóczi falva	15,19	25,52	168,08
Rákócziújfalú	9,50	18,15	190,99
Tiszaalpár	17,47	25,02	143,20
Tiszaöldvár	14,16	20,81	146,94
Tiszainoka	13,44	20,94	155,77
Tiszajenő	14,47	20,17	139,39
Tizsakécske	21,03	29,20	138,85
Tizsakürt	12,74	19,99	156,94
Tizsasas	13,97	25,93	185,59
Tizsaug	15,61	23,09	147,96
Tiszavárkony	12,01	21,99	183,08
Tószeg	13,53	22,30	164,78
Vezseny	10,13	19,62	193,66

8. melléklet. A vizsgált nemzeti parkok területeivel átfedésben lévő közigazgatási területek (Forrás: KSH TSTAR alapján saját összeáll.)

Kistérség	Település	Megye
Bácsalmási	Bácsalmás	Bács-Kiskun
Bajai	Érsekhalma	Bács-Kiskun
Baktalórántházai	Baktalórántháza	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Balmazújvárosi	Tiszacsege	Hajdú-Bihar
Balmazújvárosi	Balmazújváros	Hajdú-Bihar
Balmazújvárosi	Egyek	Hajdú-Bihar
Balmazújvárosi	Hortobágy	Hajdú-Bihar
Békési	Gyomaendrod	Békés
Békési	Köröstarcsa	Békés
Békési	Bélmegyer	Békés
Békési	Csárdaszállás	Békés
Berettyóújfalui	Berettyóújfalu	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Biharkeresztes	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Vekerd	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Pocsaj	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Csökmő	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Darvas	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Bakonszeg	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Kismarja	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Váncsod	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Furta	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Gáborján	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Berekbőszörmény	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Mezosas	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Komádi	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Esztár	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Told	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Mezopeterd	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Tépe	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Bedo	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Magyarhomorog	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Zsáka	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Nagykerek	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Körösszegapáti	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Hencida	Hajdú-Bihar
Berettyóújfalui	Bojt	Hajdú-Bihar
Bodrogközi	Tiszacsermely	Borsod-Abaúj-Zemplén
Bodrogközi	Tiszakarád	Borsod-Abaúj-Zemplén

Csongrádi	Csongrád	Csongrád
Csongrádi	Csanytelek	Csongrád
Csongrádi	Felgyő	Csongrád
Csongrádi	Tömörkény	Csongrád
Dabasi	Tatárszentgyörgy	Pest
Debreceni	Debrecen	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Derecske	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Létavértes	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Bagamér	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Sáránd	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Monostorpályi	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Konyár	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Hajdúbagos	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Álmosd	Hajdú-Bihar
Derecske-létavértesi	Hosszúpályi	Hajdú-Bihar
Fehérgyarmati	Fehérgyarmat	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Olcsvaapáti	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Csaholc	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Túristvándi	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kölcse	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Tiszabecs	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Nábrád	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kisar	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Mánd	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Botpalád	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kömöro	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Sonkád	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Nagyhódos	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Nemesborzova	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Tisztaberek	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Nagyszekeres	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kispalád	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Panyola	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Magosliget	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Szatmárcseke	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Úszka	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kérsenjén	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Nagyar	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Garbolc	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kishódos	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Tizsakóród	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Túrricse	Szabolcs-Szatmár-Bereg

Fehérgyarmati	Penyige	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Cégénydányád	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Kisszekeres	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Fehérgyarmati	Fülesd	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Füzesabonyi	Poroszló	Heves
Füzesabonyi	Újlorincfalva	Heves
Gyulai	Gyula	Békés
Gyulai	Újkígyós	Békés
Gyulai	Szabadkígyós	Békés
Gyulai	Kétegyháza	Békés
Hajdúböszörményi	Hajdúböszörmény	Hajdú-Bihar
Hajdúhadházi	Nyíracád	Hajdú-Bihar
Hajdúhadházi	Újléta	Hajdú-Bihar
Hajdúhadházi	Hajdúsámson	Hajdú-Bihar
Hajdúhadházi	Nyírábrány	Hajdú-Bihar
Hajdúhadházi	Vámospércs	Hajdú-Bihar
Hajdúszoboszlói	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar
Hajdúszoboszlói	Nagyhegyes	Hajdú-Bihar
Hevesi	Kisköre	Heves
Hevesi	Pély	Heves
Hódmezovásárhelyi	Hódmezovásárhely	Csongrád
Hódmezovásárhelyi	Mindszent	Csongrád
Hódmezovásárhelyi	Székkutas	Csongrád
Hódmezovásárhelyi	Mártély	Csongrád
Ibrány-Nagyhalászi	Ibrány	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Ibrány-Nagyhalászi	Tiszatelek	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Ibrány-Nagyhalászi	Paszab	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Ibrány-Nagyhalászi	Tiszabercel	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Ibrány-Nagyhalászi	Gávavencsello	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Jánoshalmi	Kéleshalom	Bács-Kiskun
Kalocsai	Dunatetőtlen	Bács-Kiskun
Kalocsai	Hajós	Bács-Kiskun
Kalocsai	Homokmégy	Bács-Kiskun
Kalocsai	Harta	Bács-Kiskun
Kalocsai	Dunapataj	Bács-Kiskun
Kalocsai	Szakmár	Bács-Kiskun
Karcagi	Kisújszállás	Jász-Nagykun-Szolnok
Karcagi	Karcag	Jász-Nagykun-Szolnok
Karcagi	Kunmadaras	Jász-Nagykun-Szolnok
Kecskeméti	Tiszakécske	Bács-Kiskun
Kecskeméti	Orgovány	Bács-Kiskun
Kecskeméti	Kerekegyháza	Bács-Kiskun

Keckskeméti	Lakitelek	Bács-Kiskun
Keckskeméti	Kunbaracs	Bács-Kiskun
Keckskeméti	Tiszaug	Bács-Kiskun
Keckskeméti	Fülöpháza	Bács-Kiskun
Keckskeméti	Ágasegyháza	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Kecel	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Izsák	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Kiskorös	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Császártöltés	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Csengod	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Fülöpszállás	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Soltszentimre	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Akasztó	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Tabdi	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Bócsa	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Kaskantyú	Bács-Kiskun
Kiskorösi	Páhi	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Petofiszállás	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Tiszaalpár	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Pálmonostora	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Jászszentlászló	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Bugac	Bács-Kiskun
Kiskunfőlegyházai	Bugacpusztaháza	Bács-Kiskun
Kiskunhalasi	Kiskunhalas	Bács-Kiskun
Kiskunhalasi	Kunfehértó	Bács-Kiskun
Kiskunmajsai	Csölyospálos	Bács-Kiskun
Kisteleki	Ópusztaszer	Csongrád
Kisteleki	Pusztaszer	Csongrád
Kisteleki	Csengele	Csongrád
Kisteleki	Baks	Csongrád
Kunszentmártoni	Tiszaöldvár	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Kunszentmárton	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Szelevény	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Tiszainoka	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Tiszasas	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Cibakháza	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Öcsöd	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Tizsakürt	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmártoni	Nagyrév	Jász-Nagykun-Szolnok
Kunszentmiklósi	Szabadszállás	Bács-Kiskun
Kunszentmiklósi	Kunszentmiklós	Bács-Kiskun
Kunszentmiklósi	Kunpeszér	Bács-Kiskun

Kunszentmiklósi	Kunadacs	Bács-Kiskun
Makói	Makó	Csongrád
Makói	Maroslele	Csongrád
Makói	Nagylak	Csongrád
Makói	Királyhegyes	Csongrád
Makói	Apátfalva	Csongrád
Makói	Csanádalberti	Csongrád
Makói	Magyarcsanád	Csongrád
Makói	Csanádpalota	Csongrád
Makói	Nagyér	Csongrád
Makói	Ambrózfalva	Csongrád
Mátészalkai	Vaja	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Mátészalkai	Kántorjánosi	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Mátészalkai	Or	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Mezocsáti	Tiszavalk	Borsod-Abaúj-Zemplén
Mezocsáti	Tiszadorogma	Borsod-Abaúj-Zemplén
Mezocsáti	Árokto	Borsod-Abaúj-Zemplén
Mezocsáti	Tiszababolna	Borsod-Abaúj-Zemplén
Mezokovács házai	Battonya	Békés
Mezokövesdi	Négyes	Borsod-Abaúj-Zemplén
Mezotúri	Túrkeve	Jász-Nagykun-Szolnok
Mezotúri	Mezotúr	Jász-Nagykun-Szolnok
Mezotúri	Mesterszállás	Jász-Nagykun-Szolnok
Mórahalomi	Ásotthalom	Csongrád
Nagykállói	Kállósemjén	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Nyírbátori	Bátorliget	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Orosházai	Tótkomlós	Békés
Orosházai	Kardoskút	Békés
Orosházai	Békéssámson	Békés
Orosházai	Csorvás	Békés
Polgári	Görbeháza	Hajdú-Bihar
Polgári	Újszentmargita	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Püspökladány	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Nádudvar	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Tetétlen	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Biharnagybajom	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Bihardanesháza	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Báránd	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Nagyrábé	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Földes	Hajdú-Bihar
Püspökladányi	Sáp	Hajdú-Bihar
Ráckevei	Kiskunlacháza	Pest

Ráckevei	Apaj	Pest
Sarkadi	Körösnyágharsány	Békés
Sarkadi	Geszt	Békés
Sarkadi	Biharugra	Békés
Sarkadi	Mezőgyán	Békés
Sarkadi	Zsadány	Békés
Szarvasi	Szarvas	Békés
Szarvasi	Békésszentandrás	Békés
Szegedi	Szeged	Csongrád
Szegedi	Szatymaz	Csongrád
Szegedi	Sándorfalva	Csongrád
Szegedi	Algyó	Csongrád
Szegedi	Dóc	Csongrád
Szeghalomi	Szeghalom	Békés
Szeghalomi	Déaványa	Békés
Szeghalomi	Füzesgyarmat	Békés
Szeghalomi	Bucsa	Békés
Szeghalomi	Ecségfalva	Békés
Szeghalomi	Vészto	Békés
Szeghalomi	Körösöd	Békés
Szeghalomi	Kertészsziget	Békés
Szentesi	Szentes	Csongrád
Szentesi	Fábiánsebestyén	Csongrád
Szentesi	Nagytoke	Csongrád
Szentesi	Szegvár	Csongrád
Szerencsi	Taktakénéz	Borsod-Abaúj-Zemplén
Szolnoki	Martfű	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Besenyszög	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Rákócziújfalú	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Tizsásüly	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Vezseny	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Tiszajeno	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Nagyörs	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Csataszög	Jász-Nagykun-Szolnok
Szolnoki	Kotelek	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszafüredi	Tiszafüred	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszafüredi	Tiszaroff	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszafüredi	Nagyiván	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszafüredi	Tiszabura	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszafüredi	Tiszaiagar	Jász-Nagykun-Szolnok
Tisza vasvári	Tisza vasvári	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Tisza vasvári	Tiszadob	Szabolcs-Szatmár-Bereg

Tiszavasvári	Tiszadada	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Törökszentmiklósi	Törökszentmiklós	Jász-Nagykun-Szolnok
Törökszentmiklósi	Tiszabo	Jász-Nagykun-Szolnok
Törökszentmiklósi	Fegyvernek	Jász-Nagykun-Szolnok
Törökszentmiklósi	Tiszapüspöki	Jász-Nagykun-Szolnok
Törökszentmiklósi	Szajol	Jász-Nagykun-Szolnok
Vásárosnaményi	Jánd	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Tivadar	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Mátyus	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Beregsurány	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Barabás	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Beregdaróc	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Csaroda	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Gulács	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Tákos	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Márokpapi	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Tarpa	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Gelénes	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Hetefejércse	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Tizsakerecseny	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Vásárosnaményi	Vámosatya	Szabolcs-Szatmár-Bereg

9. melléklet. Az általános fejlettség vizsgálatához használt mutatók listája
(Forrás Csatári B. – Kanalas I. –Tóth K. 2004)

A 60 évnél idősebbek aránya a népességből
A kiskereskedelmi boltok 1000 lakosra jutó száma
Az egy km vízvezetékre jutó csatornahálózat hossza, km
Egyéni vállalkozók 1000 lakosra jutó száma
Komplex elérés minősítése
1990-2001 között épült lakások aránya
A jogi személyiségű gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma
Ipari keresők aránya
Átlagos iskolai végzettség
Mezőgazdasági keresők aránya
Mezőgazdasági vállalkozók 1000 lakosra jutó száma
Munkanélküliek számának változása
1 lakosra jutó mozilátogatások száma
Munkanélküliek aránya a népességben
Népsűrűség fő/km ²
Lakónépesség változása
Öregségi index
A személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma
A 180 napon túli munkanélküliek aránya a regisztrált munkanélküliek %-ában
A telefon fővonalak 1000 lakosra jutó száma
Tercier keresők aránya
Vállalatsűrűség
Vándorlási kül. évi átlaga
Városi népesség aránya
A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák 1000 lakosra jutó száma
A vezetékes gázt fogyasztó háztartások aránya a lakásállomány %-ában
Közüzemii vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya, %

10. melléklet. A három alföldi nemzeti park szakértőinek feltett kérdések
(Forrás: saját összeállítás)

A parkok általános feladatiról

- Véleménye szerint, melyek nemzeti parkjuk legfőbb feladatai, s mennyiben tudtak megfelelni e feladatoknak az utóbbi években?
- Összehasonlítható-e nemzeti parkjuk területi fejlődése és a parkhoz tartozó települések gazdasági-társadalmi helyzete más hazai nemzeti parkok által térségek fejlődésével?
- Melyek a nemzeti park tájrendezéssel, tájvédelemmel kapcsolatos fő elvei?
- Melyek a területfejlesztéssel kapcsolatos legfőbb hatósági feladatai a parknak? (Kérjük sorolja fel a park egyedi szempontjait)
- Mivel kapcsolatban került sor szabálysértési eljárásra, illetve bírság kiszabására az elmúlt években?

A nemzeti park területhasznosítása:

- A nemzeti park területeinek hány százaléka áll az igazgatóság, egyéb állami (erdészeti, vízügyi), illetve magántulajdonban?
- A nemzeti park tulajdonában lévő területek hány százaléka van bérbe adva?
- Hány hektárral bővültek a saját kezelésű területek az elmúlt öt évben?
- Milyen általános tapasztalatok fogalmazhatók meg a nemzeti park területén folytatott mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatban?
- Van-e, s ha igen, változott-e a nemzeti park "agrárstratégiája" az elmúlt 5 évben a területén folytatott mezőgazdasággal kapcsolatban?
- Milyen öko-gazdálkodási formák terjedtek el az utóbbi években? Milyen általános tapasztalatok fogalmazhatók meg ezen gazdaságok működéséről?
- Hogyan valósul meg (megvalósul-e) a parkon belül a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program célkitűzése?

Környezeti kockázatok:

- Milyen környezeti kockázatok veszélyeztethetik a park élővilágát?
- Mennyire tekinthető megoldottnak nemzetközi viszonyításban, a park természeti és kulturális értékeinek védelme?
- Történt-e az utóbbi öt évben élőhely-rekonstrukciók a nemzeti park területén? Milyen eredménnyel?
- Milyen konfliktusok adódtak ezzel kapcsolatban?

Oktatás, nevelés, tudatformálás:

- Véleménye szerint mennyiben tartozik az oktatás és a tudatformálás a park közvetlen feladatai közé?
- Milyen oktatási helyszínekkel és oktatási formákkal rendelkezik a park?
- Milyen további lehetőségeket lát az oktatás terén?
- Van-e szerepe a nemzeti parknak a saját és más szakemberek képzésében?

Kutatás:

- Milyen témában folytak kutatások az elmúlt években a parkban? (fő irányok)
- Milyen konkrét eredmények születtek? Mennyire sikerült hasznosítani az eredményeket?
- Miből történik a kutatások finanszírozása?

Idegenforgalom:

- Mennyiben tartja a nemzeti parkot idegenforgalmi célterületnek? Mennyire alkalmas a park turisztikai célokra?
- Milyen konfliktusok adódnak a turizmusból? Hogyan kezelik ezeket a konfliktusokat?
- Megvannak-e az ökoturizmus feltételei a parkon belül? Vannak-e tanösvények, lovastúra-útvonalak? (mennyire használják azokat) Milyen tapasztalatok vannak az ökoturizmussal kapcsolatban?
- Hogyan és miben szolgálja az idegenforgalom a környezeti tudatformálást?
- Milyen az idegenforgalom terén működő vállalkozások és a park közötti együttműködés?
- *Hányan látogatják a parkot évente? Milyen tendencia jellemző az utóbbi 5 év távlatában?*
- Milyen a látogatók összetétele?
- Milyen, mennyire korlátozott a közlekedési, illetve mozgáslehetőség a parkon belül?
- Kielégítőnek tartja-e a parkhoz kötődő vendégfogadás és vendéglátás feltételeit?
- Véleménye szerint, hogyan segíti elő a park idegenforgalma a települések fejlődését?

Kapcsolatok, együttműködés:

- Milyen az együttműködés a nemzeti park és az önkormányzatok, valamint egyéb területigazgatási szervek között? (megyei, regionális intézmények)
- Van-e együttműködés a park és az egyetemek, oktatási intézmények között?
- Van-e együttműködés a nemzeti park és a civil szervezetek között? Melyekkel, s milyen jellegű?
- Milyen jellegű kapcsolata van a parknak a gazdálkodó szervezetekkel, illetve a gazdálkodókkal?
- Vannak-e, s ha igen milyen jellegűek a nemzeti park kapcsolatai más hazai, vagy külföldi parkokkal? (együttműködési, kutatási, stb)
- Tudna-e említeni pozitív példát külföldi nemzeti parkok működésével kapcsolatban, melyet hazai viszonyok között is célszerű lenne alkalmazni?

Kiegészítő kérdések:

- Jelenleg hány fő dolgozik a parkban?
- Változott-e az utóbbi 5 évben a létszám és az összetétel?
- Támogat-e a park speciális foglalkoztatási formákat, (közmunka, részmunkaidős foglalkozások) s ha igen, melyek ezek?
- Milyen jellegű és nagyságrendű forrásokból gazdálkodik a park? Mi jellemzi a nemzeti park gazdálkodását, melyek a fő bevételek és kiadások?
- Milyen – valamilyen szempontból a területfejlesztést is szolgáló - feladatokat tudott megvalósítani a nemzeti park pályázati pénzekből az utóbbi öt évben?

- Érezhető-e valamilyen pozitív változás a környező településeken a nemzeti park megalakulása óta?
- Megítélése szerint van-e a nemzeti park területén élő lakosságnak kialakult felelősségérzete a park értékeivel szemben?
- Véleménye szerint a jövőben milyen - közvetlen, vagy közvetett - hatása lehet a nemzeti parkoknak az érintett térség, gazdasági és társadalmi viszonyaira? (Milyen pozitív hatása lehet a táji értékek megőrzésének?)

11. melléklet. A három alföldi nemzeti park által érintett települések vezetőinek feltett kérdések (Forrás: saját összeállítás)

1. A település neve:
2. Megváltozott-e a település helyzete (más, nemzeti parkhoz nem tartozó településekhez viszonyítva), amióta a nemzeti park területéhez tartozik?
 1. Minden tekintetben javult, a település helyzete
 2. Sok mindenben pozitív irányú változás következett be
 3. Néhány dologban kedvező változás következett be
 4. Nem észlelhető változás e tekintetben
 5. Romlott a település helyzete
 6. Nem tudom megítélni
3. Miben változott a település helyzete (más, nemzeti parkhoz nem tartozó településekhez viszonyítva), amióta a nemzeti park területéhez tartozik? (több válasz lehetséges)
 1. Javult a település környezeti állapota
 2. Az idegenforgalom fellendült
 3. A mezőgazdasági termelés szerkezete átalakult, alkalmazkodott a nemzeti parki adottságokhoz
 4. Nőtt a lakosság környezeti érzékenysége
 5. Egyéb.....
 6. Nem tudom megítélni
4. Ön szerint melyek a nemzeti parkok legfontosabb feladatai. Rangsorolja mennyire tartja fontos feladatnak a felsoroltakat. 1-egyáltalán nem fontos feladat, 5-nagyon fontos, sürgető feladat (Kérjük, karikázza be a megfelelő számot!)

1. Ökológiai értékek megőrzése, természetvédelem	1.	2.	3.	4.	5.
2. Kulturális értékek megőrzése	1.	2.	3.	4.	5.
3. A hazai és külföldi turizmus előmozdítása	1.	2.	3.	4.	5.
4. Hagyományos mezőgazdasági termelés meghonosítása	1.	2.	3.	4.	5.
5. Oktatási feladatok, tudatformálás	1.	2.	3.	4.	5.
6. Tudományos kutatás	1.	2.	3.	4.	5.
7. Egyéb	1.	2.	3.	4.	5.
5. Véleménye szerint, milyen a nemzeti park viszonya a településsel?
 1. Együttműködő, kezdeményező
 2. Nyitott, de nem kezdeményező
 3. Kevésbé fontos számára a kapcsolat
 4. Elzárkózó
 5. Nincs semmilyen kapcsolata a környező településekkel
 6. Nem tudom megítélni
6. Mennyire tartja tájékozottnak a helyi lakosságot, a nemzeti park, a természetvédelem és a települések kapcsolatát érintő kérdésekben?
 1. Teljes mértékben
 2. Jórészt
 3. Részben
 4. Alig
 5. Nem tudom megítélni
7. Fontosnak tartja-e a helyi lakosság a környezet – és természet védelmét, a települési értékek megővését?
 1. A lakosság aktívan részt vállal a környezet - és természetvédelemben
 2. A lakosság érdeklődő, de nehezen aktivizálható
 3. A lakosság közömbös
 4. A lakosság hozzáállása kifejezetten negatív
 5. Nem tudom megítélni
8. Volt-e a nemzeti parknak és a településnek közösen megnyert, vagy a természetvédelemhez kapcsolódó pályázata az utóbbi 5 évben?
 1. Igen
 2. Nem
 3. Volt közös pályázat, de nem nyert
 4. Nem tudom

9. Milyen fejlesztési pályázatot nyert a település közösen a nemzeti parkkal?
(Karikázza be a megfelelő számot/okat és kérjük töltsé ki a táblázatot.)

A pályázat jellege, témája	Mekkora volt az elnyert összeg nagyságrendileg	A pályázat elnyerésének éve
1. környezet, természet védelmi		
2. infrastrukturális		
3. intézményfejlesztési		
4. gazdasági		
5. egyéb.....		

10. Tapasztalatai szerint, hogyan viszonyulnak a gazdák (östermelők, családi gazdaságok) a nemzeti parkhoz?

1. Keresik a kapcsolatot, jó a viszonyuk a nemzeti parkkal
2. Kissé passzívak, de együttműködésre hajlandók
3. Közömbösek
4. Elutasítók a park kezdeményezéseivel szemben
5. Nem tudom megítélni
6. Egyéb tapasztalat.....

11. Sor került-e a közelmúltban olyan környezetvédelmi beruházásra a településen, amely szolgálta a nemzeti park érdekeit is?

1. Igen (például:.....)
2. Nem
3. Nem tudok róla

12. A településen vannak-e olyan munkahelyek, amelyeket közvetlenül a NP, illetve a természeti, környezeti értékek védelme hívott életre?

1. Igen (például:.....)
2. Nincsenek
3. Nem tudok róla

13. Támogat-e jelenleg a nemzeti park a településen speciális képzési formákat?

1. Igen (például:.....)
2. Nem
3. Nem tudok róla

14. Tud-e a település iskolájában a nemzeti park környezeti, természeti értékeit megismertető óráról, szakköréről vagy egyéb foglalkozásról?

1. Igen (például:.....)
2. Nincs
3. Nem tudok róla

15. Képes-e a település a nemzeti park látványosságaira, értékeire kíváncsi látogatók fogadására?

1. Teljes mértékben adottak a feltételek
2. Részben
3. A jelenlegi feltételek nem alkalmasak látogatók fogadására
4. Nem tudom megítélni

16. Van-e olyan szálláshely illetve vendéglátóhely a településen, amelyet a nemzeti park látogatók kiszolgálása hívott életre?

1. Igen (ha igen, milyen jellegű).....
2. Nincs

17. Mennyire jellemző a település idegenforgalmában a falusi turizmus?

1. Sokan érdekeltek a falusi turizmusban
2. Csak néhány ilyen jellegű szálláshely van
3. Nem jellemző
4. Nem tudom

18. Az utóbbi öt évben történt-e pihenési, üdülési célú ingatlan vásárlás a településen?

1. Igen (ha igen, hány ilyen esetről tud?)
.....
2. Nem
3. Nem tudok róla

19. Vannak-e olyan helyi programok, nevezetességek, amelyek kiegészítik a nemzeti parkhoz kapcsolódó turisztikai kínálatot?

1. Igen (ha igen, sorolja fel ezeket).....
2. Nem
3. Nem tudok róla

20. Tagja-e a település valamelyik kistérségi társulásnak?

1. igen
2. Nem
3. Nem tudok róla

21. Van-e közös programja az adott kistérségnek és a nemzeti parknak

1. igen (például:)
2. Nincs
3. Nem tudok róla

Kérjük a következő kérdésekre bővebben válaszoljon, fejtse ki véleményét.

22. Mit tart a legsikeresebb eredménynek a település és a nemzeti park együttműködésének tekintetében? *(Soroljon fel konkrét példákat)*

23. Ön szerint a nemzeti park miben korlátozza, (korlátozza-e) a települést, a település gazdasági fejlődését, a lakosság megélhetését?

24. Mennyire tükrözi (tükrözi-e) a földhasználat, a mezőgazdálkodás jellege, hogy a terület (részben vagy egészben) természeti védelem alatt áll?

25. Volt-e példa olyan települési fejlesztésre, beruházásra (magán, vagy közösségi), amely a nemzeti park léte nélkül nem biztos, hogy megvalósult volna?

26. Milyen környezeti veszélyeket lát a nemzeti park térségében?

27. Milyen sürgősen megoldandó környezeti problémák vannak a településen?

28. Írja le néhány mondatban, hogyan képzei el a települést 20-25 év múlva (várhatóan miben lesz más mint ma)?

A válaszadóra vonatkozó személyes kérdések

30. Neme: 1. Férfi 2. Nő
31. Mikor született:év
32. Foglalkozása.....

Köszönjük válaszait!

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Prof. Dr. Kerényi Attilának a témavezetés terén nyújtott segítségéért, valamint a disszertáció kéziratához fűzött hasznos tanácsaiért és kiegészítő észrevételeiért.

Köszönetem szeretném kifejezni Dr. Csatári Bálintnak és az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Kecskeméti Osztályán dolgozó valamennyi munkatársamnak szakmai és erkölcsi támogatásukat.

Külön köszönöm Farkas Jenő Zsoltnak az ábrák elkészítésében, Salánki Szilárdnak az adatbázisok összeállításában és a dolgozat technikai megvalósításában – valamint Gémes Tündének a bibliográfia összeállításában – nyújtott segítségüket.

Köszönöm Dr. Rakonczai Jánosnak és Dr. Nagy Imrének a dolgozat házivédésen való opponálását, hasznos bírállataikat.

Köszönöm feleségemnek, fiaimnak és szüleimnek a családi háttérrel és a dolgozat megírása közben felém tanúsított megértésüket.

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	1
2. CÉLKITŰZÉSEK	4
2.1. Kiindulópontok, feltételezések.....	4
2.2. Szerkezet és fő célok.....	6
3. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG FOGALOMKÖRE	9
3.1. A környezeti tudatosság történeti háttere.....	9
3.1.1. Az emberiség környezethez való viszonya és annak változása az ipari forradalomig.....	10
3.1.2. A környezeti szemlélet változása a XIX. századtól a globális környezeti konfliktusok kialakulásáig.....	13
3.2. Napjaink környezettudatosságának meghatározó tényezői.....	19
3.2.1. A környezeti rendszerelvűség.....	19
3.2.2. Globális veszélyek	23
3.2.2.1. A népesedés.....	24
3.2.2.2. Ökológiai veszélyek.....	26
3.2.3. Az „Új környezeti paradigma” fogalma.....	27
3.2.4. A környezettudatos és az ökonómiai elvek szembenállása.....	29
3.3. A környezettudatosság pszichológiai és szociológiai vonatkozásai.....	32
3.3.1. A környezeti tudatosság összetevői.....	32
3.3.2. A környezeti tudatosság egyéni és kollektív szintje, jellegzetességei...	33
3.4. A környezeti tudat, - és tudatosság fogalma.....	37
4. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG-VIZSGÁLATOK ÁLTALÁNOS ELVEI, MÓDSZEREI, EREDMÉNYEI	39
4.1. A környezeti tudatosság-vizsgálatok időszerűsége.....	39
4.2. Kutatási elvek és módszerek.....	40

4.3. A környezeti tudatosságot középpontba helyező nemzetközi és hazai kutatások.....	44
4.3.1. Az Európai Unióban készült nemzetközi környezettudatosság-vizsgálatokról.....	45
4.3.2. A hazai empirikus kutatások általános eredményeiről.....	48
5. A KÖRNYEZETI TUDATOSSÁG VIZSGÁLATA A TISZA MENTÉN...	54
5.1. Az empirikus vizsgálat közvetlen előzménye, legfőbb kérdései.....	54
5.2. A Tisza menti vizsgálatok kiindulópontjai, lépései.....	55
5.3. A Tisza-vidék összetett környezeti problémáinak rövid, történeti – földrajzi háttere.....	59
5.4. A mintaterület településkörnyezeti viszonyai és azok változása az 1990-es évek közepétől napjainkig.....	60
5.4.1. Az átalakított természeti-környezet jellemzői és legfőbb problémái.....	60
5.4.2. A térség környezetvédelmének infrastrukturális háttere.....	65
5.4.3. A települések társadalmi környezete.....	67
5.4.4 A kulturális-mentális környezet – a helyi társadalmak környezettudatossága szakértői vélemények tükrében.....	67
5.5. A lakosság környezettudatosságának vizsgálata.....	70
5.5.1. A vizsgálat módszere.....	70
5.5.2. A lakosság környezeti érzékenysége nemtől, kortól és végzettségtől függően.....	71
5.5.3. A főbb lokális környezeti problémák lakossági megítélése.....	73
5.5.4. A lokális problémákat illető tájékoztatatlanság.....	76
5.5.5. A településekhez való kötődés.....	77
5.5.6. Térségi együttműködési lehetőségek.....	78
5.5.6.1. Két fontos térségi tényező; a mezőgazdaság és a turizmus megítélése.....	78
5.5.7. A lakosság környezettudatos magatartása – környezetvédelem a háztartások szintjén.....	79
5.5.8. A globális környezeti kérdések lakossági megítélése.....	80
5.5.9. A Tisza menti felmérések általános tapasztalatai, a vizsgálatok társadalmi hasznosulása	81

6. AZ ALFÖLDI NEMZETI PARKOK ÁLTAL ÉRINTETT VIDÉKI TÉRSÉGEK, MINT A KÖRNYEZETTUDATOS TERÜLET- FEJLESZTÉS LEHETSÉGES TERÜLETEI.....	84
6.1. Kiindulópontok.....	84
6.2. Kérdések, módszerek.....	88
6.3. A vizsgált alföldi nemzeti parkok és az általuk érintett területek legfőbb jellemzői.....	89
6.4. Az alföldi nemzeti parkok megítélése szakértői vélemények tükrében.....	93
6.4.1. Gondolatok a parkok által érintett térségek összetett környezeti problémáiról, fenntarthatóságuk feltételeiről.....	93
6.4.2. A szakemberek tapasztalatai az alföldi nemzeti parkokat érintő háttérproblémákról.....	95
6.4.2.1. A nemzeti parkokkal való együttműködési lehetőségek, szakértői vélemények tükrében.....	97
6.4.2.2. A nemzeti parkokkal való együttműködési lehetőségek, településvezetői vélemények tükrében.....	99
6.4.3. A vizsgált térségek mezőgazdálkodásáról.....	101
6.4.4. Az idegenforgalomról a környezettudatos szemléletű vidékfejlesztés jegyében.....	103
6.4.5. A nemzeti parkok területfejlesztéssel kapcsolatos kutatási és oktatási tevékenysége.....	105
6.5. A nemzeti parkos vizsgálatok összegző tapasztalatai.....	107
 7. A VIZSGÁLATOK ALAPJÁN ÖSSZEGZETT KÖRNYEZETTUDATOS SZEMLÉLETŰ FEJLESZTÉSI CÉLOK ÉS FELADATOK FELSOROLÁSA.....	 111
 8. ÖSSZEFOGLALÓ.....	 115
8. SUMMARY.....	120
 IRODALOMJEGYZÉK.....	 126
 MELLÉKLETEK.....	 140
 KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS.....	 173